

ГОРАН МИТИЋ

**Од Дашчаног кладенца до Светог Николе
и од Кома до Мосора**

(наставак књиге „Лепа, занимљива и мање позната места у
пиротском крају” из 2018. године)

Пирот, 2025.

Горан Митић

Од Дашчаног кладенца до Светог Николе и од Кома до Мосора

Издавач

Народна библиотека Пирот

За издавача

Бојана Тирић

Лектор и коректор

Тијана Христов

Дизајн корица

Иван Цолић

Аутор фотографије на полеђини

Далибор Боце Илић, Власотинце

Штампа

PI-PRESS Пирот

Тираж

200 примерака

Штампање књиге помогле компаније:

Tigar Tyres

Мојим пријатељима планинарима...

РЕЦЕНЗИЈА

Књига аутора Горана Митића „Од Дашчаног кладенца до Светог Николе и од Кома до Мосора” написана је на 378 страница и представља озбиљну и значајну студију о крајевима мање познатим широј, али и научној јавности. Она је детаљан и добро конципиран водич кроз историју, географију, те обичаје и адете пиротског краја и његове околине. Укупно 114 прича испричано је лаким приповедачким језиком који тера читаоца да наставља даље са читањем.

Књига је и лични печат аутора и његова „одисеја”, која говори о трагању и спознаји крајева који су интересантни, а који представљају озбиљан потенцијал за развој туризма. Крајеви ови, необичних назива, кроз приповедање аутора оживљавају, а многи од њих као да позивају да им кренемо у походе – посебно они заборављени, они кроз које је аутор прошао као дете па их поново оживео задњих година. Све је негде проткано носталгијом и неком фином сетом која говори „не заборави ме”.

Аутор нам открива неке мање познате чињенице о раскошној Старој планини – то су њени водопади до којих није лако доћи, али то не умањује њихову вредност. Штавише, за истинске љубитеље природе они су изазов. Аутор нас води и кроз мање познате делове Старе планине, а даје на значају и оним пределима који нису присутни на друштвеним мрежама. То је још једна у низу вредности ове књиге.

Посебна вредност јесу ауторске фотографије, којих је чак 612, а које употпуњују детаљну анализу овог краја. Као ауторске, дају лични печат књизи која је насликана кичицом, једноставним потезима, које сви разумемо. Неке од њих толико су аутентичне да представљају вредност саме за себе.

Књига приказује насеља, путеве и путевке, гробове, цркве, културно-историјске споменике, даје преглед демографских карактеристика краја и на тај начин постаје значајна студија о насељима и људима који нестају. Аутор се позива на сву доступну литературу јер крај није превише обрађиван. Овом студијом употпуњује се прича о пиротском крају и свакако ће иста бити значајна литература за неке нове приче и за нека нова истраживања и путовања.

За поједина сећања која су подељена у овој књизи неки би рекли да су написана „на прву”, али не, нису! Она су добро промишљена и очишћења свега сувише личног што би могло да умањи њихову вредност или да читаоца збуну.

Вредност ове књиге је и у едукативном смислу, јер верујем да и веома искусни планинарски и туристички водичи могу своје знање додатно проширити и добити идеје за неке нове маршуте.

Са задовољством препоручујем књигу „Од Дашчаног кладенца до Светог Николе и од Кома до Мосора”, аутора Горана Митића, за штампу и верујем да ће бити корисна и за ентузијасте истраживаче овог краја, али и за све људе који се носталгично сећају предела са којих су некада давно отишли у велики свет. Књига господина Митића велики је и озбиљан пројекат који нам можда црта неке нове туристичке стазе кроз пределе које је, овог пута, он „осликао чајем”.

др Жељко Анђелковић,
доцент ПМФ-а у Нишу

У Нишу, 16. IV 2025.

РЕЧ АУТОРА

Отворио сам очи. Испрва, нисам знао где се налазим. Једино сам кроз јако светло разазнавао зидове обложене светлозеленим плочицама. Био сам у лежећем положају. У просторији није било никога, али су однекуда допирали гласови људи које сам јасно могао да чујем. Нека жена је тихо певала мени непознату песму. Да ли сам ја то жив или мртав? Одговор на ово питање у том моменту нисам знао...

Дејство анестезије је слабило. Сетио сам се. Био сам у операционој сали Института за онкологију и радиологију у Београду. Тачније, био сам у „соби за буђење”. Требало је да оперишем штитну жлезду код лекара који је у тој области био најбољи не само у Србији већ и много шире. Дефинитивно, био сам жив и имао осећај да се поново рађам. Трећи пут сам тако нешто доживљавао у последњих пет година. И сва три пута у Београду, месту за које ме вежу неки од најлепших периода у животу, граду у коме сам доживео многе лепе тренутке, али и нека од највећих разочарања.

Тада сам се сетио своје породице – ћерке, супруге, мајке и сестре. Чекале су да им јавим како је прошла операција. Жене су одувек биле важне у мом животу. Затим сам се сетио своје књиге коју сам издао 22. маја те 2018. године, као и блога о пиротском крају који сам покренуо у октобру. Особље Народне библиотеке у Пироту ми је организовало промоцију непосредно пред операцију, у знак захвалности за примерке књиге и због чињенице да је она за кратко време постала веома читана на њиховом Завичајном одељењу. На ту помисао нека топлина ми је прошла кроз тело. Био сам срећан што сам на тај начин испунио важну животну жељу и крунисао свој дугогодишњи истраживачки рад.

А онда ме изненада обузео страх. Шта ако након овога више нећу моћи да планинарим? Жена која је певала је заћутала, ушла у просторију и пришла мом кревету. Била је то једна старија медицинска сестра: „Операција је прошла добро. Доктор ће Вам све рећи о даљем току лечења. Све ће бити у реду. Ништа не брините. Одвешћемо Вас у собу.”

Био је 29. новембар 2018. године, некадашњи Дан Републике. Посебно сам волео тај празник јер се падао непосредно пред мој рођендан и увек сам у то време долазио из Београда кући, у Пирот.

Постоперативни процес се одвијао добро и ја сам свој 45. рођендан прославио кући са најближима. За мене је почео неки нови живот. Веома брзо сам наставио да радим оно што сам највише волео – да обилазим лепа и занимљива места у свом родном крају и објављујем репортаже на блогу. А тај осећај среће и поноса, који ме испуњавао од дана промоције књиге, више ме никада није ни напустио...

С једне стране, након издавања књиге био сам одушевљен ситуацијом у којој сам се налазио. Поприлична популарност итекако ми је пријала. Много сам радио на промоцији своје књиге и трудио се да мали број њених одштампаних примерака пронађе свој пут до одабраних и правих особа, којима ће бити потребна и од користи. Гостовао сам на локалним телевизијама, давао изјаве за портале и писане медије, примао честитке од најближих али и мање знаних особа за труд који сам уложио и за идеју да на једном месту представим оно што су ти људи годинама желели да виде.

Нажалост, временом је тихо расло неко моје притајено незадовољство. Почео сам да осећам да моја порука није пронашла свој пут до свих циљних група. Испоставиће се да је моја жеља – да књига дође до много већег броја људи од првобитно лимитираног скромним почетним тиражом, ипак била нереална и преамбициозна. Био сам љут на оне који су могли у томе да ми помогну, али једноставно нису имали слуха. Ако сам ја све то радио из љубави и без било каквог интереса, очекивао сам да се сви поставе на исти начин...

Јесен те 2018. године означила је и крај мојих здравствених проблема који су ме мучили читаву претходну деценију. То је представљало велико растерећење за мене. Блог www.pirotskikraj.com, који је на неки начин представљао наставак моје књиге, отворио ми је могућност да о својим путовањима пишем чешће и у много слободнијој форми него што је то штампана књига. Оно што је најважније, за релативно кратко време сам могао да допрем до великог броја људи. Иако сам још на промоцији прве књиге потенцијално најавио њен наставак, што је било сасвим нормално, с обзиром на природу материје коју сам обрађивао, због споменутих ситних разочарања био сам сигуран да до тога никада неће доћи. Блог на интернету само је учврстио ту моју одлуку...

Десила се и једна велика промена. Сви су одједном хтели да планинаре са аутором књиге о пиротском крају. За разлику од ранијих планинарских акција, на које сам углавном ишао сâм, евентуално у друштву свог кума, сестре, зета или ћерке, почео сам да планинарим са неким новим особама. Најпре су то биле колеге са посла, а касније се „круг” проширио. Нека ми остали не замере, посебно ћу издвојити: Милана Јовановића из Пирота, Сашу Аранђеловића из Бабушнице, Мишела Илића, Ивицу Стефановића и Дејана Чупића из Ниша, Драгану Димитријевић и Далибора Илића из Власотинца... Међу тим људима сам стекао пријатеље за цео живот, а планинарења са њима су ми остала у најлепшем сећању. Управо њима је посвећена ова књига, у знак захвалности за незаборавне заједничке тренутке.

Посебну улогу у формирању мог новог „стила” планинарења одиграла је епидемија короне, 2020. и делом 2021. године. Људи су, много више него раније кренули да планинаре, да посећују околину Пирота и пре свега да обилазе Стару планину. Почело је да се пише о удаљеним старопланинским водопадима и освајањима најнедоступнијих врхова. На друштвеним мрежама су се објављивали филмови и фотографије. Пошто их раније нисам користио, морам да признам да нисам ни знао да у градовима широм Србије постоје планинарска друштва која своје чланове организовано доводе на планине пиротског краја. Знао сам само да је у мом Пироту одувек постојао јак и организован планинарски клуб. Међутим, на прсте једне руке би се могли избројати моји случајни ранији сусрети са члановима „Видлица” и другим планинарима или моја учешћа у организованим планинарским акцијама са њима. У наведеном периоду сам почео да имам бројније и озбиљније контакте са планинарима из Пирота и других градова у Србији, договарали смо се око заједничких акција и реализовали неке од њих. Био сам срећан када сам видео да у мом Пироту има још пуно заљубљеника у природу, да многи људи воле оно што радим и да уживају у текстовима на блогу које сам објављивао на сваких неколико дана.

Било је и проблема и врло непријатних ситуација за мене. Разлог је био тај што су ме људи по правилу доживљавали као вођу и водича групе планинара. А ја никакве квалификације за тако нешто нисам имао! Једино сам знао више о крају у који смо ишли, увек се трудио да будем први међу једнакима и да људима нека себи драга места представим на најбољи могући начин. У већини случајева сам у томе успевао, али су се дешавале ситуације када сам у превеликој жељи правио грешке... Међу планинарима са којима сам ишао на захтевне акције било је и физички неспремних, незахвалних, цангризавих... Један догађај, с краја августа 2022. године, променио је заувек не само мој поглед на планинарење већ и на цео живот. Након тога сам одлучио да више никада не водим веће групе и да планинарам само у друштву проверених особа, чије могућности знам и које размишљају попут мене.

Схватио сам и нешто што раније нисам могао ни да замислим. Наиме, одувек сам планинаре сматрао посебном врстом људи. Био сам уверен да су то зреле и испуњене особе, које планинске врхове и водопаде обилазе попут мене – због здравља, „пражњења” од стреса нагомиланог током напорне радне недеље и, што је најважније – из љубави према природи и крају у коме живе. Преварио сам се... Иза тих насмејаних лица често су били велики проблеми и тешке животне приче. Сујета је била сасвим нормална појава. Многа планинарска друштва успевала су да функционишу само захваљујући ентузијазму и труду појединаца.

Ако не могу прецизно да се сетим тренутка када сам одлучио да напишем своју прву књигу, онда сам за ову другу сигуран да је одлука за њено писање донета из ината. Тог момента се одлично сећам. Наиме, поред већ поменутог догађаја који ме натерао да „ставим прст на чело”, у јулу и августу 2022. године догодиле су се још неке ствари после којих сам решио да променим своју првобитну одлуку и да у инат свима докажем да сам способан да напишем наставак своје прве књиге.

То не значи да сам истог момента кренуо да пишем јер је било потребно извесно време да та моја одлука „сазри”. Тако сам најпре почео са „попуњавањем рупа” и са циљаним обиласком оних места у пиротском крају на којима раније нисам био. Нека места сам препознао као потенцијалне теме за своју нову књигу па сам желео да их додатно проучим и обезбедим боље фотографије. Уживао сам у томе. Схватио сам да ћу успомену на своје пријатеље планинаре и на лепе тренутке проведене са њима, а пре свега на непоновљиву 2023. годину, најлакше сачувати кроз ову другу књигу.

У току припреме за писање наставка, као и током самог писања друге књиге, десили су се у мом животу неки крупни догађаји који су одредили и динамику тог процеса: ново радно место, смрт оца, незаборавна путовања, ћеркина матура и пријемни испит на факултету у Београду, њено пресељење у престоницу... Те догађаје ћу увек памтити и повезивати их са периодом када сам решио да учиним још један корак више у свом животу и напишем другу књигу.

И док је писање прве књиге потрајало пуне четири године, знао сам да то неће бити случај са њеним наставком, највише због стеченог искуства од раније. Тако је и било... Али, без обзира на дужину писања и околности у којима је настала, и ова књига је као и прва писана „срцем”. Наравно да моја љубав према природи, планинама и родном крају није престала 2018. године, већ се само појачала и почела да испољава на мало другачији начин, у окружењу особа које су ме подржавале.

Слободно сам књигу која је пред вама могао да назовем „Лепа, занимљива и мање позната места у пиротском крају – други део”. Она то и јесте. Ипак, хтео сам да одредницама „од” и „до” у наслову дефинишем простор који сам истраживао. На тај начин сам намерно желео да избегнем појам „пиротски крај”. Наиме, ма колико се трудио у предговору прве књиге да објасним да је то само моја интерна одредница и да нема никакве везе са својатањем места, која не припадају нити пиротској општини нити Пиротском управном округу, ту поруку нису могли да разумеју појединци који нису из Пирота. Тако сам у књизи коју држите у својим рукама наставио са описом места која административно припадају и неким другим градовима, а то је резултат моје жеље да

представим и крајеве који су потенцијално интересантни за моје суграђане Пироћанце, иако нису близу Пирота.

„Од” и „до” у наслову имају и једно сасвим друго значење. Указују на осећања кроз која сам пролазио током својих планинарења у периоду после 2018. године. Често је то ишло, у само једном дану, од неких разочаравајућих тренутака до потпуног одушевљења, од пада до успеха, од велике туге до неизмерне среће... На тај начин сам желео да укажем да истраживање једног прилично великог подручја није једноставан већ дуготрајан и мукоотрпан процес који са собом неминовно носи и понеки неуспех, неостварену жељу, разочарање... Уосталом, већ сам објаснио да је процес стварања друге књиге пролазио кроз различите фазе – од потпуног одбијања те идеје, преко промене одлуке, па све до усхићења током самог писања.

За разлику од претходне књиге која је била посвећена мојим Пироћанцима, са жељом да боље упознају околину свог града и схвате колико лепих и занимљивих места имају у непосредном окружењу, ова књига је „виши ниво” и првенствено је намењена планинарима заинтересованим за пиротски крај. Већина релација је захтевнија и изазовнија у односу на оне из прве књиге, акценат је више стављен на Стару планину, а прилично пажње је посвећено неким новим местима на територији Запаља, Бугарске и књажевачког краја. Трудио сам, колико год је то могуће, да што мање помињем места описана у првој књизи.

Поред основног познавања пиротског краја, за реализацију описаних релација овде ће бити потребна и добра физичка кондиција, а у појединим случајевима и солидно познавање оријентиринга и планинарских техника. Поједина места могуће је обићи само у присуству искусног водича и доброг познаваоца терена. Наравно, то не значи да у књизи не могу да уживају и они који нису планинари. Напротив, свако ће у њој пронаћи неко лепо место и кутак за себе. Какогод, препорука је да се најпре прочита прва књига, која представља неку врсту основе и водича за упознавање прелепог пиротског краја.

Концепција ове књиге се не разликује много од претходне. Број прича је отприлике исти и свака од њих почиње чињеницама о географском положају места и начину доласка до њега. За поједина места сам навео и текстове из завичајне литературе који су ми се допали или су ме чак навели да нека од њих лично посетим. За разлику од прве књиге, ова је обимнија, више је фотографија, неких мојих личних утисака, размишљања и доживљаја. Надам се да ће се читаоцима допасти мој отворен и непосредан стил писања.

У Пироту, 7. октобра 2024. године

САДРЖАЈ

ПОСВЕТА

РЕЦЕНЗИЈА

РЕЧ АУТОРА

ОД ДАШЧАНОГ КЛАДЕНЦА ДО СВ. НИКОЛЕ И ОД КОМА ДО МОСОРА

Занимљива места у Барју – Кикина воденица, вашаришта, Врбе, Кавак	1
Мање позната места на брду Сарлах – Јеврејско гробље, Кристална пећина, Грцин гроб, Чумина чесма	5
Заједница код Понора, Црни врх и стари пут за Белу Паланку	10
Изворишта реке Лужнице у Горњем Крњину и Радошевцу	13
Околина Горњег Стрижевца – Момчиловац и старе бугарске карауле	15
Пећина Припор изнад села Ресник	18
„Срце” Суве планине – излетиште Три локве, јама и стара млекара	20
Врела, јама и језеро код бабушничког села Извор	23
Гребен Суве планине и село Богдановац	27
Бердујски водопад Бабатал и грнчарски водопад Рипало	30
Остатовичка Три камена и Црква Светог Прокопија	33
Велики Крчимир и врх Литица на Сувој планини	36
Извориште Ропот и бабушничко село Штрбовац	39
Успон на Големо Стражиште из Малог Крчимира	42
Велико Цртаво код Модре Стене и Острц изнад Добровиша	45
Састав Река, Градска и Кална (општина Црна Трава)	49
Скокови на Раљинској реци и локалитет Градиште изнад Стрелца	52
Водопад Бабатан и стара црква код Дучевца	55
Стара црквишта и стратиште у околини Стола	58
Напуштени рудник у близини бабушничког села Вава	61
Сињеглавска чука и пиротско село Сиња Глава	65
Кањон Камичке реке	69
На различитим странама Влашке планине – јама Пештерица и Церев Дел	73
Војнеговачко врело и брдо Кале код Јалботине	76
Видиковци на ободу кањона Јерме – Мумуљ, Тиква и Дрен	79
Погранични врхови Сип и Ветрен	82
Дашчани кладенац на граници са Бугарском	86

Водопад Бабаталски скок код села Црвена Јабука	89
Нашушковички камен и водопад	92
Бурел – црквешта, оброчна места, заборављена села и махале	94
Боровски водопад Рипало код села Барје	99
Погранична димитровградска села Горње Градиње и Бачево	103
Јабланишко ждрело и Драговски камик (Бугарска)	106
Драгоманско и Алдомировско блато у Бугарској	111
Букуровски манастир и водопад Котлите у околини Разбојишта	114
Бугарски врх Ком и изворишта Нишаве и Височице	116
Чипровци и Чипровски водопад (Бугарска)	120
Димитровградско излетиште Крнишор и видиковац Оштри врх	124
Између димитровградске Радејне и Липинског поља у Бугарској	126
Смиловски водопад Рипало, Марина чесма, Смиловски камик, Чербес	130
Гувниште, Славињски камик, чесма Вија вода и врх Бандера	134
Врх Чикер изнад Горњег Криводола	137
Изатовци и стари Изатовски манастир	139
Бољевски врхови и стара црква у околини села Каменица	142
Водопади на Воденичкој реци изнад Сенокоса, пећина Света вода, Субегов камик	145
Димитровградски део Старе планине – Преграда и Мучибаба	150
Околина Росомача – бивша караула и водопад Скок	152
Тупанац, Бегова кула, Јеловички понор	156
Велики Копренски водопад	160
Шошина вунија у сливу Јеловичке реке	163
Водопад Орлов камен и видиковац Грбњач (Орлово лице)	166
Водопад Три кладенца (Арбињски водопад)	169
Вражја глава и Три чуке	172
Јовички водопад и Јовички камен	176
Брлог, Субина чука, Ковачево	179
Страшна чука и Јованков врх (Рсовци)	182
Пећине у кањону Владикине плоче	186
Рсовачки водопади – Бела вода, водопад у Калуђерском долу, Крајинци	189
Одоровски прелаз на планини Видлич	193
Подножје Видлича – видиковац Крст, чесма Руговац, пут од Извора до Басаре	195
Околина пиротског села Крупац – Антанас и Сушица	198

Видлички атар Крупца – Башевица, Вучје, Ђерговац, Големи Ботушан, Пућос	202
Ток Нишаве од Крупца до Пољске Ржане, купалиште Бумбак, старо речно корито изнад Пирота	206
Дешин трап и Провалија	210
Паклештица и њена околина – водопад Бељеница и место Чуке	212
Долина Белске реке и Белске пећине	216
Околина Вртибога – Мутна бара, Студеничка чука, Лећија, Врх, Бислава, Биславски водопад	218
Некадашња села Велика и Мала Лукања	223
Сточарска насеља у околини Гостуше (Понор, Слатина, Србеница, Луч'ц) и водопад Вешала у Гарван долу	226
Сирманица, Модреж, водопад Нинчов камик	231
Малински врх и Барска чука	234
Видиковци у атару Покровеника – Смиловица и Сорлица	236
Меандар Нишаве код Сопотске петље и Пребијен дел	239
Буковица и Нанин кладенац	243
Атар Рудиња – Црквица Пресвете Богородице, Баљ, Мечилеб	245
Занимљива места у кањону Темштице – Бранишћи дол, видиковци Тумба и Соколовица, Провираља	249
Стари Мртвачки мост и Огорелица у кањону Топлодолске реке	253
Атар села Засковци – фарма у месту Садиње	255
Водопади на Терзијској реци и С'нков камен	259
Гарван камен изнад Засковаца	262
Истурене махале некадашњег Завоја – Дебели Дел и Барске Ливаде	265
На путу за Топли До – Дубравски дол и водопад Шугљин скок	269
Околина Топлог Дола – Ковани дол, Удица, Дуго било	272
Водопади у Јаришорском долу – Грујин скок и Комин	276
Водопади Вурње	279
Шопушки и Липски дол	283
Раздоље и водопад Манчин скок	286
Од Топлог Дола до Бабиног зуба – водопад Јотин гарац и Женски врх (Женска страна)	290
Пут за Јабучко равниште са превоја К'лн изнад Церове	293
Шугрин и кањон Шугринске реке	296
Књажевачка села Стањинац, Кална, Јаловик Извор и Шести Габар	299

Подножје Бабиног зуба – Јабучко равниште, Орлова стена, Болван, Илина бара	303
Штављенска врела и водопад Кољчин скок	305
Погранични врхови Орлов камик, Мартинова чука и Голема чука	309
Књажевачки део Старе планине – врхови Дупљак и Големи камен (Репљанска црква)	313
Равно Бучје, превој Свети Никола, Шиља чука	317
Књажевачки Буцак и Заглавак – Татрасница, Папратна, Репушница	320
Богородичина црква у Доњој Каменици код Књажевца	324
Храм Светог Антонија Великог код Рагодеша	325
Црвенчево и његова околина – излетиште Брод бар, видиковац Чавћин камик, стара црква и врело „под Белаву”	328
Белопаланачко село Клење	333
Големи врх и Сулигата (Сврљишке планине)	336
Белопаланачки Буцак – Бабин Кал и Козја	338
Рињска планина – врхови Ковина и Ковна	342
Зелени и Црни врх на Сврљишким планинама	344
Ореовац и кућица на стени	348
Доња и Горња Коритница, Коритничка клисура (Ждрело)	352
Мало и Велико коњско, Смрдан, Пасарело (Сува планина)	354
Црква Пресвете Богородице и Шупљи камен код Вргудинца	358
Влашка пољана и извориште Топоничке реке	361
Гребен Суве планине – Ђорђина чука, Трем, Соколов камен, Мосор	364
Видиковци надомак Ниша – Кусача и Јечава	369
Стари римски пут између Сићева и Градишта	372
Нишка страна Сврљишких планина – Вишеград и Градац	375

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Занимљива места у Барју – Кикина воденица, вашаришта, Врбе, Кавак

Замишљену шетњу пиротским крајем започињемо местима која се налазе непосредно иза последњег низа градских кућа. За њих ме вежу најлепше успомене из детињства, на њима сам одрастао и провео много времена, а у њиховој близини и дан-данас живим.

Барје се простире јужно и југозападно од Пирота. Заузима површину од око 5 km² и у свом најнижем делу, непосредно уз бок Сарлаха, некада је представљало стално забарени простор.

Управо је положај мочварног Барја вековима спутавао развој Пирота, стављајући га у положај да се развија испод нивоа својих могућности. У дугом историјском низу година Барје је одређивало судбину града, одувек и у исто време представљајући његову јужну границу и простор вековне борбе Пироћанаца за егзистенцију и стварање новог животног тла.

У XV веку Турци су трасирали Цариградски друм средином Пиротског поља, што је донело одлучујућу прекретницу у развоју Пирота (до тада је једна траса чувеног античког пута Via Militaris пролазила јужним ободом поља, прим. аут). Тим измештањем трасе Цариградског друма ближе граду, омогућено је брже и удобније кретање кроз Пиротску котлину, а Пирот је постао врло погодна саобраћајна тачка на средокраћу између Софије и Ниша.

Тек 1927. године отпочела је широкопотезна мелиорација овог простора, после чега је он поступно исушен и приведен културној експлоатацији. Друга етапа мелиорационих захвата извршена је после Другог светског рата (повремено се спроводи и данас, прим. аут). Мада се најнижи делови Барја после кише и топљења снега и даље забарују, значај исушивања је не само у томе што су уништена легла маларије и што је створен нов аграрни простор, већ и у томе што су створени услови за постепено продирање градског организма у овај простор.¹

¹ Др Јован В. Ђирић: „Географија Пирота (аспект примењене географије, први део)”; Пирот, 1965.

Изградњом обилазнице око града на магистралном путу Ниш–Софија (почетком деведесетих година прошлог века), а касније и модерног ауто-пута (2019. године) на ширем подручју Барја, по свему судећи постављене су границе ширења Пирота у правцу југа, југозапада и југоистока за дужи временски период. Пошто га са севера у томе ограничавају падине Видлича, моје лично мишљење је да ће се град убудуће ширити у правцу запада и истока, у смислу повезивања са приградским насељима и селима као што су Гњилан, Пољска Ржана, Бериловац и Извор.

сл. 1: Одводни канал у Барју

сл. 2: Кроз Барје пролази ауто-пут

Територија Барја је испресецана са неколико речица чије се воде спајају и граде Бистрицу, леву притоку Нишаве. Недалеко од пута који из Пирота води за село Барје Чифлик налазе се остаци Кикине воденице, једне од неколико њих које су некада радиле у овом крају. Место је препознатљиво по високим тополама. Радо га обилазим како бих уживао у миру који пружа ова „оаза” надомак града.

Интересантно је да на самој Расничкој реци, која пролази кроз село Барје Чифлик, раније није било воденица. На води која долази са извора Главан и мањег дела Расничке реке, низводно од Раснице, постојале су Присјанска и Вирђина воденица. У месту Брод, насупрот брду Ђелташ, била је брана на Расничкој реци где се уливала вода након Вирђине воденице. Са тог места поред села ишла је вада на којој је била Гмитрова воденица. Вода је даље са делом Костурске реке ишла до Кикине воденице. На Костурској реци су низводно према Сарлаху биле Витошева и Недељкова воденица. С друге стране, испод Ђелташа, на води са извора Бездан и Змијарник, биле су Рајкова и Мађина воденица.

Видоје Недељковић у монографији Барје Чифлика помиње још неколико воденица на вади ка Кикиној воденици и Безданској реци. Оне су вероватно порушене раније од горе поменутих. Барје Чифлик је на данашњем месту од средине XVIII века. Воденице су грађене након тога, а све су напуштене седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Данас још увек постоји само Кикина воденица, а од осталих су видљиве

само рушевине. Од неких нису остали чак ни темељи. Називи воденица углавном потичу од имена фамилија које су их поседовале.²

Ако изузмемо чињеницу да се у Тијабари некада организовао сточни вашар, Барје је одувек било место одржавања традиционалног пиротског трговачког вашара. Вашариште се у прошлости налазило иза „Национала”, а како се град ширио и како се померала његова периферија, селило на више локација у Барју. После Другог светског рата је најпре било иза Јеврејске мале (данашње насеље Вашариште), а најдуже – поред реке Бистрице.

У XIX и XX веку Пирот је међу градовима у Србији, као и међу трговцима на Балкану, засигурно био на гласу као напредна индустријско-трговинска варош и економски центар простране области. Посебно је био познат по свом чувеном вашару (панађуру). Ниједан ближи град се у то време није могао похвалити вашарима какви су били пиротски. Примера ради, 1868. године, када је Пирот имао око 8 хиљада становника, кроз вашар је прошло близу 60 хиљада људи.³

На месту где се траке ауто-пута по изласку из тунела на Сарлаху спуштају у Барје, крајем прошлог и почетком овог века налазило се вашариште које старије генерације Пироћанаца најбоље памте. Међутим, већ десетак година вашар се одржава сваког 28. августа (на Велику Госпојину) на другој локацији, неколико километара јужно од претходне, у близини пиротског приградског насеља Присјански пут.

сл. 3: Остаци Кикине воденице

сл. 4: Старо вашариште са Сарлаха

Пошто се налази на важном међуконтиненталном путу који повезује Европу са Азијом, кроз Пирот су вековима пролазиле многе војске, рушиле га и палиле, али он је надживео све своје освајаче. Како је одувек био „на ветрометини историје”, многе приче везане за њега су тужне и трагичне, а бројне тајне остале су неистражене до краја...

² Миомир Станковић, Барје Чифлик: текст „Барјечифличке воденице”, 2023.

³ Милица Петковић: „Панађур у Пироту”; Пиротски зборник бр. 25-26; Пирот, 2000.

Недалеко од вашаришта на Присјанском путу је огледна фарма Завода за пољопривреду. Ту, где су мостић преко речице Матице (Костин мост) и пут којим смо некада током школских излета ишли на оближње брдо Ђелташ, налази се стратиште неколико стотина људи с краја Другог светског рата. Само пар стотина метара даље пролази ауто-пут који обилази Пирот.

На подручју Пирота је извесно било масовних злочина у првим месецима револуционарне власти. На списку за ликвидацију су се тада нашли угледни представници пиротске чаршије и махом имућнији грађани, антикомунистички оријентисани. Један од њих био је и Светозар Мисирлић, предратни председник пиротске општине, за време чијег мандата је подигнут чувени Пиротски кеј.

Ипак, најпозантији је свакако својеврсни „Дуги мари“ скоро три стотине младића, углавном из околине Лесковца, Власотинца и Грделице, који су стрељани на локацији званој Врбе, на периферији Пирота. Само из једног места, Велика Сејаница, стрељано је око 50 младића мобилисаних у Југословенској војсци у отаџбини. Поуздано се зна да је на овом простору ликвидирано преко 300 особа, али се прецизно не зна њихово гробно место. Незванично, налажене су кости људи када је грађена фарма у месту Врбе.

За ликвидације, које су овде вршене у новембру 1944. године, везано је и неколико необичних и тешко објашњивих чињеница. Најпре, на стрељање су довођени људи из других крајева, што у другим деловима Србије није био случај. Најзанимљивије од свега је да о свему сведочи прецизна евиденција у несвакидашњој „Књизи стрељаних за Пирот и околину“, која је, на опште изненађење чланова Државне комисије за тајне гробнице, пронађена у архивама домаћих служби безбедности. У другим крајевима Србије, из потпуно разумљивих разлога, наређења и детаљи о стрељањима преносили су се искључиво усменим путем.⁴

У пролеће 2024. године покренута је иницијатива и формиран одбор за постављање спомен-обележја у знак сећања на стрељане у Барју.

На пар километара источно од ове злогласне локације, ближе пиротској касарни, прузи, железничкој постаји Божурато и етно-комплексу „Нишавска долина“, долази се до једног места од изузетног значаја за град Пирот. То је снажно крашко врело Кавак, најиздашније и најинтересантније извориште Пиротске котлине. Налази се усред поља, на удаљености од око 2,5 km од центра града и на надморској висини од 372 m. Хидролошке, бактериолошке и хемијске особине овог врела, као и његова близина граду, биле су од пресудног значаја код избора за каптирање за савремени градски водовод 1961. године.

⁴ <https://www.pirotskevesti.rs/ekskluzivnoknjiga-streljanih-za-pirot-i-okolinu/>

Мада на први поглед општи геолошки услови не указују на могућност појаве крашког врела, извориште Кавак управо то јесте. Настало је циркулацијом вода кроз пукотине и канале у кречњаку и разликује се од осталих уобичајених врста врела по томе што вода у њему не извире гравитацијом, већ из велике дубине и хидростатичким притиском, због чега подсећа на појаву артеског бунара. Кретање и колебање воде је независно и изоловано од атмосферичкиј у околини, што се повољно одражава на хигијенски састав и сталност воде. Капацитет врела Кавак је преко 100 литара воде у секунди, а његова оточница, која се улива у реку Рогоз, назива се Туштина.⁵

сл. 5: Фарма у месту Врбе

сл. 6: Према изворишту Кавак

Мање позната места на брду Сарлах – Јеврејско гробље, Кристална пећина, Грцин гроб, Чумина чесма

Сарлах представља ртасти, истурени гробен планине Белава, који је историјски омогућио да Пирот у његовом подножју, на сектору Калеа и Момчиловог града, добије ембрион и повољну гравитациону тачку за свој будући развој. Достиже висину од 454 m.

Занимљиво је да све до 1904. године није постојало веће интересовање Пироћанаца за сам Сарлах, који је до тада привлачио пажњу једино као виноградарска регија. Тек тада северне падине Сарлаха почињу да се изграђују као градски парковни простор. Исте године направљен је плато за игранке са кућицом, која је за време лета служила као кафана. Пироћанци су од тада, нарочито у празничним

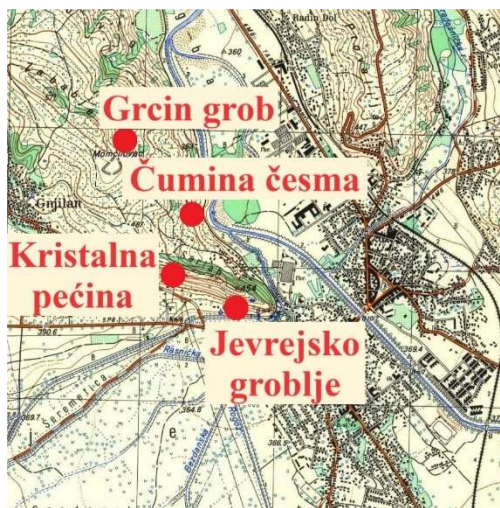
⁵ Др Јован В. Ђирић: „Географија Пирота (аспект примењене географије, први део)”; Пирот, 1965.

данима и за време лета, често посећивали ово место. На изграђеном платоу (који и данас постоји) за време празника је концертрирала и војна музика.⁶

Много година касније, чини се да се са уређењем Сарлаха нимало није одмакло. Као да су своје брдо надомак града Пироћанци заборавили и потиснули у други план. У прилог томе иде чињеница да данас на Сарлаху практично не постоји ниједна обележена стаза нити уређени видиковац.

Стране Сарлаха су доста стрме. Нагиби на појединим местима премашују 50 степени. Југозападна страна, због јужне експозиције, топлија је и сувља, а самим тим и вегетацијом сиромашнија од северне. На контакту његових страна и дна котлине јављају се крашка врела значајна за водоснабдевање.⁷

Постоји више начина да се организује лепа шетња и обићу најинтересантнија места на Сарлаху. За то није потребно више од два сата. Ја највише волим успон јужном, каменитом страном. Обично га започињем у непосредној близини Градића, изнад петље на улазу у град из правца Ниша и старог пута за Гњилан. Мало људи зна да се овде, у подножју самог брда, некада налазило Јеврејско гробље...

Постављен на капији Истока и Запада, Пирот је одувек био домаћин различитим народима. Од припадника разних нација и вера, који су живели у њему, јеврејска заједница је представљала затворену групу која је само тако могла да опстаје у новим условима. Сматра се да су пиротски Јевреји пореклом из Шпаније и да спадају у групу Сафардина. То су биле избеглице које су крајем XV и у XVI веку бежале од инквизиције.

Према попису из 1879. године, Пирот је имао 8183 становника, од којих 360 Јевреја. За потребе њиховог функционисања у граду су постојале: Јеврејска општина, Јеврејска махала (на ширем простору данашње Јеврејске улице), синагога (иза зграде данашње Поште, срушена 1958. године), школа (први пут се помиње 1860. године), јеврејско купатило или микве (остаци видљиви и данас између кућа на почетку Јеврејске улице) и гробље (на јужним падинама Сарлаха).

⁶ Др Јован В. Ђирић: „Географија Пирота (аспект примењене географије, први део)”; Пирот, 1965.

⁷ Др Стеван М. Станковић: „Пирот и околина (запис о завичају)”; Пирот, 1996.

*Јеврејско гробље је било у функцији до фебруара 1943. године. Једини сачувани надгробни споменик јесте половина плоче од пешчара која се чува у дворишту Музеја Понишавља. После Другог светског рата ово место је прекопавано у потрази за накитом и златом, а у близини гробља је направљена кречана па су многи надгробни споменици завршили у њој. Приликом пошумљавања Сарлаха, на месту некадашњег гробља су засађени борови. Данас је оно зарасло у коров и видљиви су само делимично остаци неких гробних места. Занимљиво је да је непосредно уз гробље, августа 2015. године, откривена ранохришћанска базилика, а верује се да су овде и остаци утврђеног византијског града *Quimedava* из IV века.*

Пиротски Јевреји су страдали у погрому марта 1943. године. Данас их више нема. Остали су трагови који ишчезавају и на крају нестају. Ти трагови су некада били живи и богатели нашу прошлост, указујући на чињеницу да богатство једног града расте на разноврсности његових становника. Високи борови на некадашњем јеврејском гробљу, као какви неми сведоци чувају сећање на једно време проживљено и заборављено. А Пироћанци су очито заборавили да је у њиховом граду некада постојала веома стара и јака јеврејска заједница, која је учествовала у културном и економском развоју града.⁸

Ако узмемо у обзир чињеницу да се након ослобођења 1877. године из града одселило око 2500 Турака, као и ишчезле оријенталне елементе и исламска здања који су некада постојали на тлу града: џамије (чак седам у Пазару и једна у Тијабари), турско гробље, турско начелство, сахат-кула, шедрван, бројни хамами, текије, турбета и поједине архитектонски вредне куће, можемо са жаљењем закључити да је Пирот неповратно испустио лепу прилику да очувањем наведених објеката докаже своју мултикултуралност и да себе учини атрактивнијим за туристе и инострану улагања.

сл. 7: Сарлах из Градића

сл. 8: Место бившег Јеврејског гробља

⁸ Сашка Велкова, Мила Панајотовић: „Шалом из Пирота”; Пирот, 2015.

Током успона на гребен Сарлаха његовом јужном страном, право уживање представља поглед на пазарски део града, на Барје, на јужни део Пиротске котлине и на планине у њеном залеђу. Стаза је једва препознатљива, али је скоро увек у добром стању јер је изложена сунцу и сува, за разлику од стазе на северној страни која је неретко блатњава.

Брзо се долази до места где се скривена међу стенама налази тзв. Кристална пећина, некадашња атракција Сарлаха. Пошто њена локација није означена, а терен је прилично једноличан, чак и искусном планинару попут мене проналажење ове пећине представља прави изазов. Раније, као дете, знао сам да до ње дођем „везаних очију”, да улазим кроз уски процеп у њену унутрашњост и вадим „кристале”. Ради оријентације – налази се тачно насупрот великог складишта ЕПС-а у подножју, у горњој половини брда и мало пре високих далеководних стубова.

Када се стрмом стазом од ове пећине изађе на сам гребен Сарлаха, отвара се поглед и на тијабарску страну Пирота, на његову индустријску зону и планину Видлич. Треба кренути између стубова далековода, према узвишењу које се лепо види и чији је заобљени врх под боровом шумом. У топографским картама је означено као Момчиловац, али је познатије под именом Шанчеви. Неки га сматрају највишим делом Сарлаха (562 m).

Ово је важно место у мом животу. Током студирања сам волео да тамо одем, уживам у погледу на околину, размишљам и правим планове за будућност.

Испод највише коте Шанчева, на северној страни брда, налази се место где је, у августу 1942. године, од бугарске заседе погинуо Драгољуб Миленковић Грца, курир Сврљишког партизанског одреда. Место окружено виноградима, на коме је подигнут споменик, назива се Грцин гроб. Некада смо га посећивали са школом, а затим сам деценијама касније имао великих проблема да га пронађем. У томе сам коначно успео у зиму 2022. године. Таква трагања за занимљивим местима, обично споменицима, оброчним крстовима, црквиштима, изворима, пећинама и јамама, одувек сам највише волео.

сл. 9: Кристална пећина

сл. 10: Грцин гроб

Нешто ниже од Грциног гроба и мало ближе граду некада је постојало једно тужно и језиво место за које сам сазнао читајући завичајну литературу. Везано је за Српско-бугарски рат у јесен 1885. године и трагичне догађаје који су у Пироту уследили након тога. До њега би могло да се дође на сасвим другачији начин – из приградског насеља Сарлах, смештеног на северној страни брда, између два тунела.

Српско-бугарски рат је доста добро обрађен у литератури – српској, бугарској, па и иностраној. Ипак, један сегмент тог рата остао је прилично неосветљен, а односи се на ванредно стање у Пиротском округу, које је после потписивања примирја завела српска краљевска власт. Тада је велики број Пироћанаца староседеоца био оптужен за велеиздају и сарадњу са Бугарима.

Тачно 130 година након овог бесмисленог рата и кажњавања Пироћанаца од стране српских власти (казне затвора, смртне казне стрељањем, протеривање појединаца и читавих породица у Чачак и Горњи Милановац), 2015. године, објављена су сећања Милутина Велимировића која су пре тога 50 година стајала у архиви Српске академије наука и уметности. Велимировић као место сахрањивања жртава стрељања означава простор око некадашње Чумине чесме, која се налазила на северозападном ободу Пирота, негде на двестотинак метара од садашњег уласка тунела ауто-пута у брдо Сарлах.

Чумина чесма је постојала и пре Српско-бугарског рата и везана је за легенду о вили Чуми, која је кажњавала нечисте и неуредне људе тиме што је у њихове домове доносила болест чуму (кугу). Током градње ауто-пута Коридор 10 дотадашњи изглед овог локалитета доста је промењен. Међутим, кажу људи да на месту где је некада била Чумина чесма, и поред насипавања великих количина земље и шљунка, и даље упорно опстаје мања бара.

Интересантно је да је недалеко од Чумине чесме постојало старо пиротско гробље звано Три крста, које се користило у XIX веку, претежно за умрле од куге и колере. Налазило се мало даље од Чумине чесме, према граду, у нивоу садашњег уласка тунела ауто-пута у северну страну Сарлаха. Наводно је ово гробље прекопано 1923. године и на том простору су засађени виногради. Пре садње терен је дубоко преоран и ископани су поједини надгробни споменици који су потом дуго стајали поред пута у нивоу Три крста. После Другог светског рата, када је недалеко од овог места почело да ниче насеље Сарлах, надгробни споменици су нестали. Претпоставља се да су их однели они који су се насељавали у оближње насеље и уградили их у темеље својих кућа.⁹

⁹ Горан Николић: „Потискивање сазнања о ванредном стању у Пиротском округу после Српско-бугарског рата 1885. у светлу анализе ратних сећања Светозара Магдаленића”; Пиротски зборник бр. 47; Пирот, 2022.

Повратак са Шанчева гребеном Сарлаха, преко базне станице на највишој коти брда и објекта градског водовода, представља најлепши део релације. Сваким наредним кораком ка месту где се Сарлах стрмо завршава изнад леве обале Бистрице, имате осећај да ћете закорачити у сам центар града. Баш са тог места је феноменалан поглед на тврђаву Момчилов град и Пирот. Некада су Пироћанци овде долазили како би уживали у панорами свог града. Чини ми се да су та времена некако прошла баш са мојом генерацијом, пре неколико деценија.

сл. 11: Локација Чумине чесме

сл. 12: Пирот са Сарлаха

На крају следи спуст неуређеном стазом низ северну страну Сарлаха и обилазак напуштеног платоа на коме су некада одржаване чувене игранке. Врхунац популарности овог места био је педесетих и шездесетих година прошлог века. Ту су се склапала пријатељства и рађале љубави које су се често завршавале склапањем бракова.

Заједница код Понора, Црни врх и стари пут за Белу Паланку

Када се на раскрсници код Садиковог бунара, западно од Пирота, скрене са пута за Бабушницу на стари пут за Белу Паланку и продужи око 3,5 km према Понору, долази се до места где се десно одваја један земљани пут. Он води у правцу северозапада, ка падинама Црног врха и долини Седлар. Разрован је деловањем водених бујица па се њиме иде искључиво пешке. Некада је пролазио ободом велике плантаже вишања, највеће у пиротском крају. Већ одавно вишње су замењене другим пољопривредним културама.

Ако се тим путем хода тридесетак минута, при чему се на рачвањима константно „држи” лева страна, излази се на пространу и лепу

ливаду. Ово место се зове Заједница. Појам „заједница” указује на трагове средњовековних имовинских односа и означава колективну својину у шумама и пашњацима. Слични су појмови „забел” и „забран”, чести у пиротском крају. Означавају омеђане пашњаке и ограђене шуме.

Североисточно од Понора, у месту званом Заједница, појата је било до шездесетих година XX века. То су била омиљена места сточара, где се није само чувала стока у летњим месецима, већ се састајало и живело током целе године. Највише су се чувале овце.¹⁰

Први пут сам у Заједници био у мају 2001. године. Место ми се допало на први поглед и одмах сам га заволео. Касније сам га више пута посећивао, обично у пролеће. Крајолик се мењао годинама, али је велика ливада увек била и остала лепа. Волео сам да је прелазим уздуж и попреко и да у трави проналазим чељадинке, дивље јагоде, мајчину душицу и ливадско цвеће.

Посебно ме одушевљавала једна биљка због које сам знао да циљано дођем на ово место у мају. То је дивљи божур. Његове јарко црвене цветове могуће је пронаћи на самој ливади, али и у оближњој шуми. У тако великом броју дивљи божур нисам имао прилике да виђам на другим местима у околини Пирота.

Увек сам највише волео да направим круг, прођем кроз шуму и да преко ливада изађем на пут за Понор, око 500 m од улаза у село и 1,5 km даље од места где бих претходно оставио ауто.

сл. 13: Велика ливада у Заједници

сл. 14: Дивљи божур

¹⁰ Најдан Р. Ђорђевић: „Понор (хроника села)”; Пирот, 2001.

У пиротском крају постоји више планинских врхова са називом Црни врх. Један од њих се налази северно од Понора и видљив је из Барја и пазарског дела Пирота. На њему сам био у марту 2020. године са једним сјајним планинаром – Миланом Јовановићем, својим добрим пријатељем и колегом, по веома хладном времену, магли и киши.

На мање од километар од последњих сеоских кућа у Понору, на путу за Белу Паланку, налази се велики каменолом. Управо он је Милану и мени био полазна тачка за успон на Црни врх (890 m). Непосредно изнад каменолома се одваја пут који води јужним падинама узвишења. До врха треба савладати тачно 300 m висинске разлике. Милан и ја смо на врх изашли његовом стрмом источном страном, кроз шуму, након нешто више од сат времена од каменолома.

На Црном врху не постоје никаква планинарска обележја. Конфигурација терена је таква да поглед са њега практично не постоји. Кроз овај крај повремено пролазе само дрвари и ловци. Масив на коме се налази Црни врх је од главног венца планине Белава (изнад Великог и Малог Суводола) одвојен дубоком долином кроз коју протиче Долинска река и пролази поменути пут за Седлар.

Уколико се од каменолома изнад Понора продужи према Белој Паланци, пролази се поред неколико занимљивих места: превој Крушка (685 m), Теловац (прво белопаланачко село у овом крају, удаљено од главног пута око 1,5 km) и Теловска чесма (непосредно испод пута и мало пре скретања за село). Растојање између Пирота и Беле Паланке тим путем је око 26 km и моја је препорука да некада прођете овом деоницом.

У периоду од 1941. до 1945. године граница између Недићеве Србије и Бугарске се налазила на око 2 km западно од Понора, у месту званом Крушка. Овде се током рата одвијао веома жив промет робе и људи. Многи су се бавили шверцом. Преко границе је из Бугарске у Србију шверцована роба која је била дефицитарна.¹¹

сл. 15: Са успона на Црни врх

сл. 16: Теловска чесма

¹¹ Најдан Р. Ђорђевић: „Понор (хроника села)”; Пирот, 2001.

Изворишта реке Лужнице у Горњем Крњину и Радошевцу

Налазимо се на територији општине Бабушница. *Лужница је највећа и водом најбогатија притока Власине, преко које припада сливу Јужне Мораве. До ушћа у Власину, код власотиначког села Свође, дугачка је 38 km. Карактеристике ове реке су велике разлике у протицају и слив сиромашан водом.*¹²

Лужница има два стална изворишна крака. Један настаје у селу Горње Крњино, а други у оближњем Радошевцу. Севернији и дужи краци, у атарима села Војници и Горњи Стрижевац, периодичног су карактера.

Горње Крњино је село друског типа које се сместило дуж пута који повезује Пирот и Бабушницу. На улазу у село из правца Пирота, изнад самог пута, налази се црква посвећена Светом архангелу Гаврилу. Изграђена је између два светска рата, највероватније на темељима неке старије цркве. Сада је обновљена и има леп звоник.

Испод цркве се одваја пут у правцу истока. Он води до првог од два стална изворишта Лужнице. После свега неколико стотина метара долази се до Врела, места са великом каменом чесмом и издашним извором воде. Одмах поред је руинирани објекат сеоског водовода. Овде се формира водени ток, који се испод села спаја са потоком који долази из Радошевца. Надморска висина код врела у Горњем Крњину је 615 m.

сл. 17: Црква у Горњем Крњину

сл. 18: Горњокрњинско врело

¹² Др Стеван М. Станковић: „Пирот и околина (запис о завичају)”; Пирот, 1996.

У Горњем Крњину је скретање за око 2,5 km удаљени Радошевац. Ову релацију сам прешао пешке по лепом времену у октобру 2022. године за двадесетак минута. Тада сам установио да је поток који долази са Врела у Горњем Крњину богатији водом од Радошевачког и да је Лужница низводно од места њиховог састава обичан поток. Знатно даље, чак и после Бабушнице кроз коју протиче, у клисури између Горчинца и Љуберађе, Лужница постаје права река.

Пут за Радошевац води уз лепу долину. Пролази се кроз горњокрњинску махалу Пекановци. У центру Радошевца је продавница. Сокак навише води до школе. Једна поред друге су стара и нова школска зграда. Мало даље од продавнице је раскрсница сеоских путева. На месту где се завршавају падине брда Градиште налази се спомен-чесма.

На Градишту, брду са кога се види цела Лужница, поуздано се зна да се налазило велико средњевековно утврђење. Његови темељи нису сачувани. Први становник Радошевца наводно је био неки Радош, који је страдао на брду Радошева глава источно од села, где се сукобио са људима из суседног Пасјача.¹³

Радошевачки поток настаје спајањем два водена тока. Један од њих долази са североистока и падина Градишта, а други са југоистока. Да би се дошло до другог изворишног крака, од чесме у Радошевцу треба продужити даље, узбрдо. Брзо се долази до места где се од пута за Калуђерево одваја путељак за сеоску цркву. Она је мала, али лепа. Налази се на брежуљку и посвећена је Светом Пантелејмону.

Испод цркве је место које многи сматрају извором реке Лужнице. Мештани га називају истим именом као и извориште у Горњем Крњину – Врело, а тако је уписано и у топографске карте. Налази се на надморској висини од 685 m. Ово место треба посетити јер заједно са оближњом црквицом представља лепу амбијенталну целину.

сл. 19: Спомен-чесма у Радошевцу

сл. 20: Радошевачко врело

¹³ Негован Тодоровић: „Лужница (становништво и насеља)”; Бабушница, 2016.

Околина Горњег Стрижеваца – брдо Момчиловац и старе бугарске карауле

Горњи Стрижевац се налази у подножју Голаша, југоисточног дела планине Страње (Шљивовичка планина), на око 1,5 km од скретања са пута који повезује Бабушницу и Белу Паланку. Занимљиво је да је до средине тридесетих година прошлог века постојало само једно насеље под називом Стрижевац и то управо на локацији данашњег Горњег Стрижеваца. Када се између два светска рата формирало друмско насеље поред пута Бабушница–Пирот, оно је после ослобођења добило име Доњи Стрижевац, а стари и тада већи део села постао је Горњи Стрижевац.

Село је познато по једном лепом догађају који се одржава почетком пролећа, на Тодорову суботу (прва субота Васкршњег поста). То је Тодорица, стари српски обичај јахања неоседланих коња, чиме се призивају пролеће и берићетна година. За младе момке, који на коњима у галопу пројуре на тај дан главном сеоском улицом, овај догађај представља својеврстан испит зрелости.

Тодорици у Горњем Стрижевцу сам присуствовао заједно са бројним гостима 8. марта 2014. године. Догађај је започео литургијом у сеоској Цркви Светог Николе, саграђеној 1857. године. Обновљена је 2009. године и једна је од лепших цркава у бабушничкој општини.

После дуже паузе, Горњи Стрижевац сам обишао у јуну 2022. године. Пошто сам ову акцију доживео као својеврстан повратак планинарењу, након паузе и периода нагомиланих приватних обавеза, уживао сам у сваком тренутку, а у центру села и поред цркве су се евоцирале успомене на лепу светковину од пре осам година.

Циљ је био да се попнем на Момчиловац (960 m), највишу коту Голаша. Око 15 минута ми је било потребно да стигнем до места које се налази изнад последњих сеоских кућа и где почиње тзв. „Стаза божура”. Туристичка организација Бабушнице је убраја у једну од девет „планинских стаза Лужнице”. Излазак на Момчиловац, уз обавезно успутно уживање у погледу на околину, обично потраје око 40 минута.

Момчиловац је име добио по војводи Момчилу, ујаку Краљевића Марка и најамнику цара Душана, који је столовао у пиротској тврђави Градић, познатој и као Момчилов град. Легенда каже да је војвода Момчило свраћао на Голаш да се одмори и напије воде.

сл. 21: Тодорица 2014. године

сл. 22: На Момчиловцу

Непуну годину касније, у марту 2023. године, са својим пријатељем Сашом Аранђеловићем из Бабушнице продужио сам ову релацију обиласком занимљивих места североисточно од Момчиловца. То су старе бугарске карауле из Другог светског рата. Обишли смо их на две локације у овом некада пограничном крају, који се налази у „троуглу” између Горњег Стрижевца, Шљивовика и пиротског села Понор.

Претходно смо, у подножју Момчиловца, мало изнад скретања на „Стазу божура”, посетили једно интересантно место за које раније нисам знао. Зове се Бербеч. Ту се налазе стара чесма са хладном водом и крст.

Чињеница је да мештани приликом обраде земље у Бербечу редовно наилазе на новчиће, глинене и металне предмете. По Сашином мишљењу, овде није реч о насељу из римског периода већ о нечем знатно старијем – из гвозденог, можда чак и бронзаног доба (1000–3000 година п.н.е). Томе у прилог, ми смо на оближњој њиви за тили час пронашли гомилу праисторијске керамике. Мало је рећи да сам био одушевљен оним што сам тада видео, чуо и научио од свог драгог пријатеља.

На Момчиловац смо изашли стрмом стазом од Бербеча. Нисмо се задржавали дуго на врху већ смо продужили на север. Прешли смо на брдо Дебели дел с друге стране долине и по каменитом терену се упутили до његове највише коте (961 m). До остатака прве бугарске карауле дошли смо са Момчиловца после нешто мање од пола сата.

Обим зидина подигнутих од камена је око 250 m. Оне ограничавају површину од око 30 ари. Унутар њих су постојали објекти за смештај војника. После рата мештани околних села су део камења однели и уградиле у темеље својих објеката. Положај ове карауле није био случајно изабран. Она је позиционирана тако да има леп поглед и на

Пиротску и на Лужничку котлину. За мене је био непоновљив доживљај посматрати ова два тако драга места истовремено.

Бугарска војска је дошла у лужнички крај крајем априла 1941. године. Јуна месеца исте године одређена је демаркациона линија која је ишла реком Лужницом, а која је делила бугарску од немачке окупационе зоне (тзв. Недићеве Србије). Међутим, марта 1942. године Бугари су прешли демаркациону линију и успоставили нову границу нешто западније, на планини Страње. Тако је већтачки подељен атар Стрижеваца на два дела. Доњи Стрижевац је био под бугарском окупацијом, а Горњи Стрижевац под владом Милана Недића.¹⁴

сл. 23: Локалитет Бербеч

сл. 24: Остаци карауле на Дебелом делу

Друга караула се налазила северно од прве, на ваздушном растојању од око 2,2 km. На отприлике половини растојања између остатака ових објеката, пролази се врх необичног имена – Две иворке (1016 m). Са њега је изузетан поглед на Пирот и Пиротску котлину. На путу за другу караулу, која се налази у месту Водна бука (979 m), пролази се између вртача и преко неколико брдашца, а отвара се и све бољи поглед на белопаланачки крај.

Положај карауле на Водној буки сличан је оној на Дебелом делу. Западно од ње уздиже се масив Страња и горе се налазе места Врли рид, Данин дел, Оплата и Гариње. Поглед који „пуца” са овог места на планине у залеђу Пирота – Видлич и Стару планину, као и на Пајешки камен и Сврљишке планине, омогућавао је Бугарима контролисање огромног подручја. Дубоко доле у подножју, на старом путу Пирот–Бела Паланка, сместило се село Понор. Као и у његовом случају, и овде, на планини Страње, током Другог светског рата је „цвetaо” шверц.

Ово место представља најсевернију тачку општине Бабушница и тромеђу пиротске, бабушничке и белопаланачке општине. Саши и мени је за долазак требало тачно два сата из Горњег Стрижевца. Обим и површина ове карауле су нешто мањи од прве – око 200 m и 19 ари.

¹⁴ Негован Тодоровић: „Стрижевац (Горњи и Доњи)”; Ниш, 2000.

сл. 25: Поглед са Две иворке

сл. 26: Караула на Водној буки

Тако сам, захваљујући свом пријатељу планинару, тог ветровитог ранопролећног дана упознао нека нова и занимљива места. У повратку нисмо ишли истом стазом, већ нешто западније. Кратку деоницу смо прешли путем који повезује село Шљивовик и Шљивовички врх. То је још једна од могућности за обилазак Момчиловца, старих бугарских караула и сјајних успутних видиковаца. Планинарска стаза коју смо Саша и ја прешли могла би бити адекватно обележена и промовисана, па би овај ретко посећивани крај постао много доступнији планинарима.

Пећина Припор изнад села Ресник

Ако се од скретања за Горњи Стрижевац продужи око 1,5 km у правцу Беле Паланке, долази се до насеље Бела Вода и превоја на око 600 m надморске висине.

У насељу Бела Вода некада се налазио конак за турске харачлије, који су ту пролазили преносећи караванима благо за Цариград.

Велика школска зграда у овом месту је изграђена 1907. године. До тада су деца у школу ишла у згради Цркве Светог Николе у Горњем Стрижевцу.

Сматра се да су први становници Ресника досељеници из пиротског села Рудиње. Тамо се крајем XVI века појавила опака болест колера и људи су били приморани да напусте своје село. Населили су се на обронцима Суве планине. У прво време насеље се звало Николино.¹⁵

Бела Вода данас представља махалу Братишевца. Временом се друмски део оближњег села Ресник ширио и са њом спојио. Стари део Ресника се налази лево од пута Бабушница–Бела Паланка и од Бабушнице је удаљен око 8 km.

Управо је Ресник био полазна тачка за моју авантуру у новембру 2021. године. Она је требало да буде и својеврстан тест мојих оријентационих способности и навигације, коју сам дуги низ година користио на свом мобилном телефону. Задатак није био нимало лак – пронаћи отвор пећине Припор, не већи од једног метра у пречнику, на потпуно непознатом терену и у шуми, водећи се једино информацијама добијеним од Саше, топографском картом и маркацијама на терену.

Пут до пећине води северним падинама Суве планине. Није лак и у мом случају је трајао око сат и по времена. Поделио бих га на три дела. У првом, по изласку из Ресника, налазе се деонице са јаким успоном. Маркације постоје, али треба водити рачуна да оне воде на Големи врх, а не и до пећине Припор. У другом делу сам ушао у једну долину, накратко изгубио обележену стазу и морао да се пробијам кроз шуму и трње. Када сам коначно изашао на пут који долази из белопаланачког села Бежиште, надаље није било већих проблема са сналажењем.

сл. 27: Школа у Белој Води

сл. 28: Од Ресника према пећини

Последња деоница води кроз букову шуму и прати се Сашина импровизована маркација рађена спрејом. То ми је у завршном делу релације улило додатну сигурност. Ту је успон поново нешто јачи, а камење обрасло маховином указује на могућност појаве спелеолошких објеката. Крај је пуст и вероватно се могу похвалити да га познају само мештани околних села, ловци, дрвари и ретки планинари попут Саше.

¹⁵ Милован Митић: „Село Ресник – лужнички”; Бабушница, 1999.

Мало позната пећина Припор се налази на око 1070 m надморске висине. Има вертикални улаз налик на јаму, дубок скоро 8 m. Он се наставља на хоризонтални канал дужине око 200 m, уз неколико краћих бочних канала. Улазак у пећину је ризичан и немогућ без спелеолошке опреме. Из отвора и дан-данас вире импровизоване мердевине које је још у новембру 2013. године поставио Саша са групом планинара из Ниша. Своје истраживање пећине Припор документовали су филмом. Они који су имали срећу да завире у њену унутрашњост кажу да има леп накит.

сл. 29: Пећина се налази у шуми

сл. 30: Улазни отвор пећине Припор

Вратио сам се другим путем, преко Бежишта. Испоставиле су се тачним Сашине тврдње да је овај пут бољи од оног из Ресника – низбрдица је константна, ниједног тренутка нисам губио оријентацију и имао сам леп поглед на Шљивовички врх. Укључује се на пут за Ракош и Три локве, на око километар изнад села. Мој спуст од пећине Припор до центра Бежишта је трајао непуних сат времена.

„Срце” Суве планине – излетиште Три локве, јама и стара млекара

Накратко ћемо завирити у белопаланачки део Суве планине. Обилазак горенаведених места везан је за сам завршетак 2022. године, савршено проведен дан у природи у одличном друштву и крај који ме одушевио својом лепотом. Са мношћом су биле искусне планинарке из Власотинца – Драгана, Ана и Милица. То је била прилика за наше боље упознавање. Управо ће дружење и планинарске акције са Драганом Шопком обележити наредну и за мене незаборавну 2023. годину.

Искористили смо добар макадамски пут из Бежишта да се што више приближимо местима која смо желели да обиђемо. Раније сам тим путем ишао до чесме на Ракошу. Успут је све указивало на то да су

општине Бела Паланка и Гаџин Хан биле решене да овај део Суве планине учине доступнијим за излетнике и туристе.

На 7,5 km од Бежишта или 3 km после скретања за Ракош, на 1190 m надморске висине, оставили смо ауто и продужили пешке. За долазак на 2,2 km удаљене Три локве било нам је потребно 35 минута хода.

Три локве представљају савршено место за излете и полазну тачку за упознавање Суве планине. Не само да се налазе у средишњем делу њеног 45 km дугог масива, већ представљају и центар свих важних збивања у овом крају. Надморска висина је 1330 m, удаљеност од Пирота око 36 km, а од пута који повезује Бабушницу и Белу Паланку код Бежишта 10 km.

Овде се срећу шумари, ловци, све ређи сточари и чувени крчимирски произвођачи креча, љубитељи природе, планинари... Ово је и место очувања једне лепе традиције, а то је надалеко познати Видовдански сабор који се одржава сваког 28. јуна. Тада се овде окупи више стотина људи, углавном из Запања и околних белопаланачких и бабушничких села, а циљ је очување успомене на хајдуке који су некада били бројни у овом крају. Такмичари се надмећу у пет хајдучких дисциплина: гађању луком и стрелом, бацању секирице, бацању камена с рамена, набацивању обруча на штап и гађању глинених голубова.

сл. 31: Шумски пут на Сувој планини

сл. 32: Излетиште Три локве

Ту је и зграда некадашње запањске млекаре, која је радила до последње деценије XX века. Некада је у овом крају било много оваца, вршили су се откуп и прерада млека у сир и друге млечне производе.

Три локве представљају и раскршће путева. Из Бежишта долази пут са истока, други важан пут продужава на југ до Малог Крчимира у општини Гаџин Хан, док се на север иде за Пасарело и Дивљану.

Поред пута за Мали Крчимир налазе се три увале, по којима је место добило име. Само је средишња увала добрим делом године испуњена водом и представља појило за стоку која у летњем периоду борави у овом крају. Када смо је ми посетили вода у њој је била залеђена.

Морам да признам да је боравак од свега пола сата у месту Три локве био довољан да се у њега заљубим за читав живот. Некако је ту започела једна лепа планинска прича која још увек траје...

сл. 33: Стара заплањска млекара

сл. 34: Локва испуњена водом

Пошто је крајњи циљ наше четворочлане екипе тог кратког зимског дана био Пасарело, продужили смо путем на север, поред бројних вртача и кроз крај са измешаном листопадном и зимзеленом шумом и клеком. Успут смо прошли скретање за Велико коњско, једну од највећих ливада на Сувој планини. Овде се завршио добар насипани пут који води од Три локве и наставили смо у правцу запада. Овај крај се назива Велика шкрбина и ту је више вртача повезано у једну велику крашку увалу, највећу на Сувој планини.

На око 3 km од Три локве је оштра десна кривина и пут води навише ка Пасарелу. Овде се испод самог пута налазе два интересантна места. О њима сам доста читао, а најисцрпније информације сам добио од свог пријатеља из Беле Паланке, Братислава Петровића. Свако ко се нађе на деоници од Три локве ка Пасарелу, требало би да одвоји мало времена и да их посети.

Прво место је огромна јама („пропаст“) – велики процеп, по којој слободној процени дубине око 30 m. Странице јаме су окомите и нешто блаже испод пута са северне стране. Обилазак читавог обода јаме је незабораван доживљај, али никако се не сме заборавити на максималан опрез јер је место необезбеђено и опасно.

На североисточној страни јаме, где се опрезно може сићи и до њеног дна, налазила се стара белопаланачка млекара. Ту се, попут

млекаре у Три локве, откупљивало млеко од сточара и на лицу места су се, захваљујући спретним и вредним рукама мајстора, производили млечни производи. Сурутка, споредни производ код производње сира, готово је директно текла из млекаре у јаму.

Млекара се налазила на самој граници општина Бела Паланка и Гацин Хан, на надморској висини од око 1390 m. Удаљеност од Беле Паланке је била прилична – око 26,5 km преко Бежишта и Три локве, односно 17 km преко Дивљане и Великог коњског. Престала је са радом осамдесетих година прошлог века, нешто пре оне у Три локве. Сада је на рубу јаме видљив само њен темељ обрастао маховином. Никада нећу заборавити Драганину срећу када је пронашла темељ у тренутку када смо већ почели да губимо наду да ћемо у томе успети. За долазак до видиковца на Пасарелу од овог места потребна су 25 минута хода.

сл. 35: Јама („пропаст“)

сл. 36: Темељ бивше млекаре

Врела, јама и језеро код бабушничког села Извор

Извор је насељено место које се практично спојило са Бабушницом, ширењем дуж пута који у варошицу улази из правца Пирота. Нови део села се убрзано изградио последњих деценија, досељавањем становништва из удаљених делова општине Бабушница. Стари, горњи део села је мало даље од главног пута и смештен је на десној обали реке Лужнице и на падинама Суве планине. Прича која следи је настала фебруара 2022. године, када сам околину Извора истраживао заједно са Сашом Аранђеловићем, мојим стручњаком за лужнички крај.

Вероватно се највећа зграда сеоске школе на територији општине Бабушница налази управо овде. Нажалост, напуштена је крајем седамдесетих година прошлог века.

На потоку који протиче кроз стари део Извора постоји више камених мостића. Слични се могу видети у Линову, с друге стране Суве планине. У вишем делу насеља престаје асфалт, пут пролази поред сеоског гробља, прелази у стазу која је обележена путоказима и води до изворишта потока тј. Изворског врела.

Врело се налази испод једне подкапине, на удаљености од око 800 m од центра села. Саши и мени је било потребно десетак минута да дођемо до њега. Затекли смо га са релативно малом количином воде што је уобичајено за периоде са мало падавина. У летњем делу године Изворско врело често пресушује.

Неколико занимљивости је везано за ово место. Прво, лево од самог извора налази се стена низ коју је раније падао периодични водопад висине око 15 m. Међутим, водопада нема од пре 15–20 година, када се у долини узводно од врела отворила огромна јама. Водопад се, према Сашиним речима, поново активирао само једном, пре неколико година, након великих падавина, када је количина воде била довољна да прелије улазни отвор јаме, дође до одсека, сурва се низ њега и продужи према селу у виду потока. Тако је настао један нови спелеолошки објекат – јама, али је нестао други, лепши и атрактивнији – водопад.

Друга прича везана је за малу сеоску цркву посвећену Светом Ранђелу, која се налазила стотинак метара од извора и стене на којој је постојао водопад. *Место се зове Црквиште. Црква је неколико пута обнављана и рушена. После великих киша и бујица срушило ју је и просто однело клизиште 1964. године.*¹⁶ Прилаз овом месту је отежан тако да га Саша и ја нисмо обилазили.

Изворска јама је удаљена око 400 m од врела и налази се у долини потока чији је ток пресекла својим постанком. Стаза до ње није лака. Поред велике злокобне рупе, која зјапи из унутрашњости земље, Саша и ја смо били после 15 минута.

Нажалост, ово је још једно у низу ризичних и необезбеђених места у пиротском крају. Саша је својевремено у истраживање Изворске јаме доводио спелеологе. Дубока је 43 m и састоји се из неколико каскада. Испитивања су била отежана постојањем воде на дну јаме, која је

¹⁶ Негован Тодоровић: „Лужница (становништво и насеља)”; Бабушница, 2016.

очигледно у вези са жилом која храни Изворско врело. Вода је стална и њена дубина варира, у зависности од доба године, од 3 до 6 m.

сл. 37: Изворско врело

сл. 38: Изворска јама

Ако се од јаме продужи уз долину, долази се до места које је подземним каналима повезано са Изворским врелом. Најбоље је за кретање користити Сашину омиљену планинарску стазу на десној страни долине. Њена највећа предност је та што је осунчана и углавном сува. Кружна релација око брда Прибовице (853 m) – од Бабушнице, преко Сурачева, Извора и назад до Бабушнице, дугачка је око 10 km.

На крају долине, која се у правцу села Извора пружа између два брда, Прибовице и Каменице, долази се до једног изузетно лепог места. Овде се спајају три долине и неколико водотока, а раздвајају се путеви који воде за Сурачево и Линово (лево), односно Проваљеник (десно). Понајмање сам имао осећај да сам на безводној Сувој планини. Вода са овог места понире и проналази свој пут до Изворског врела (око 1,5 km). Очигледно се Изворска јама нашла на том путу и то оправдава стално присуство воде у њој.

Изнад једне ливаде, на којој је лепа планинска кућица, налази се главни извор воде у овом крају – Проваљеничко врело или Златар. Мене је долазак на ово место напросто одушевио, јер раније нисам ни знао да оно постоји. Надморска висина је око 720 m.

сл. 39: Положај врела Златар

сл. 40: Проваљеничко врело

Прелепу заједничку акцију, која је потрајала око три сата, Саша и ја смо завршили на брду изнад Изворског врела, одакле смо имали феноменалан поглед на Бабушницу, Лужничку котлину и планине које је окружују са севера – Големи стол, Рњос, Корбес, Стрвна. У даљини смо могли да видимо и венац Старе планине. На овом месту мештани Извора су раније имали обичај да пале првомајску ватру.

Ништа мање нисам био одушевљен ни октобра исте 2022. године, када сам након обиласка Радошевца и изворишта реке Лужнице посетио Изворско језеро. Налази се на супротној, левој страни пута Пирот–Бабушница, у висини раскрснице на којој се скреће за стари део Извора. До језера од овог места нема више од 400 m. Језерце се налази с леве стране пута који води навише ка бабушничком излетишту Шанац.

Морам да признам да дуго нисам знао за ово место и да сам био убеђен да је урвинско Ветренско језеро у близини Звоначке Бање једино језеро на територији бабушничке општине. А онда ме лепо језерце на пропланку, са сјајним погледом на Суву планину, фасцинирало.

Димензије Изворског језера су 120x50 m. Његову дубину нисам могао да проценим. Налази се на 530 m надморске висине. Стазом која се уздиже уз саму обалску линију, успео сам да га окружим и фотографишем из различитих углова. Водена површина је блистала на сунцу, а у њој се огледало околно дрвеће и прелепи бели облаци.

Ово место је у народу познато као Велика локва. Богато је водом у зиму и пролеће, а у току лета и јесени вода се нагло смањи, често и нестане. У току зиме и с пролећа слива се каналом у Лужницу (ова појава је изузетно ретка, прим. аут). На овом језеру често бораве роде.¹⁷

сл. 41: Изворско језеро

сл. 42: На само 2 km од Бабушнице

Обишао сам га и августа 2024. године, у повратку са једне релације у лужничком крају. Изненадила ме поприлична количина воде у њему јер сам се плашио да је након дуготрајне летње суше пресушило.

¹⁷ Негован Тодоровић: „Лужница (становништво и насеља)”; Бабушница, 2016.

Гребен Суве планине и село Богдановац

Постоји само неколико места на којима се може прећи са једне на другу страну Суве планине. Нека од њих се налазе у њеном нижем, југоисточном делу. Преко тих превоја прелазе зарасли и заборављени путеви који су некада повезивали села са различитих страна планине. Одувек ми је била жеља да прођем туда, а остварила се захваљујући Саши почетком марта 2024. године.

Сећам се да сам у претходном периоду имао доста проблема. Од ове акције све је некако кренуло боље. Све оно о чему ми је Саша тада причао, испоставило се касније као тачно. Обојици су нам се дешавале готово идентичне животне ситуације, али је свако од нас реаговао на њих на неки свој начин...

Полазно место за нашу нову заједничку авантуру био је задружни дом у центру Сурачева (565 m надморске висине), недалеко од Бабушнице. Пут води у правцу југоистока и за мене је у том тренутку био потпуна новина. Из села су нас испратиле Сашине планинарске ознаке које је он учртао неколико година раније. Изласком на тзв. Широћи пут започео је наш успон уз јужне падине великог брда Прибовица.

После пола сата хода стигли смо до првог пролазног циља и места које се зове Сурачевске баре. Ово је важна раскрсница локалних путева. Право се продужава за Линово, а лево се иде за Манастир Свете Петке, недалеко од Горчинца. Ту је и чесма са појилом за стоку. Нажалост, у време нашег проласка није била у функцији. Иначе, место је добило име по барама које се овде јављају у влажнијем периоду године.

Ми смо скренули десно, у правцу северозапада. Стаза је у овом делу одлично маркирана. Без препознатљивих Сашиних ознака сналажење у овом прилично непрегледном крају било би изузетно тешко. Велики број шумских путељака води на све стране и то може да збуну некога ко се први пут овде затекне. На срећу, ја сам крај себе имао човека који овај крај савршено познаје.

Стигли смо до једног забаченог кутка планине који мештани Сурачева називају Бурча, по чувеном хајдуку који се наводно овде крио од Турака. *Његова хајдучка чета је крстарила источним делом Суве*

планине, пресретала Турке, убијала их, а затим бежала у шуме. Као трајна успомена на њега и херојску борбу његове дружине, један извор воде на Сувој планини носи име Бурчин кладенац.¹⁸ Интересантно је да многи именован Бурча називају и оближњи Црни врх, па чак и шире подручје Суве планине у коме се он налази.

После два сата и 15 минута од поласка из Сурачева, стигли смо на први од три врха које смо намеравали да посетимо – Црни врх (1164 m). Није у питању никакав истакнути вис већ заравњена површ прекривена камењем на којој је тешко одредити највишу тачку.

сл. 43: Сурачевске баре

сл. 44: Црни врх (Бурча)

Надаље нема маркација. Следећи врх на гребену је Плакалница, удаљена око 1,5 km ваздушном линијом у правцу северозапада. Није лако доћи до ње јер два врха раздваја дубока долина. За време спуста, накратко смо кроз крошње дрвећа могли да видимо Големи врх (1535 m) у вишем, средњем делу гребена Суве планине. Убрзо смо се нашли на главном шумском путу који је некада повезивао села Братишевац и Богдановац, једно на северној и друго на јужној страни Суве планине...

Изградња овог пута, дугог 13 km, започета је 1955. године. У његову изградњу уложено је пуно новца и ископано стотине кубика камена. Временом се показало да је ова траса нерентабилна па се прибегло изградњи пута од Линово до Богдановца. Та траса полази од Љуберађе и повезује Линово, Богдановац и Штрбовац. Уз велико залагање мештана свих поменутих села и уз помоћ општине изграђен је пут са макадам подлогом који последњих година све више пропада.¹⁹

Плакалница се састоји од два блага врха приближно исте висине (1140 m). Међусобно су удаљени неколико стотина метара и раздвојени великим и дубоким вртачама којих у овом крају има баш пуно. Први, источнији врх, сличан је Црном врху, а други карактерише једно дрво чудног облика.

¹⁸ Мирослав Г. Стаменковић: „Богдановац – село са четири махале”; Бабушница, 2012.

¹⁹ Мирослав Г. Стаменковић: „Богдановац – село са четири махале”; Бабушница, 2012.

Од Плакалнице до Мечјег врха је око 1,2 km растојања. Поново је уследио спуст у долину, као и завршни успон кроз шуму. У овом крају има много камења и трња па се мора изабрати најбоља путања. У великој вртаци, стотинак метара североисточно од Мечјег врха, Саша је на своје велико одушевљење пронашао отвор јаме дубоке десетак метара.

После нешто више од четири сата од центра Сурачева, или пола сата од другог врха Плакалнице, стигли смо до нашег крајњег циља и највише тачке релације – Мечјег врха (1184 m). За разлику од Црног врха и Плакалнице, окренут је ка југу и омогућава добар поглед на околину. Тачно испод овог врха су село Богдановац и долина реке Јабланице.

сл. 45: Плакалница (западнији врх)

сл. 46: Поглед са Мечјег врха

За Богдановац се може рећи да је село разбијеног типа. Састоји се од четири одвојене махале: Село (центар), Бавце, Сечинце и Сталоваче. Једна од друге махале су удаљене на пола сата до сат хода. Постоји још неколико засеока од којих су најпознатији Витош, Ржиште и Врновница (последњи је ближи Штрбовцу него центру Богдановца, прим. аут). Село је смештено на надморској висини између 800 и 900 m, у подножју скоро голе и еродираних ребрине Суве планине.

У центру села постоји Црква Свети Ранђел, која је новијег датума, подигнута око 1930. године, на темељима ранохришћанске цркве. Данас је, нажалост, препуштена зубу времена и пропадању.

Богдановац (некадашња Кукавица) је после ослобођења од Турака (1879. године) имао 725 становника, после Другог светског рата (1948. године) – 1253, а 2011. године – свега 39. Према неким истраживањима, из села се после Другог светског рата иселило преко 200 породица, највише у Пожаревац, Бабушницу, Белу Паланку, Зајечар и Ниш.²⁰

Ово село сам посетио првог дана јула 2023. године. Тада ми је требало скоро сат и по времена да дођем до њега по врућини из села Брестов Дол, а црквицу сам једва пронашао у жбуњу и трњу. Иначе, главни пут за Богдановац води из Љуберађе, преко Линова (око 10 km).

²⁰ Мирослав Г. Стаменковић: „Богдановац – село са четири махале”; Бабушница, 2012.

Сашин и мој повратак са Мечјег врха у подножје Суве планине, до села Братишевац и засеока Бела Вода, потрајао је скоро два сата. Најпре смо ишли новим путем, просеченим у циљу експлоатације шуме у овом делу Суве планине, а он се касније прикључио поменутом путу који из Братишевца води за Богдановац.

Недалеко од Братишевца прошли смо поред необичне „кућице у ваздуху”. За њу је везана и једна занимљива прича, која каже да је кућица подигнута је у знак захвалности непознатом бугарском војнику, који је градитеља кућице спасао стрељања и сигурне смрти у зиму 1942. године.

сл. 47: У центру Богдановца

сл. 48: Недалеко од Братишевца

Бердујски водопад Бабатал и грнчарски водопад Рипало

Да у пиротском крају нема великих и лепих водопада само на Старој планини, већ и у другим његовим деловима, уверио сам се последњих година. Ту пре свега мислим на водопаде који се налазе на територији бабушничке општине.

До првог водопада није лако доћи. Налази се у атару села Бердуј. Пут води од цркве и школе у Љуберађи, има неколико оштрих кривина, успон је константан и напоран. Трасиран је после Другог светског рата, у намери да се

удаљена бабушничка села – Лесковица, Радосин, Раков Дол и Црвена Јабука, повежу са својим општинским центром. Данас су поједине његове деонице у лошем стању и могу се проћи једино теренским возилом. Асфалт се завршава на улазу у Бердуј, на око 3 km од Љуберађе. Препоручујем да се до овог места дође путничким аутомобилом, како би се уштедело време и сачувала снага.

Ка Лесковици продужава макадамски пут. Он може да буде интересантан планинарима уколико желе да посете нека места на планини Таламбас: Бердујски вис са репетитором (945 m), врх Голубињак изнад Лесковице (1117 m) и Таламбас (1257 m, 15 km од Љуберађе, врх по коме је читава планина добила име и место где се некада одржавао вашар). Крај је леп и шумовит, а пут води гребеном планине Таламбас. Обишао сам га са Миланом Јовановићем у августу 2023. године.

Кроз Бердуј пролази макадамски пут. Њиме се иде ка водопаду, који се налази југозападно од села и од дубоке долине Зли дол. Пролази се поред занимљивог споменика, спомен-чесме и необичне школе смештене у сеоској кући.

У пролеће се овде вода слива са свих страна. На путу ка водопаду се прелазе два потока и долази се на другу страну Злог дола. Убрзо се пут завршава и ту је један важан оријентир – упадљива кућа розе боје. Лево од ње је стазица која се стрмо спушта до места где се налази водопад Бабатал (неки га зову и Бабатало). Хук воде издалека указује на њега.

Бабатал се налази у лепом окружењу у шуми, али је терен веома стрм и чини сам водопад тешко приступачним. Практично је немогуће сићи у његово подножје. Ово место сам посетио априла 2021. године, у друштву свог школског друга и колеге Батице Манића. Није било маркација и усмерења. Надморска висина је око 650 m.

Занимљиво је да непосредно изнад Бабатала, на две одвојене десне притоке потока на коме се он налази, постоји још неколико већих водопада. Међутим, периодичног су карактера, количина воде на њима је обично мала, а водени млаз јако узак.

сл. 49: Место скретања ка водопаду

сл. 50: Бердујски водопад Бабатал

Други водопад из ове приче – грнчарски, много је приступачнији од бердујског (барем је то донедавно био). Полазно место је на улазу у село Грнчар, око 3,5 km од Љуберађе према Власотинцу, на мосту преко Линовске реке или Линовштице, десне притоке Лужнице. Она извире у Линову, има релативно кратак ток и одликује се великим падом.

До грнчарског водопада Рипало нема више од 500 m од асфалтног пута. Батицу и мене је у пролеће 2021. године одушевио својом снагом и лепотом. Међутим, две године касније сам сазнао да је власник парцеле, на десној обали речице, преградио стазу и чак поставио капију, отежавши тако љубитељима природе приступ овом лепом месту. Препрека се сада обилази кратком стазицом уз супротну, леву обалу реке. Она у време мог проласка фебруара 2024. године још увек није била адекватно уређена па је обилазак водопада нешто компликованији него раније.

Када се уз Линовштицу иде ка Рипалу, треба знати да се изнад њене леве обале налази једно занимљиво место. То је Кулиште (Царичин град). Милан Јовановић и ја смо га посетили јануара 2020. године.

Најстарија насеља у југоисточној Србији потичу из млађег каменог доба – неолита, па би се такве насеобине могле очекивати и у Лужници. Материјални трагови за то постоје у околини Грнчара. То су зидине тзв. Царичиног града, са пронађеним деловима грнчарије.²¹

До археолошког локалитета на Кулишту се долази стрмом, и у појединим деловима тешко проходном стазом. Удаљеност од моста и пута је свега неколико стотина метара. Место је на мањој заравни са које је одличан поглед на пут између Љуберађе и Грнчара. На тлу је могуће видети крхотине опеке. Ово је некада било стратешки важно место на коме се налазила римска осматрачница (кула стражара). До краја прошлог века овде су се могли препознати остаци грађевинских објеката, зидови, бедеми... Више их нема. Терен је прекопан од стране златара.

сл. 51: Полазно место испред Грнчара

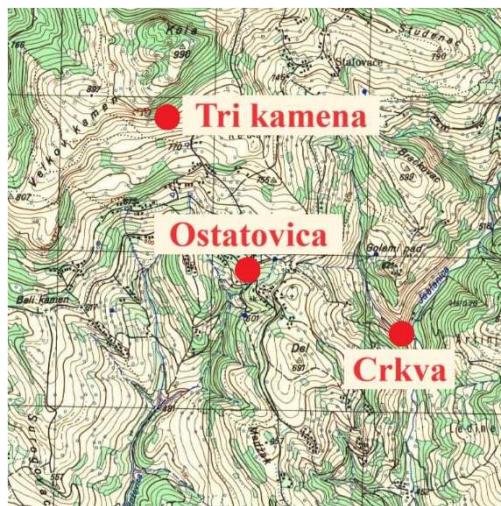

сл. 52: Грнчарски водопад Рипало

²¹ Станоје Петровић, Томислав Митић, Радомир Ђирић: „Село Вава”; Београд, Бабушница, 2012.

Остатовичка Три камена и Црква Светог Прокопија

Постоје места којима је потребно сасвим мало медијске пажње и рекламе да, захваљујући својој лепоти или занимљивим причама које их окружују, за кратко време постану изузетно популарна и посећена од стране туриста. Неколико таквих сам описао у својој првој књизи и сврстао их у категорију „лепих и занимљивих, али мање познатих” – Славињски лонци, видиковац Козји камен, Дупни камик, село Топли До... Можда вам је тешко да у то поверујете, али до 2018. године ова места су била мање-више баш таква, иако су већ тада показивала назнаке могуће експанзије туристичке популарности. У групу таквих спада и место Три камена, код Остатовице, села на западу бабушничке општине.

Крај у коме се налази је један од најудаљенијих у Пиротском управном округу. Путем преко Бабушнице, Великог Боњинца и Завидинца, Остатовица је од Пирота удаљена око 54 km или сат и по времена вожње. Ближа је Власотинцу, Лесковцу и Гадином Хану него Пироту, а на скоро истој удаљености као Пирот од ње је град Ниш.

И ја сам за ову атракцију сазнао релативно касно и то преко друштвених мрежа. Чак сам се у марту 2019. године пео на Остатовички камен (990 m), у потрази за старим римским путем који је некада водио до осматрачнице на његовом врху. На заравни сам тражио остатке куле-мотриље, којом су Римљани контролисали велико подручје на јужним падинама Суве планине, а да уопште нисам знао за постојање Три камена. Приликом силаска у село малтене сам прошао поред њих...

У прошлости је Остатовички рид био опасан зидинама у виду утврђења. Наводно су их разрушили Татари. И данас тамо постоје зидине као доказ да су некада ту живели људи. Са тог места се види цело Заплање.²²

Последњих година популарност Три камена међу становницима југоисточне Србије, али и шире, расла је великом брзином. Ја сам неколико пута обишао ово мистично место, а у марту 2023. године сам

²² Мирослав Г. Стаменковић: „Богданавац – село са четири махале”; Бабушница, 2012.

чак помогао екипи једне телевизије са националном фреквенцијом да до њега дође и сними репортажу. У међувремену сам чуо и прочитао многе занимљиве приче о њему. За Три камена је донедавно знало само локално становништво.

Центар Остатовице је удаљен око 4,5 km од скретања са главног пута у Завидинцу. Три камена се налазе на стенама изнад самог села и стаза до њих је сада одлично обележена. Води кроз махалу Коруба, поред једне чесме са обиљем воде, а у задњем делу, који пролази кроз шуму, прилично је стрма и тешка. Излазак на Три камена (око 890 m надморске висине) из центра села може да потраје дуже од сат времена.

сл. 53: Остатовички камен из села

сл. 54: Путокази у центру Остатовице

Сам изглед места, облик и распоред вертикалних стена, као и феноменалан поглед који се пружа на околину, никога не остављају равнодушним. Нико поуздано не зна како су Три камена настала, тј. да ли су они творевина природе или људских руку. То је питање које обично поставе сви када се први пут нађу овде.

Ја сам поборник теорије да су Три камена изнад Остатовице исклесана од стена. Најлогичније је да се њихово постојање повеже са римским утврђењем које је некада постојало на врху Остатовичког камена. Да ли је у питању обредно место – где су приношене жртве, или нека врста сунчевог сата – који је најављивао почетак сваког од четири годишња доба, поуздано се не зна. У прилог последњем веровању је чињеница да је некада на овом месту постојао и четврти камен, који је временом пао. Све приче су изузетно занимљиве, неке од њих су и контроверзне, а заједничко им је то што ниједна од њих није доказана.

Мештани од давнина ово место називају Девојачки камен или Три сестре. Наводно је овде себи одузела живот једна девојка из Остатовице након што су јој Турци убили оца. Назив Три камена настао је касније. Сложићете се да све ове приче само додатно поткрепљују машту људи и чине место још необичнијим. Тај потенцијал би у туристичком смислу сигурно требало још боље искористити.

сл. 55: Три камена изнад Остатовице

сл. 56: Поглед из даљине

На другој страни од села Остатовица – источно, у долини реке Јабланице, налази се стара Црква Светог Прокопија. За долазак до ње из центра села треба сат времена хода по кривудавом путу. Успут је леп поглед на део Суве планине изнад Богдановца и Штрбовца.

У летњем периоду године, долина Јабланице (називају је и Сечинска река – по Сечинцу, махали Богдановца) тешко је проходна и прекривена је трњем. Она је место једне моје незаборавне авантуре из јула 2012. године. Тада сам је прешао по највећој врућини и у Остатовицу стигао из села Брестов Дол, родног места мог деде, раскрварених руку и ногу. Некако ме тај осећај провлачења кроз грање и трње прати током целе планинарске каријере и ретко када успевам да га избегнем...

Ја сам, са својим кумом Марјаном и групом планинара из Ниша, посетио ову црквицу у марту 2022. године из сасвим другог правца. Тада смо до ње дошли из Малог Боњинца, долином Јабланице (око 3,5 km).

Скромног је изгледа и димензија. У време наше посете претило јој је урушавање. Онај ко не зна за њено постојање тешко ће посматрајући издалека закључити да је у питању верски објекат. Поред ње је место где се малобројни мештани Остатовице и њихови гости окупљају сваког 21. јула када се слави Свети Прокопије. Овде треба уживати у миру и спокоју које пружа читаво место.

сл. 57: Црква Светог Прокопија

сл. 58: Унутрашњост црквице

Велики Крчимир и врх Литица на Сувој планини

У првој књизи сам само споменуо Заплање, крај између Суве планине и планине Крушевица. Понајмање је „пиротски”, али је веома леп и мојим суграђанима бих препоручио да макар једном прођу кроз њега на путу из Пирота за Ниш, или у повратку из овог града. Део Заплања, коме посвећујем један сегмент у овој књизи, налази се на тремеђи бабушничке, власотиначке и гацинханске општине.

Последње село у општини Бабушница у овом крају је Завидинце. Даље се путем према Гацином Хану и Нишу кратко улази на територију општине Власотинце и пролази кроз село Горњи Присјан. Део овог села, који се налази на самом путу, познат је и под називом Драјчина Бара. Одмах после њега се улази на територију општине Гацин Хан и у село Равна Дубрава. Овде је скретање са главног пута за село Велики Крчимир које је смештено у подножју Суве планине. Главно обележје пута кроз Заплање је сјајан поглед на венац Суве планине и на њене јужне обронке.

Велики Крчимир је на надморској висини од око 555 m и може да послужи као полазна тачка за освајање бројних сувопланинских врхова. Ово је највеће село у овом делу Заплања. Удаљеност од варошице Гацин Хан је око 29, а од Ниша 48 km.

У селу се налази велика црква посвећена Вазнесењу Господњем. Постоји прича да се током Прве велике сеобе Срба 1690. године, под вођством Арсенија Чарнојевића, један део људи са Косова и Метохије населио у овом крају. Он делом припада и општини Бабушница и зове се Горње или Лужничко Заплање.

Занимљиво је да се у црквеној порти налазе две цркве истог имена – стара и нова. Прва потиче из XVII века. Била је стедиште заплањских устаника током мало познате и ретко помињане Заплањске буне против турских завојевача 1841. године. Новија црква ме одушевила својом величином и лепотом. Потиче из 1937. године и позната је по Петровданском сабору који се одржава у јулу. Тада се у њеној порти сјати „читаво Заплање”. Сасвим сигурно, једна је од најлепших сеоских цркава у овом делу Србије.

сл. 59: Путокази у Великом Крчимиру сл. 60: Црква Вазнесења Господњег

Три године касније, септембра 2021. године, Велики Крчимир је за мог зета Дарка и мене био полазна тачка за успон на Литуцу (1683 m), један од најатрактивнијих врхова Суве планине. Циљ наше релације тада је изгледао застрашујуће јер се Сува планина изнад овог села уздиже као какав вертикални зид. Њен венац је у том делу и најшири. До врха треба савладати преко 1100 m висинске разлике.

Пут најпре води североисточно од села, долином потока Гушевац. У овом делу релације проблем може да представља непрегледан терен. Важно пролазно место је чесма Змијевац, својеврсно локално излетиште. Удаљена је 50 минута хода од центра Великог Крчимира. Од ње почиње уска планинска стаза која најпре води кроз трње, а затим кроз шуму.

Други, много тежи и захтевнији део стазе иде присојном страном Суве планине. Због велике висинске разлике стаза кривуда. Најпре води у правцу северозапада, а убрзо, на једном добро обележеном месту, прави нагли заокрет. Надаље иде готово праволинијски у правцу североистока, пролазећи подножјем Големог врха (1579 m). Ова деоница изискује огроман напор и честе паузе. Терен је изузетно тежак, кршевит, са полеглим растињем и покојим жбуном или омањим дрветом. Маркација је веома густо распоређена. Тек на оваквом терену планинари могу да схвате колико је важно да она буде квалитетно одрађена.

сл. 61: Чесма Змијевац

сл. 62: Јужне падине Суве планине

Изласком на гребен Суве планине завршава се најтежи део релације. Крећу вртаче којих има много на завршној деоници до Литице. До врха нема више од 500 m ваздушне линије, али за прелазак овог растојања по захтевном терену треба скоро пола сата. Дарко и ја смо на Литици били после три и по сата готово сталног успона из Великог Крчимира. Укупна дужина стазе је око 6,5 km.

Литица је врх са фантастичним погледом на околину. Виде се: Сува планина са врховима Трем, Ђорђина чука, Комин и Големо Стражиште, висораван Валоже, Пасарело, Трештен врх и појило на Ракошу. Поглед допире и до Ртња, Сврљишких планина, Пајешког камена, венца Старе планине, Шљивовичког врха, Белаве, Видлича, Влашке планине, Гребена, Големог стола, Руја, Грамаде, Чемерника и Острозуба. На југу и западу су: Заплање, Крушевица, Бабичка гора, Селичевица, долина Јужне Мораве и удаљене планине – Бесна кобила, Радан, Јастребац и Копаоник. Лепо се виде Пирот и Лесковац који су од овог места готово подједнако удаљени.

Освајање Литице би требало искористити и за обилазак још једног лепог и занимљивог места. То је омање језерце звано Бара или Локва. Налази се на око 1,5 km источно од Литице, у крају једноличног изгледа, препуном вртача. Дарко и ја смо имали среће па су нас до овог места одвели трагови стоке.

*На Сувој планини, на надморској висини од око 1550 m, на тремеђи атара села Богдановац, Штрбовац и Велики Крчимир, налази се мало језеро. Сместено је у једној вртачи која се у време киша и отапања снега напуни водом и задржи готово преко целе године. Та вода се користи за појење стоке, посебно у летњим месецима.*²³

У време наше посете, након дуготрајне летње суше, Бара је била потпуно сува. Ово место изгледа прелепо у пролеће, када околина озелени, а дно вртаче се испуни водом.

сл. 63: На врху Литица

сл. 64: Бара (Локва) без воде

²³ Мирослав Г. Стаменковић: „Богдановац – село са четири махале”; Бабушница, 2012.

Повратак са Литице у Велики Крчимир није нимало лакши од успона. Стрм каменити терен не дозвољава опуштање већ захтева повећану пажњу и бригу о сваком направљеном кораку. За ову релацију треба бирати лепо и стабилно време, без ветра и најбоље у пролеће.

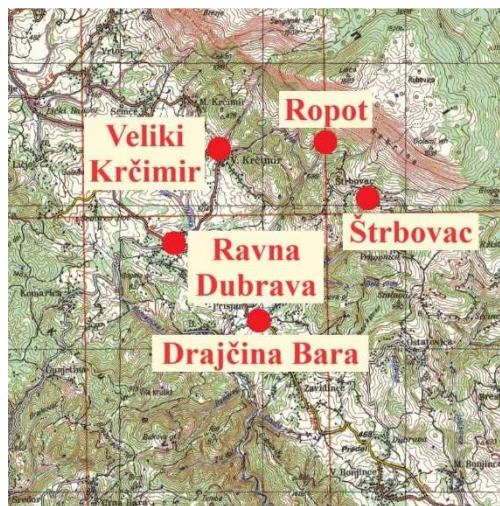
Извориште Ропот и бабушничко село Штрбовац

Не треба посебно наглашавати да је Сува планина позната по својој безводности. Разлог томе је пропустљивост кречњака, кроз чије пукотине падавине продиру до вододрживих слојева. Међутим, дуж обода Суве планине, обично у подножју, вода избија у виду снажних врела. Таква места се налазе у Нишкој Бањи, Студени, Мокри, Дивљани, бабушничком Извору, Љуберађи, Линову, Горњем Душнику... Једно од јачих врела је Ропот, између Великог Крчимира и Штрбовца.

Већ сам напоменуо да се након скретања код Великог Боњинца, са регионалног пута Пирот–Бабушница–Власотинце–Лесковац, у правцу ка Гацином Хану и Нишу, пролази кроз власотиначко село Горњи Присјан. На излазу из њега према Равној Дубрави налази се мост на речици Ропот. Управо на овом месту треба проверити количину воде, која треба да укаже да ли је врело Ропот активно или не.

У центру села Велики Крчимир постоје путокази за извориште Ропот. Креће се истим оним путем као и за Литицу, али се убрзо након поласка, у самом селу, продужава десно у правцу Штрбовца. Пут је сасвим солидног квалитета. Прича о њему је тешка и тужна, али у исто време лепа и улива наду и оптимизам. Говори о немарности једне локалне самоуправе према селу које се налази на рубу њене територије...

Писао сам о томе – главни путни правац који повезује Бабушницу, Љуберађу, Линово, Богданавац и Штрбовац пролази подножјем Суве планине. Њиме је Штрбовац од центра своје општине удаљен 24 km. Растојање од Љуберађе је велико – 17 km, и ја сам га у оба правца прешао

пешке у јуну 2019. године за шест и по сати. Овај пут је након исељавања становништва из наведених села био препуштен пропадању.

Сиромашна општина Бабушница дуго није видела никакав интерес од улагања у његову поправку и одржавање па се донедавно „маћехински” постављала према Штрбовцу, а његове становнике препустила саме себи. Они су се, међутим, организовали и до свог села уредили стари пут од Великог Крчимира у општини Гаџин Хан. У прилог њиховој одлуци ишло је то што је главни правац исељавања људи из овог планинског села у прошлом веку ишао ка Гаџином Хану, Нишу, Лесковцу, Пожаревцу и Београду, и што је приступ селу много лакши из правца Запања. На срећу, упорност је победила и ствари су се промениле боље годинама касније...

После отприлике пола сата хода из Великог Крчимира улази се у долину потока Ропот и отвара се поглед на огромни „зид” Суве планине на северу. На мостићу преко Ропота се најбоље види колико је његова вода чиста, бистра и пенушава. Надаље, пут креће да се уздиже и кривуда.

На једној оштрој кривини треба скренути лево, ка самом изворишту. Маркација није било марта 2021. године. Са својим бројним каскадама, слаповима, малим водопадима и вировима, поток Ропот ме тада подсетио на лепе и моћне старопланинске потоке. Он самим хуком воде указује на то где треба сићи са пута и фотографисати најлепша и најатрактивнија места. У потоку Ропот, пошто је периодичног карактера, нема ни риба ни ракова. Непосредно изнад њега постоји неколико пећина и поткапина у којима су се, како кажу легенде, скривали српски војници током турске владавине, посебно након Запањске буне.

сл. 65: Од В. Крчимира ка Штрбовцу

сл. 66: Скретање за Ропот

После једног километра од скретања са главног пута за Штрбовац и отприлике пола сата хода узбрдо, уз неизбежно стајање и уживање у прелепим пејзажима, стиже се до пропланка са викендицом. Извориште Ропот је у његовом залеђу. Место се налази на самој граници гаџинханске и бабушничке општине. Удаљеност од Великог Крчимира је око 5 km, а надморска висина 775 m.

Вода се у пролеће овде слива из неколико праваца у јединствени ток. Зелена маховина која прекрива камење чини место изузетно колоритним. Пар стотина метара даље, на крају долине одакле се Сува планина стрмо уздиже увис, налази се извориште Ропот. Чине га један јачи и два слабија извора. Слика је предивна и непоновљива. Вода готово да извире из камена. Сва три извора се налазе у кругу пречника од двадесетак метара. Уколико се овде нађете у право време, а то је рано пролеће, приметите да вода избија и ван поменутих главних извора.

Ропот је водени ток периодичног карактера, чије извориште функционише на принципу потајнице, слично Јеловичком врелу на Старој планини. Обично је извориште активно и водени ток постоји у периоду од јануара до јуна, мада то варира у зависности од падавина и зиме.

Неколико дана пре избијања воде на површину чују се тутњава и роптање у дубини земље (отуда и месту такав назив). Највероватније у унутрашњости земље постоји неко велико сифонско удубљење, које се храни водом из атмосфере и које почне да се прелива када се испуни.

Као што се Ропот изненада јавља у другој половини зиме, исто тако мистериозно нестаје почетком лета. Тада поток у потпуности пресуши. Најзанимљивије је што се све дешава одједном, у трену. До овог лепог и интересантног места сада је могуће доћи за око сат времена хода из Великог Крчимира или теренским возилом.²⁴

Ропот свакога одушевљава својом лепотом. Највеће заслуге за његову промоцију припадају општини Гацин Хан и планинарима из села Доњи Душник. Таква места, а има их још у овом делу Србије, не смеју да нестану. Морамо да учинимо све да сачувамо воду као ресурс и прелепу природу која нас окружује. Ако то не урадимо и својим потомцима оставимо пустош, бићемо означени као одговорни за сва времена.

сл. 67: Положај изворишта Ропот

сл. 68: Један од главних извора

До Штрбовца треба продужити још око 2,5 km од скретања за Ропот. Ово је дуго била најпроблематичнија деоница пута јер су је

²⁴ Станоје Беја Стојановић, Планинарско друштво „Трем 1810”, Доњи Душник

временске непогоде и зима редовно оштећивале. Управо ту се у пролеће 2024. године, захваљујући вредним Штрбовчанима, бројним донаторима, али и општини Бабушница, кренуло са асфалтирањем. У месту Брест се пролази поред првих сеоских кућа, а затим следи Горња махала.

Штрбовац је смештен у подножју Големог врха и дела Суве планине који се назива Ребрина. За долазак пешке из Великог Крчимира мени је било потребно нешто мање од сат и по времена (око 6,5 km, не рачунајући обилазак изворишта Ропот). Надморска висина у центру села, поред велике спомен-чесме, је око 820 m.

На брежуљку изнад чесме је лепа и реновирана зграда сеоске школе. Изграђена 1936. године и затворена осамдесетих година прошлог века, представља својеврсни симбол настојања упорних и сложних мештана Штрбовца да зауставе пропадање свог родног места, да га претворе у етно-село и оставе у аманет будућим генерацијама. Они су успели да обнове и стару сеоску Цркву Светог Димитрија, која потиче из XII века, а од које су били остали само темељи. Те 2024. године управо овде је исписивана једна од најлепших прича у овом делу Србије...

сл. 69: Чесма у центру Штрбовца

сл. 70: Обновљена сеоска школа

Успон на Големо Стражиште из Малог Крчимира

Са својих 1714 m, ово је трећи врх по висини на Сувој планини, одмах после Трема и Ђорђине чуке. Са њега се пружа диван поглед на околину. Планинари кажу да се у ведрим зимским данима са овог врха виде: Шара, Проклетије, Осоговске планине, Витоша, Рила, Пирин... Најчешће се на врх излази стазом која води из заплањског села Мали Крчимир. Ја сам уживао у сваком начињеном кораку ове захтевне планинарске релације у марту 2023. године.

Слично успону на Литицу из суседног Великог Крчимира, потребно је савладати око 1100 m висинске разлике. Након последњих кућа у Малом Крчимиру асфалт престаје и креће константан, на појединим деоницама јак успон. Иде се путем који премошћује Суву планину од југа ка северу, пролазећи кроз место Три локве, све до белопаланачког села Бежиште.

Са повећањем надморске висине, поглед је све лепши: планине Крушевица и Бабичка гора, бројна заплањска села и варошица Гацин Хан. Затим се у даљини отвара поглед на пластенике у околини Власотинца и Лесковца и на планину Остроzub. Терен се мења, па шуму доминантну у подножју, смењују камен и жбунасто растиње. Леп је поглед и на врх Литица са њене западне стране. Изнад пута, на једном равнијем делу је извор воде. Ја сам на том месту затекао прелеп приказ – крдо полудивљих коња који слободно „крстаре” овим делом планине.

сл. 71: Полазно место у М. Крчимиру

сл. 72: Коњи на Сувој планини

Након нешто мање од два сата хода долази се до места где се раздвајају путеви. Надморска висина је 1450 m. Право се иде за Три локве и до овог места има још око 2 km. За Големо Стражиште се скреће лево.

Свега пет минута од скретања је Шангајски врх (1508 m). Обележен је планинарском маркацијом. Са њега се виде Трештен врх, Шљивовички вис, венац Старе планине са Миџором... Врх Литица је с друге стране долине, а у подножју, на самом путу за Три локве, постоји пар колиба и ограђен простор.

Горенаведени Шангајски врх је уцртан у топографске карте. Занимљиво је да су неки планинари „формирали” и други Шангајски врх,

на растојању од око 700 m од првог ваздушном линијом у правцу запада (око 15 минута хода по незгодном и каменитом терену). Вероватно је то урађено зато што се са тог врха пружа много бољи поглед на Запаље. Осим тога, са овог места је планинарима лакше да планирају правац свог даљег кретања, према 1,3 km удаљеном врху Мало Стражиште.

На деоници која следи, до тада неугледна планинарска стаза постаје јаснија. Примећују се трагови коња. Да нема њих, на каменитом терену стаза би се брзо изгубила. Терен је валовит, састављен од великог броја купастих узвишења и плитких вртача. Прегледност је добра. Многа успутна узвишења су означена хрпама камења. Важно пролазно место до крајњег циља је Мало Стражиште (1677 m).

Са овог врха се треба спустити на једно прелепо место, где ћете се осећати као да боравите на Алпима. То је још једна бара или локва, 300 m северно од Малог Стражишта, у којој се сакупља вода за појење стоке. За разлику од Локве у околини Литице, коју сам у јесен затекао без воде, ова бара је била пуна воде од отопљеног снега. Призор са 1640 m надморске висине је био незабораван.

сл. 73: На Малом Стражишту

сл. 74: Локва северно од врха

Купа Големог Стражишта је са овог места јасно видљива па преостаје само да се уложи минимални напор. Успон на врх се обавља са његове јужне стране. Удаљеност од Малог Крчимира је око 10 km, успон је лакши у поређењу са оним на Литицу из Великог Крчимира, али због већег растојања захтева готово идентично време – око три и по сата. Управо чињеница да добар део успона из Малог Крчимира на Големо Стражиште покрива солидан пут, који приликом успона на Литицу, врх сличне висине и карактеристика, не постоји већ се користи захтевна планинарска стаза, чини различитим ове две планинарске акције, али и сваку од њих лепом на неки свој начин.

Мене је одушевила једна чињеница по којој је Големо Стражиште јединствен врх у југоисточној Србији. Са њега се могу истовремено видети четири града – Власотинце, Лесковац, Ниш и Пирот. Трем је ваздушном линијом удаљен 5,6 km, а на дупло краћем растојању (2,8 km)

је Пасарело. На северозападу, у правцу Ђорђине чуке и Трема, налази се Валоже, предеона целина Суве планине на којој су заступљене вртаче у површинском крашком рељефу. То је зараван на 1400–1500 m надморске висине која своје име дугује нашем великом научнику Јовану Цвијићу.

У овај крај не треба ићи зими, по магли, или уколико постоји опасност од пљускова и непогода праћених грмљавином. У време мог проласка није било путоказа и маркација, уколико изузмемо обележено скретање са главног пута у подножју Шангајског врха и камењем означене успутне врхове до Големог Стражишта.

сл. 75: Големо Стражиште

сл. 76: Поглед на Валоже и Трем

Велико Цртаво код Модре Стене и Острц изнад Добровиша

Граница између општина Бабушница и Власотинце у једном делу пролази замишљеном линијом која повезује узвишења карактеристичног купастог облика – Велико Цртаво (или само Цртаво, 867 m) и Острц (950 m). Освојио сам их у време када сам већ почео да пишем ову књигу.

Цртаво сам годинама посматрао из аутомобила током својих пропутовања кроз бабушничко село Модра Стена. За мог деду, родом из оближњег села Брестов Дол, „пирамида” Цртаво је била прво што би ујутро видео кроз прозор своје куће. Он ми је својевремено причао легенду о некој лепој, храброј, упорној и измученој жени, жени-борцу, пореклом из једног села недалеко од Цртава. Једном годишње излазила би на врх брда, улазила у рупе и ходнике у земљи и тражила своју ћерку коју је као млада изгубила. И поред свих несрећних околности које су је пратиле, никада није изгубила вољу за животом. Остала је неповерљива, затворена у себе, помало себична и својеглава...

Моја главна непознаница везана за Цртаво, током свих година бављења планинарењем, била је како му прићи. Најлепши поглед је из Модре Стене, али је та северна страна брда изузетно стрма и шумовита. С друге стране, бабушничко село Врело се наметало као добра полазна тачка јер је на сличној надморској висини, али између њега и Цртава постоји неколико дубоких долина...

Временом се током мог дружења са Драганом Шопком некако искристалисало то да је најлакши успон са јужне, власотиначке стране. То је било пресудно да, у марту 2024. године, полазно место за успон на Цртаво, Драгани, Боцету из Власотинца и мени, буде скретање за село Алексине. Оно се налази на надморској висини од 340 m, на око 2 km од великог моста на реци Лужници у селу Свође и на путу који води према Црној Трави и Власини. Удаљеност од Пирота је 49 km.

До Алексина води кривудава пут уз константан успон. На улазу у село, наша трочлана екипа је била после 50 минута пешачења. Цртаво је удаљено око 2 km од Алексина у правцу североистока. Планинарских маркација, нажалост, није било. После једне лепе деонице која је водила кроз четинарску шуму, уследило је оно што се током освајања Цртава не може избећи, а то је јак успон. На срећу, постоји јасно видљива шумска стаза којом пролазе ловци и тек понеки планинар.

Постоји веровање да су Велико Цртаво, Острц и још неколико маркантних висова у окружењу – купе давно угашених вулкана. Како се Цртаво налазило у близини некадашњих важних трговачких и војних путева, са њега се одувек лако могла осматрати и контролисати околина (слично Остатовичком камену). Највероватније се овде налазило неко римско утврђење или кула мотриља.

Са приближавањем врху, све чешће се налази на пукотине и рупе по којима је Цртаво познато. Оне најпознатије, за које су везане бројне тајанствене приче и легенде, налазе се с десне стране стазе, неколико стотина метара пре врха. Локално становништво верује да су то улази у дугачке подземне ходнике којима се у случају опасности брзо могло сићи са врха до подножја брда, чак и до реке Лужнице. Из тог разлога је Цртаво под сталном „опсадом” трагача за златом.

Не могу да кажем да сам у току припреме за успон на Цртаво, као и за време самог успона, када сам имао и прилику да улазим у једну од рупа, остао имун на све те приче. Поготово што смо Драгана, Боце и ја непосредно пре тога обишли околину села Модра Стена и на неких десетак минута хода, левом обалом Лужнице, узводно од моста у селу, пронашли загонетне бункере и подземне тунеле. Опремљени су за смештај војске и складиштење војне опреме. Изградила их је бивша ЈНА (по неким причама у њима је лично боравио и сам Тито), али је права мистерија да ли постоји веза између њих и рупа и ходника на оближњем Великом Цртаву. Можда су то излази из подземних лагума, чији су улазни отвори испод његове највише тачке?

Иначе, сам врх Цртаво може да представља и мало разочарање за планинаре јер га чини мала зараван у шуми без лепог погледа на околину. Ми смо овде били након нешто више од два сата хода од скретања за Алексине са асфалтног пута.

Најбољу варијанту за повратак чине опрезан спуст стрмом југоисточном падином брда у Лукачево, излазак на главни пут на месту где се налази власотиначко село Горњи Орах и завршна деоница низ реку Власину до полазног места.

сл. 77: Тајанствене рупе на врху

сл. 78: Цртаво са југоистока

Вис сличног облика налази се око 5 km југоисточно од Великог Цртава. У питању је Острц, који ми је пажњу привукао у септембру 2018. године, када сам први пут био у власотиначком селу Добровиш. Жељу да га освојим остварио сам пет година касније, у децембру 2023. године.

На око 7 km од велике раскрснице у Свођу, према Црној Трави и Власинском језеру, налази се Тегошница. Удаљена је од Пирота 53 km или сат времена вожње. Постоје два начина да се из овог села стигне у Добровиш. Први је пут који води долином потока Јанштица, до махале Језеро у горњем делу села.

Добровиш је своје име добио по добром погледу на околину који се пружа из његових виших делова (скраћено од „добро видиш”). Са раскрснице сеоских путева на 645 m висине треба се спустити у доњи део

села и продужити до цркве, полазног места за успон. Мени је требало сат и по времена из Тегошнице да стигнем до њега на описани начин.

Друга могућност је да се до цркве у Добровишу стигне уз долине Тегошнице и Добровишке реке. Растојање од скоро 7 km прелази се за нешто краће време и нема већих осцилација у висини. Једини недостатак ове трасе је што је коришћена од стране тешких камиона на путу за каменолом код села Раков Дол. Због тога је, у зависности од доба године, пут веома блатњав или прашњав, па је моја препорука да се ова деоница пређе пешке.

Добровишка црква је посвећена Светом Димитрију и подигнута је 1895. године. Село је некада било живо и развијено. На платоу поред цркве су чесма и задружни дом. Ту, поред сеоског гробља, почиње пут који кривудава води навише, падинама Острца.

У подножју врха, на око 670 m надморске висине, налази се напуштена махала Јелен. Одмах изнад највиших кућа у њој и једне велике ливаде почиње завршни успон који траје око 45 минута. Терен је врло стрм. На растојању од неких 600 m треба савладати 250 m висинске разлике па је успон нешто захтевнији у односу на Цртаво. На срећу, шума није толико густа, а у делу при врху ловачка стаза постаје видљивија. Старе маркације постоје једино на самом врху. Очекивано време да се од сеоске цркве изађе на заравњени врх Острца је око сат и по.

Као и са Цртава, не постоји никакав поглед на околину јер је врх у шуми. Граница две општине и два округа је мало источније од овог места и пружа се у правцу северозапада, преко Великог Цртава и Цикуља (1023 m). Излазак на Острц из правца бабушничког села Лесковица би могао да представља лакшу варијанту, али до Лесковице није лако доћи из Љуберађе. Мени се лично за нијансу више допао успон на Острц у односу на Цртаво, мада велике разлике нема и врхови су јако слични.

сл. 79: Поглед на Острц

сл. 80: Заравњени врх у шуми

Састав Река, Градска и Кална (општина Црна Трава)

Ако се од Тегошнице продужи још 7 km долином Власине, долази се до једног занимљивог места, првог на територији општине Црна Трава. То је Састав Река, насеље где се састају Градска река и Власина и где се додирују три планине – Грамада, Тумба и Острозуб.

У клисурасту дубодолину, баш на уићу Градске реке у Власину, дуго се није ни помишљало да ће људска нога крочити. Шумовит кланац са окомитим стенама, уз аветињски одјек ових двеју река, плашио је не само пролазнике већ и војске, које су га због тајанствености мимолазиле. Само неизмерна љубав могла је кога присилити да зађе у тај романтични теснац. И становници суседних села тешко би се усудили да сићу у ово тајанствено удубљење слично мишијој рупи. Дивљач, стене, шума, птице и ове две као кристал бистре реке, које се уз снажан одјек разбијају о стене, били су вековима господари овог простора.

У периоду од 1945. до 1961. године вредан свет црнотравског подручја кренуо је у бој за пут. Организоване су омладинске бригаде које су крамповима, итанглама и лопатама јуришале на стене. После десетогодишњег напора, долином Власине забрујали су мотори камиона.

На Градској реци, одмах изнад њеног уића у Власину, изграђен је 1954. године лучно повијени камени мост, распона око 20 метара. Тај објекат је претеча данашњег насеља. Уместо старог назива места – Станац, почео је да се употребљава нови – Састав Река. Ово насеље убрзо је постало планинска раскрсница. Гравитационом силом сви путеви из околних села сливали су се према њему. Подигнуте су: трговачка кућа, кафане, општинска зграда, управна зграда земљорадничке задруге, пошта, зграда осмогодишње школе, станови за просветне раднике и амбуланта. Године 1955. Састав Река је постао седиште општине за села у средњем сливу реке Власине и друго по значају место у читавом крају, после варошице Црне Траве.²⁵

²⁵ Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци“; Лесковац, 1968.

Пут за село Градска је пуштен у саобраћај 1962. године. Долина Градске реке је живописна, стрмих и шумовитих страна. Река је велика и моћна у пролеће. Раздваја Тумбу од Грамаде. Крај ме одушевио својом лепотом априла 2023. године, када сам деоницу од насеља Састав Река, преко Градске до Калне, прешао пешке. Безброј потока се сливало са свих страна. Утисак је донекле кварила чињеница да овај крај није успео да се избори са пошастима која је последњих година захватила Србију. У питању су мини-хидроелектране. На овом подручју има их неколико.

сл. 81: Састав Река

сл. 82: Долина Градске реке

Око 7 km растојања од места Састав Река до насеља Градска прешао сам за нешто више од једног сата. Данас је Градска најбројније црнотравско село. Почетком шездесетих година прошлог века бројало је скоро 900 становника. Од осамдесетих година број становника се нагло смањује и сада износи око 200.

Права слика о величини Градске никако се не може стећи у делу села који се сместио уз главни пут. Ово је велико село по пространству, са бројним засецима расутих на падинама Тумбе и Грамаде (или Планае, како ову планину зове локално становништво). Утисак о богатству водом најјачи је у центру села, где се поток Вигњиште придодаје Градској реци. Градска се налази на надморској висини од 730 m.

Постоји неколико теорија о пореклу необичног имена овог села. По једној, на крајњем изданку косе између долина потока Вигњиште и Мале Градске реке, постоји узвишење и на њему су зидине у виду бетонских утврђења. Легенда каже да су овај град у далекој прошлости подигли и у њему живели Латини. Место је било опасно дебелим зидовима. Народ га је назвао Градиште, а временом се назив пренео и на насеље у долини (данас је међу мештанима познато као Чукле, прим. аут).

Према другом предању, средишњи, трговачки део села је у прошлости био густо насељен, а куће збијене на малом простору, што је насељу давало изглед малог града. Отуда данашњи назив – Градска.²⁶

²⁶ Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци“; Лесковац, 1968.

сл. 83: Центар Градске

сл. 84: Школска зграда

Пут који се простире од Градске на исток је добар и води до Калне. То је стари пут који је Власотинце и Лесковац некада повезивао са Бугарском, а даље са Турском. Река коју прати, узводно од Градске, зове се Каланска река. На 4,5 km од центра Градске пут се дели. За Преслап и Стрезимировце се продужава десно, а за Калну лево води кривудава пут са јаким успоном. Ту се, у долини речице Пепељштице, на пар километара од границе са Бугарском, налази бивша караула наше војске, једна од највећих коју сам имао прилике да видим.

Центар Калне је удаљен више од 2 km од овог скретања. До њега се пролази поред Цркве Свете Тројице, сеоске школе (не ради од 2017. године), напуштене амбуланте, живописних сеоских кућа и великог спомен-парка (посвећен жртвама ратова у XX веку, подигнут 1979. године).

На платоу у центру села, на надморској висини од 985 m, налази се велики задружни дом. У склопу њега ради необична кафана која је нарочито посећена током сезоне лова. Имао сам срећу да ме бака, која у кафани дочекује госте и одржава околне просторије, одведе до својеврсног сеоског музеја и покаже ми збирку сачуваних етно-предмета. Она приказује свакодневни живот становника црнотравског краја.

Према предању, насеље је постојало у прошлости на месту где су данас црква, школа и задружни дом. Због куге (чуме), старо становништво се разбежало и населило између Пирота и Књажевца, где су основали истоимено село Калну.

Наводно је име месту наденуто стога што су први насељеници овог села дошли са Власине у једно мочварно удубљење између Преслапа и Калне. С обзиром на то да је у њему било много блата (кала), то је читавом селу касније дато име Кална. Такође, на читавом подручју Калне има доста беле земље (глине, кала), којом су жене вековима прале веш, па се стога ово име тако задржало и распространило.²⁷

²⁷ Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци“; Лесковац, 1968.

сл. 85: Спомен-парк у Кални

сл. 86: Задружни дом и спомен-чесма

Са својом пријатељицом Драганом Шопком посетио сам овај лепо крај на Бадњи дан 2024. године. Поново сам обишао Градску и споменик на Тумби, прегазио ровове српске војске из Другог балканског и Првог светског рата и посматрао врхове удаљених планина под снегом. Након успона на Чуку (1377 m, највиши врх планине Тумба), пили смо кафу у чувеној кафани у Кални и слушали занимљиве приче, а ја сам се још једном уверио у топлину и љубазност малог броја преосталих људи.

Јула исте године сам остварио своју велику жељу и први пут присуствовао надалеко познатом вашару на Тумби. До вашаришта смо стигли пешке, десетак километара дугом стазом која од насеља Састав Река води преко села Јабуковик, гробом планине.

Скокови на Раљинској реци и локалитет Градиште изнад Стрелца

Враћамо се у бабушничку општину. Скокове сам споменуо у својој првој књизи као једну од њених највећих атракција. Чак сам са супругом Сашком и ћерком Дуњом био до тог места у априлу 2018. године, али ми је превелика количина воде у Раљинској реци онемогућила темељније истраживање кањона.

Праву авантуру сам доживео тамо две године касније – у мају 2020. године, у друштву колега – Ане, Аце и Милана Јовановића, као и Миланове супруге Драгане. Док смо се, након обиласка Скокова под још јаком дозом адреналина враћали путем према центру Стрелца, у себи сам се захваљивао Богу и нашем водичу – Аци Раденковићу, што се могу вратити кући и својој породици жив, здрав и неповређен. Ова релација ме подстакла на размишљање и после ње сам донео одлуку да дефинитивно

променим свој однос према природи и њеним законима као и према атрактивним и ризичним местима којима нас она мами.

Изјавама типа: „на Скокове треба ићи у јуну кад ослаби вода”, „треба ићи у подне кад је вода најмања” или „не ићи ако је претходних дана падала киша”, никада нисам придавао посебан значај. Ни упозорења од Саше из Бабушнице, човека који познаје сваки педаљ овог места и који је аутор сјајног филма посвећеног Скоковима, нису била довољна да сагледам ризике и припремим се за изазов. Чак ме је чињеница да је са нама Аца, најбољи могући водич који је у Стрелцу и на Скоковима провео детињство, додатно опустила...

Кањон Раљинске реке се формира између брда Костол и Сип (висине око 700 m), непосредно изнад њеног ушћа у Мурговицу. Из центра Стрелца се иде низ реку, путем за село Масуровци, и пролази кроз махалу Лалешевац. Удаљена је од Стрелца око 1,5 km. Испод ње се Мурговица мора прегазити, што у пролеће може да буде и проблем. До уласка у кањон и почетка авантуре има свега пар стотина метара.

У почетном делу кањона је низ мањих вирова и каскада. Пролази се без проблема, прескакањем с једне обале на другу. Места на којима је вода прелазила преко стена знају да буду јако клизава и непријатна па пажња мора да буде максимална од самог старта. Странице кањона су високе и готово вертикалне. Прва већа препрека, коју нисам могао да савладам сâм, две године раније, био је један велики и дубок вир, омиљен за купање у летњим месецима. Дебло ослоњено о стену и остаци челичне сајле уз њу омогућили су нашој петочлавној екипи безбедан пролаз.

сл. 87: Махала Лалешевац

сл. 88: Почетни део кањона

Најинтересантнији део кањона чини низ од више слапова и котлова. У његовом горњем делу је и један већи водопад. Овде Скокови изгледом подсећају на Славињске лонце на Росомачкој реци. Успели смо да се докопамо горњег дела каскаде, служећи се алпинистичким техникама и користећи и најмање избочине и неравнине на глаткој стени као тачке ослонца. За труд смо били награђени спектакуларним призорима. Количина воде у реци нам није дозвољавала да идемо даље. По Сашиним речима, на Скоковима се налази укупно седам водопада.

Повратак је био компликованији од кретања уз Скокове. Ја сам био пресрећан када смо успешно, без купања у хладној води, савладали и задњу препреку. То је значило и крај наше једночасовне авантуре.

Скоковима, најспретнији и најхрабрији, могу прићи и са горње стране. Иде се низводно од места на главном путу за Звонце, које се налази на око 10 km од центра Бабушнице и 3,5 km пре скретања са овог пута према Стрелцу. Овде Раљинска река скреће под правим углом у односу на свој пређашњи ток и улази у кањон у коме се налазе Скокови.

Потребно је двадесетак минута времена, спремност на пробијање кроз дрвеће и трње и стално прескакање са једне на другу обалу речице, да се стигне до места на коме се налази бетонска преливна брана. На њој се периодично формира леп водопад. У то сам се уверио фебруара 2024. године. Почетак Скокова је непосредно испод бране, али је прилаз са те стране ризичан пошто се кањон нагло сужава и река добија велики пад.

Занимљива је намена ове бране, подигнуте око 2005. године. Било је замишљено да се узводно од ње формира око 300 m дуго језерце и да оно буде намењено риболовцима. Нажалост, ова идеја у пракси никада није спроведена у дело.

сл. 89: Најатрактивнији део кањона

сл. 90: Преливна брана изнад Скокова

У мају 2020. године, пре Скокова смо обишли и једно занимљиво место источно од Стрелца. То је брдо Градиште, чији је највиши врх Кале (843 m). У његовом подножју се неколико речица и потока спаја, градећи Мурговицу. Ишли смо путем уз јужне падине брда. До врха је требало савладати висинску разлику од око 270 m.

Пут обавија Градиште, али се и губи. Завршни успон смо обавили преко ливада и трња на северозападној страни брда. При врху смо поново изашли на шумски пут. На највишој тачки смо били након сат и петнаест минута из Стрелца. Одавде је леп поглед на планину Таламбас.

Постоји више претпоставки око тога шта је у римско доба представљало брдо Градиште. Да ли је то био римски кастел, осматрачница или стрелиште, по коме је село Стрелац добило име? Какогод, улога овог истакнутог видиковца била је у прошлости слична оној коју су имали Остатовички камен, Велико Цртаво изнад Модре Стене или Кулиште изнад Грнчара. Да се на Калеу налазила нека грађевина показују трагови римске опеке.

Постоји прича да су овде пронађени читави делови римске војне опреме, који су дуго времена били изложени у просторијама школе у Стрелцу. Такође, Градиште је одавно препознато као место интересантно трагачима за златом, па су сам врх и читава његова околина буквално прекопани. Трагови боравка и деловања златара су свуда – рупе различите дубине, наслагано камење, разбацане флаше са водом... Пуно је таквих локалитета у читавом пиротском крају.

сл. 91: Градиште из центра Стрелца

сл. 92: Трагови прекопавања на Калеу

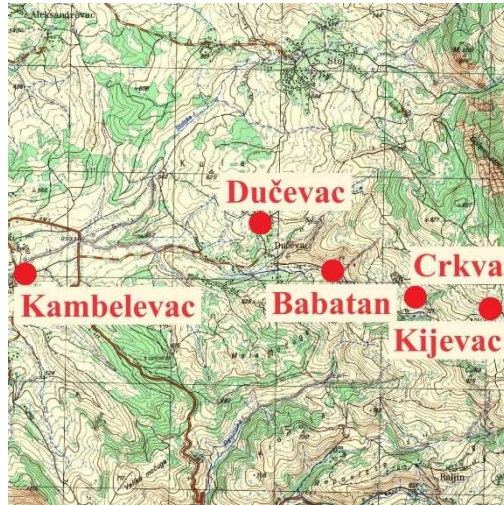
Водопад Бабатан и стара црква код Дучевца

Са колегама из „Тајерса” сам обишао пуно водопада након проглашења пандемије корона вируса у пролеће 2020. године. Производња није радила читавих месец дана, а пало је доста кише. Времена за планинарске акције и истраживања било је напретек...

Тако смо у потрагу за једним мање познатим водопадом кренули крајем марта. На 31 km од Пирота или 6 km од центра Бабушнице, путем

за Стрелац и Звоначку Бању, налази се раскрсница путева за два села – Камбелевац и Дучевац. Непосредно пре ње прелази се мост на Столској реци, а неколико стотина метара узводно од њега у ову реку се улива њена притока Лева река, која долази из правца Дучевца и Кијевца. На њој се налази водопад из ове приче – Бабатан.

Од раскрснице до првих кућа у Дучевцу има око 1,5 km. Успут је леп поглед на Големи стол. Са главног пута треба скренути десно, ка сеоској школи. Ми смо ту од једног љубазног човека добили корисне информације о траженом водопаду и о старој цркви на граници дучевачког и кијевачког атара. Чули смо занимљиве приче о прошлости овог старог села, о постојању бројних латинских утврђења и црквишта у његовој околини, као и о трагачима за златом који крај око Стола, Дучевца и Кијевца често походе.

Дучевац је, причају стари мештани, добио име по команданту војске која је некада давно логоровала на месту званом Кула и која се у непосредној близини борила са другом противничком војском. Тај војсковођа се звао Дуча (војвода Дуча). Насеље се више пута премештало и мењало своју локацију – због Турака, епидемије куге, недостатка воде.²⁸

Стара зграда школе се налази изван села, поред Лева реке. Престала је са радом осамдесетих година прошлог века. Тамо смо затекли тужну слику, карактеристичну за бројна села у лужничком крају.

сл. 93: На путу за Дучевац

сл. 94: Напуштена школска зграда

²⁸ Негован Тодоровић: „Лужница (становништво и насеља)”; Бабушница, 2016.

Даље се пут једва разазнаје. Након 15 минута хода од школе, стигли смо до једног места које нам је означено као главни оријентир за налажење водопада. То је усамљена, напуштена кућа с леве стране пута. Насупрот ње је стрми одсек према реци. Испод њега је водопад Бабатан.

Приступ водопаду је незгодан и треба бити обазрив. Ово важи за већину водопада у пиротском крају. Нама је требало сат и двадесет минута за долазак до једног од најлепших бабушничких водопада од раскрснице код Камбелевца. У пролеће 2020. године није постојала никаква маркација до њега.

Бабатан се налази на надморској висини од око 670 m. Према мојој процени висок је 8 m. Испод њега је пар интересантних слапова и вирова у којима су се некада лети купала деца.

Одушевљени лепотом овог места, вратили смо се на пут и продужили даље уз реку. Лево се налази истурена махала Дучевца – Крстинци. Овде је 2020. године живело неколико људи. Ако смо до водопада Бабатан успели сами да пронађемо пут, до старе Дучевачке цркве то није било могуће и морали смо да затражимо помоћ. Имали смо среће. Један човек из поменуте махале нас је одвео до самог црквишта.

Црква је од кућа у Крстинцима удаљена око 15 минута хода и налази се лево од долине реке, скривена у једном шумарку. Место је ближе Кијевцу него Дучевцу. Вероватно је подигнута на месту неке старије цркве, а могуће је да је у близини постојало и неко насеље. Данас се могу видети само остаци цркве – зидине од камена и места са иконицама где мештани пале свеће.

Постоје две теорије о томе коме је црква посвећена – по једној Светом Петру и Павлу (слава Дучевца је Павловдан, 13. јул), а по другој Светом Теодору. Поред црквице је камени крст који је урастао у дебло.

сл. 95: Водопад Бабатан

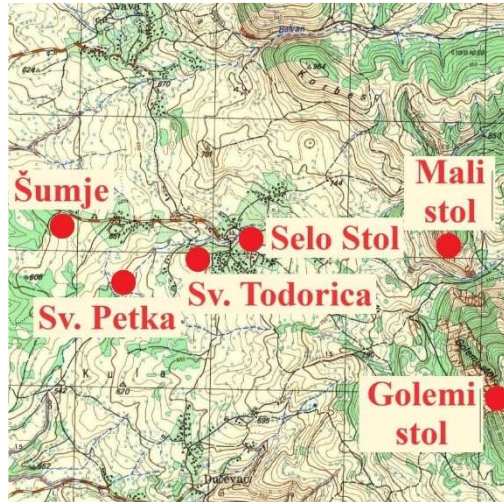

сл. 96: Стара дучевачка црква

У Дучевац смо се вратили путем који махалу Крстинци повезује са главним делом села. Лоша деоница је дуга око 2 km. Спустили смо се у село на месту где се поред пута за суседни Стол налазе чесма и споменик посвећен мештанима изгинулим у ратовима у XX веку.

Стара црквишта и страстиште у околини Стола

Да су на простору Стола одавно живели људи, сведоче бројни материјани трагови који су углавном уништени и научно неиспитани. По најновијим истраживањима, Стол као насеље датира још из праисторијског периода. Тако су трагови прве насеобине и контуре насеља пронађени у подножју Малог стола. На самом врху има остатака некадашњег утврђења. Оно је подигнуто између III и IV века нове ере. Претпоставља се

да је ту била и топоница руде. Такође, претпоставка је да се на врху Големог стола налазило мање војно утврђење Римљана. Одатле су војници имали прегледност целокупне Лужничке котлине.

Латинска црква на Малом столу одувек је била интересантна за копаче злата. Налази се на западној страни брда, негде на педесетак метара испод врха. То је у ствари једна пећина у коју се улази са источне стране. Улаз је комотан, али је даље напредовање јако тешко јер се пролаз између стена сужава. Ту су нађени разни археолошки предмети, од којих је најважнији бакарни кантар који се чува у пиротском музеју.

Међутим, археолози сматрају да је ово само „маска“ праве цркве, где су се привремено крили драгоцени предмети. Права латинска црква је смештена на некој другој локацији.²⁹

Некада велико село, као што је Стол, било је административни и верски центар читавог краја на северу бабушничке општине. Дуго сам био убеђен да ово село нема своју цркву, док нисам прочитао следеће:

Према истраживању археолога, Стол је некада имао три цркве и један манастир. Све цркве су биле смештене са леве стране Столске реке, док се манастир налазио са десне стране, око 900 м низводно од центра села.

Црква Света Тодорица је смештена 400 м низводно од центра села. Нема прецизних података када је направљена, али према усменом казивању то је било негде око 1845. године. Године 1852. већ је била саграђена од дасака. Столчани ово место зову Вур Поп, по једном попу

²⁹ Миле Јоцић: „Село Стол“; Бабушница, 2015.

кога су Турци убили након што су запалили цркву. После неког временског периода опет је саграђена од дасака и наставила са радом. Мештани су је сазидали од чврстог материјала 1924. године. Заједнички циљ становника Стола и околних села је био да се млади ту венчавају и да се сачува српска вера. Унутрашњост цркве је била прекривена сликама светаца. Нажалост, црква је пала почетком овог века. Остала је сачувана само звонара.³⁰

Стара столска црквишта сам истраживао у марту 2023. године. Цркву Свете Тодорице сам пронашао после 15 минута пробијања кроз трње и између дрвећа на левој обали Столске реке. Затекао сам сличан приказ као у околини оближњег Дучевца.

сл. 97: Мост на Столској реци

сл. 98: Остаци Цркве Св. Тодорице

Одавде сам се вратио у центар села и кренуо у потрагу за другим црквиштем. Путоказ ме усмерио на пут испод школе и споменика палим борцима. Требало ми је око 30 минута да стигнем на одредиште. Даљих усмерења после школе није било, а стаза је била нејасна и губила се у растињу. Прошао сам поред неколико старих воденица. Када сам у шумарку угледао остатке старог манастира заштићене најлоном, место ми се учинило мистичним и веома занимљивим.

Манастир Света Петка се помиње у записима 1808. године као рушевина дашчара. Нема тачних података када је направљен, али не би било изненађење када би се дошло до података да је изграђен у XVIII веку. Више је пута прављен (углавном од дасака) и рушен. Данас на месту Свете Петке постоји само темељ који је сазидан од камена. До пре 30–40 година на овим каменима су биле иконе и неколико црквених књига које су наводно склоњене у цркву у селу Драгинац. Манастир је активно радио у XIX веку. Данас га посећује неколико жена и уједно одржава. Нема никаквог интересовања да се обнови и сачува од заборавља.³¹

³⁰ Миле Јоцић: „Село Стол“; Бабушница, 2015.

³¹ Миле Јоцић: „Село Стол“; Бабушница, 2015.

Како се у село нисам вратио истим путем, код чесме на улазу у Стол из правца Александровца, видео сам путоказ до манастира који раније нисам примећивао. То је још један начин за долазак до овог места.

Осим Цркве Свете Тодорице и Манастира Свете Петке, некада су се у столачким махалама Ољинци и Мошинци налазиле још две цркве. Ова друга је направљена 1938. године и била је посвећена Светој Богородици. Данас имамо само трагове рушевина на местима где су некада биле ове цркве.³² У потрагу за њима нисам ишао.

сл. 99: Манастир Света Петка

сл. 100: Долина Столске реке

Стол је у Другом светском рату поднео велике људске и материјалне губитке. После једног збора и општенародног весеља, које су у селу организовали партизани, у Стол је 14. октобра 1943. године, рано ујутру, стигла бугарска казнена експедиција. Извршена је блокада села и никоме није дозвољено да изађе. За сат времена је у центру села сакупљено између 80 и 90 људи. Истовремено војници су почели са пљачком и паљењем зграда. Над селом су се уздизали велики стубови дима, који су захватили готово целу Лужницу.

Уследило је стрељање окупљених сељака. Погинуло је 46 људи, 26 је рањено... Суровост са којом су бугарски војници вршили убијање граничи се са монструозношћу. Неке људе су убили метком, неке бајонетом, а неке су једноставно заклали.³³

Спомен-обележје на месту страдања ових људи обишао сам у мају 2021. године. Налази се практично на њиви, на око 1,5 km од центра села, пре првих кућа и десно од главног пута који долази из Александровца. Нажалост, није било никаквих путоказа. Споменик је тешко приметити из возила са пута. Место се зове Шумје и вреди га посетити.

У селу Стол се налази још једно необично и лепо место. Удаљено је свега пар стотина метара од центра, путем који води у правцу севера. То су два огромна стабла секвоје. Посађене су 1978. године у дворишту

³² Миле Јоцић: „Село Стол”; Бабушница, 2015.

³³ Миле Јоцић: „Село Стол”; Бабушница, 2015.

аутора монографије о селу. Прелепа стабла су висока по двадесетак метара и видљива издалека. Ја сам их, са својим друговима, уочио пажљивим посматрањем чак са врха Големог стола у марту 2019. године, када су напросто одударала од околине својом бојом и висином. Након силаска у село, обишли смо их и упознали њиховог власника.

сл. 101: Стратиште у месту Шумје

сл. 102: Столске секвоје

Напуштени рудник у близини бабушничког села Вава

Постоје места у Пиротском округу којима сам „остао дужан” јер их из одређених разлога нисам описао у својој првој књизи. Једно од њих је село необичног имена – Вава. Одатле је, по мајци, пореклом моја супруга Сашка.

Село је полупланинског типа, смештено на северном ободу Лужничке котлине, са североистока и истока окружено врховима Страња (Стрвна, 1068 m) и Корбеса (965 m). Југоисточно од Ваве су село Стол и маркантни Големи стол. Вава је од Бабушнице удаљена 4,5 km, а од Пирота око 30 km. У село се најлакше долази преко села Драгинац.

Испод села, поред асфалтног пута који води из правца Драгинаца, налази се чесма у Големој ливади. У самом центру Ваве, испод старе сеоске продавнице (задруге), налази се велика чесма која је одувек

служила за потребе околних домаћинстава и за наводњавање башти (градина), које се ниже чесме простиру на великој површини.³⁴

Вава је у прошлости неколико пута мењала име. Село се некада звало Вавак, а пре тога Вавалево. Назив Вава се први пут помиње 1884. године, а сама семантика овог јединственог имена је за сада непозната. После Другог светског рата, Вава је имала више од 900 становника. Остало их је мање од 200. У школској згради у центру села наставу похађа тек неколико ученика.

сл. 103: На путу за Ваву

сл. 104: Детаљ из села

Циљ моје посете овом крају у мају 2021. године био је напуштени рудник бакра источно од села. Прича о њему је била актуелна педесетих година прошлог века, мада је у подсвести старијих мештана села и данас. Веома је интересантна.

Из центра Ваве, на око 690 m надморске висине, иде се узбрдо, путем који води до подножја стрмих падина Страња. Пре уласка у Ждрело, кратку клисурасту долину између Страња и Корбеса, пут је све горег квалитета...

*Већ на улазу у клисуру чује се хук воде који потиче од Балвана, потока који протиче кроз Ждрело. Зову га још и Луди Балван јер, када услед топљења снега или обилне кише надође – црвене је боје, ваља стене, руши све пред собом и застрашујуће јечи. Тако је 1922. године изненада надошао после обилне кише. Вода је тада усмртила цело крдо сеоских свиња и већи број говеда која су из планине вукла запрегу са сеном. Причају стари људи да је сутрадан пронађен велики број ситне и крупне стоке у атару села Александровац, затрпан песком. Срећом, људских жртава није било. Пут је након тога из долине измештен око 50 метара навише, где је и данас.*³⁵

³⁴ Станоје Петровић, Томислав Митић, Радомир Ћирић: „Село Вава”; Београд, Бабушница, 2012.

³⁵ Станоје Петровић, Томислав Митић, Радомир Ћирић: „Село Вава”; Београд, Бабушница, 2012.

Иза Ждрела се шири долина необичне лепоте. Мештани ово место називају Габрови, а надаље, уз поток Балван, налази се Ливађе. С леве стране се одваја пут за Стрвну.

Остаци рудника су видљиви на левој обали Балвана, изнад потока у буковој шуми на падинама Корбеса. Моја очекивања су била да тамо видим ровове и рударско окно. Слушао сам приче о шинама и вагонету који је остао затрпан под земљом... Ништа од тога нисам видео. На положај бившег рудника указује само веће удубљење. Време је учинило своје и прилично добро сакриво трагове некадашње људске активности.

Прича се да је руду на Корбесу открио Бора Митић, печалбар из Ваве. Он је радио у Бору, где је видео како изгледа руда бакра и по чему се разликује од обичног камена. Када је једног лета косио своју ливаду на северној страни Корбеса, чистио је ливаду од камења које је стављао на гомилу. Приметио је да се оно наспрам сунца сјаји па га је боље разгледао и уочио сличност са рудом коју је видео у Бору. Узео је један комад камена и понео га када је поново пошао на печалбу у Бор. Тамо је пронашао неког рударског инжењера, показао му камен, испричао где га је нашао и замолио да испита да ли је то руда или не. Након неког времена инжењер је обавестио Бору да се ради о руди која садржи бакар, гвожђе и сребро. О овоме се сазнало у селу па су многи већ тада почели да планирају живот након отварања рудника.

Поменути инжењер је вршио припреме, уортачио се са својим колегом и 1926. године су дошли у Ваву. Организовали су раднике из околних села и почели са копањем окна. Када је оно било око 200 метара дугачко, радови су прекинути. Не зна се прави разлог прекида копања. Неки кажу да је дошло до свађе између ортака, а неки да је руда била сиромашна и да се није исплатила њена експлоатација. Било како било, Вавци су били јако разочарани што рудник није отворен. Ископани тунел је био доказ једном покушају стварања услова за бољи живот, али се временом земља урушила и јаму затворила. Улегнуће у дужини од око 150 метара видљиво је и данас.

Прича о руднику на Корбесу наставља се после Другог светског рата, када се у Вави дискутовало о развоју села. Мештани су на сваком збору постављали питање представницима власти да ли се може испитати могућност отварања рудника на Корбесу. Представник Среског одбора је обећао да ће се заинтересовати за ово питање, предложио је да се припреми око 20 kg руде и да се преко Среског одбора достави Министарству руда и шума. У пролеће 1947. године организована је омладинска радна акција на откопавању руде. Узорци руде су спаковани у један сандучић и достављени Среском одбору у Бабушници. Повратних информација није било. Као да се руди изгубио сваки траг. Никакав извештај о њеном испитивању није стигао у Ваву.

Борски рудник је 1955. године почео са радовима на ревитализацији рудника крај Ваве, али су радови прекинати већ у пролеће 1956. јер се дошло до закључка да због лоше инфраструктуре и отежаног транспорта експлоатација није исплатива. Мешатни Ваве су тада изгубили сваку наду у погледу отварања рудника на Корбесу.³⁶

сл. 105: Пут кроз Ждрело

сл. 106: Остаци напуштеног рудника

До Стрвне, која је највиша тачка Страња, долази се са источне стране. Успут је леп поглед на околину: Корбес, Мали и Големи стол, Сињеглавска чука, Таламбас, Руј, Влашка планина... На североистоку је могуће видети Пирот, планину Видлич и Стару планину са Миџором, Три чуке и Копреном. Иако маркација нема, а стазе у шуми се губе, не би требало да има проблема са сналажењем.

Стрвна је заравњен врх. Некада се овде, уочи Првог маја, палила ватра, слична оној која се палила на брду изнад Извора, на супротној страни Лужничке котлине. Одавде је сјајан поглед на Бабушницу, Суву планину, Шљивовички врх, високе власинске планине... Ако бих могао да бирам најлепши видиковац у свом крају, Стрвна би свакако била у најужој конкуренцији. Мом одушевљењу призором из 2021. године допринело је и лепо пролећно време. Спуст са врха брда у Ваву трајао је нешто више од сат времена.

На Корбес, нешто ниже брдо с друге стране Ждрела, попео сам се у децембру 2022. године и то са северне стране, по киши, магли и јаком ветру. Нажалост, лепог погледа на околину није било.

Врх Корбеса је одувек на мети трагача за златом. Према некој причи, пуно пара је тамо закопано. Када из правца Сињеглавске чуке и Корита сунце шаље своје јутарње зраке, тамо где прво обасја врх Корбеса – ту је закопан казан пун пара.³⁷

³⁶ Станоје Петровић, Томислав Митић, Радомир Ћирић: „Село Вава”; Београд, Бабушница, 2012.

³⁷ Станоје Петровић, Томислав Митић, Радомир Ћирић: „Село Вава”; Београд, Бабушница, 2012.

сл. 107: Са Стрвне ка Бабушници

сл. 108: Магла на Корбесу

Сињеглавска чука и пиротско село Сиња Глава

Поменути пут који од Ваве води на исток, пролази кроз Ждрело и поред несуђеног рудника бакра, а затим продужава у правцу села Сиња Глава. Тај пут је у прошлости чешће био у употреби јер скраћује растојање између Бабушнице и Пирота за десетак километара. Данас га једино користе мештани околних села, ловци и дрвари.

Овде сам прошао у децембру 2022. године, у намери да се попнем на Сињеглавску чуку.

То је вис од 1125 m надморске висине, јужно од Сиње Главе. Из правца Пирота изгледа као глава утонула у плавичастосиву измаглицу. Одатле потиче и назив овог села, које се налази у јужном делу пиротске општине.

На највишу коту Сињеглавске чуке сам изашао са њене југоисточне стране, након сат и двадесет минута, из Ваве. Због густе шуме на врху, није било лако пронаћи место са каквим-таквим погледом на северну, пиротску страну. У подножју, на око 1,5 km удаљености од врха и на 930 m надморске висине, могао сам да видим Сињу Главу. Пирот је ваздушном линијом удаљен око 13 km. Увек сам волео да Чуку посматрам из града, а посебно у повратку са посла, са моста „Газела”.

Према усменом предању, у подножју брда Синоглавска чука, на месту званом Селиште, постојало је насеље од кога су расељавањем настала села Вава и Сиња Глава. На том месту и данас се могу уочити остаци сеоског гробља, мада једва приметни. До пре неколико деценија јасно су се распознавале хумке и по неки надгобни споменик – онизак, грубо обрађен камен, без читког епитафа.³⁸

сл. 109: Сињеглавска чука из Пирота сл. 110: Сиња Глава и Пирот са Чуке

Сиња Глава је од Пирота удаљена око 19 km и до ње се стиже путем преко Барје Чифлика, Раснице и Пасјача. Изнад школе у Расници добар асфалтни прелази у лош макадамски пут. Сиња Глава је планинско село збијеног типа. Околна брда га зими штите од хладних ветрова.

Нема писаних трагова о настанку села јер су бугарски фашисти 1943. године спалили општинску и црквену архиву у Столу и Драгинцу. Претпоставља се да је село на садашњој локацији око 300 година. Сиња Глава је до краја Другог светског рата припадала Лужничком срезу и општини Стол, а после рата је припојена општини Пирот.

Село је средином прошлог века имало око 80 домаћинстава. У то време школу је похађало више од 100 ученика од првог до четвртог разреда (школске 1953/54 – 125). Крајем шездесетих година почело је масовно исељавање људи, а данас у селу живи само њих двадесетак.

Много података о овом забаченом селу сам сазнао од Спире Манића, човека родом из Сиње Главе, иначе учитеља у пензији који живи у Пироту. Ту је и неколико његових занимљивих прича...

Чесма у центру села је изграђена 1927. године. Око ње је некада врвило од људи, нарочито у јутарњим и вечерњим часовима. Ту се разговарало о свему. Све што се дешавало у селу могло је да се сазна на овом месту. Знало се где ће бити свадба, где ће се родити дете, који су се то посвађали, чија се крвава отелила, а свиња опрасила... Ту се обавезно јутро после свадбе изводила невеста да захвати воду.

³⁸ Станоје Петровић, Томислав Митић, Радомир Ђирић: „Село Вава”; Београд, Бабушница, 2012.

Године 1981. изграђен је сеоски водовод и свако домаћинство је добило воду са извора који се налази у подножју Чуке. Од тог доба престала су и окупљања око чесме, јер нико више није имао потребе да доноси воду са ње. Нема више ни извођења невесте, јер нема ни свадби.³⁹

сл. 111: Школа у Сињој Глави

сл. 112: Сеоска чесма

Земљорадничка задруга из Барје Чифлика је 1960. године посадила кромпир у атару Сиње Главе. Тракторима су узоране утрине према Кијевцу, у местима Гарван, Распуће, Прутсћи рид, Маното орница, Горевина, Црвени кладенац и Локва. Према грубој процени, површина, те огромне њиве за наше појмове, била је око 15 хектара.

Када је септембра кромпир требало да се вади, дошли су ђаци од петог до осмог разреда из Раснице (око 200 ђака). То је трајало недељу дана. Спавало се по учионицама, на слами која је била прекривена војничким ћебадима. Са ђацима су били и наставници. Храну су им спремали мештани Сињоглавци. Извађено је око 30 вагона кромпира. Као награду, задруга је сињеглавској школи поклонила транзистор на батерије домаће производње. Од наредне године Сињоглавци су почели сами да обрађују ове парцеле јер се испоставило да је цео тај потес приватно власништво. Све те њиве су данас зарасле у трње и шибље.⁴⁰

Према званичним подацима, модерни хокеј на трави је настао у Енглеској у другој половини XIX века на елементима прастаре чобанске игре. Скоро истоветну игру од вајкада су играли и чобани Сиње Главе, Пасјача, Стола, Кијевца, Церев Дела и Камика – села у подножју Влашке планине. Само, та игра се у овом крају звала свињћа. Ти наши чобани у то време нису ни чули за хокеј, тако да је искључена могућност да су они ту игру „украли“ од Енглеза.

Игра се преносила с колена на колена као и све остале народне умотворине. Свињћа је у ствари била лоптица коју су чобани правили од корена дрвета (најчешће лесковог). Била је величине данашње лоптице за

³⁹ Спира Манић, Сиња Глава, 2023.

⁴⁰ Спира Манић, Сиња Глава: прича „Сињеглавски кромпир“, 2023.

тенис. Веште руке чобана успевале су да малом секиром корен леске обликују, а затим ножићем дотерају скоро до праве геометријске лопте. Палице су биле тојаге (криваци), такође прављене од лесковог дрвета које у овим крајевима расте у изобиљу. Игралите је било равна ливада или пашињак, каквих има много у атару села. Буковим гранама би обележили величину терена и голове у зависности од броја играча. Затим би формирали две екипе и игра је могла да почне.

Неко ће запитати – а ко је чувао овце док су чобани играли? Чобани су играли свињћу док овце пладнују. Игра је била фер – иако су сви играчи гурали лопту кривацима, водили су рачуна да се не повреде. Победник је, наравно, била екипа која би постигла више голова. Када би се састали чобани из два села одмах би формирали екипе и почињали утакмицу. Наши чобани су знали да играју и голф. Исту ту лоптицу су водили кривацима и убацивали је у рупу.⁴¹

Више пута сам посећивао Сињу Главу, у различитим околностима и временским условима. Обично ми је од скретања у село Расница било потребно око два и по сата хода да стигнем у Сињу Главу.

Једном приликом, у новембру 2011. године, на пропланку лево од улаза у село сам посматрао необичан призор – производњу ћумура. Када сам се у зиму 2022. године нашао на Сињеглавској чуки, по белом диму који се уздицао из тог правца, знао сам да ћумурана ради.

сл. 113: Центар Сиње Главе

сл. 114: Ћумурана на улазу у село

У фебруару 2022. године сам са групом планинара из Ниша први пут дошао у ово село из другог правца. Полазно место нам је било село Присјан. Прошли смо кроз село Камик и кренули путем за Церев Дел. На око 3 km од Камика, у подножју Градишта (1022 m), продужили смо уз главни ток Камичке реке. Он долази из правца Кијевца. У подножју Големог сипа пратили смо изворишни крак који се зове Банска река. Затим смо изашли на једну висораван и од извора Топлик дошли солидним путем до 3 km удаљеног села Сиња Глава.

⁴¹ Спира Манић, Сиња Глава, 2023.

На заслуженом одмору, у дворишту напуштене школе, били смо након пет сати од поласка из Присјана. У ово село смо се вратили другим, најкраћим путем из Сиње Главе (око 8 km) – преко Каменитог вртопа, шумовитог краја који се зове Орла и Детковог дола. Повратак у Присјан је потрајао пуна три сата. Висинска разлика између два села износи скоро 400 m. Комплетна дужина изузетно захтевне релације била је око 20 km.

Кањон Камичке реке

Морам да признам да сам често боравио у крају око Присјана и Камика, али да ме кањон Камичке реке раније никада није посебно привлачио. Моја пажња је више била усмерена на ова два живописна села јужно од Пирота, као и на одлазак до удаљеног Беровичког језера.

Међутим, након покретања блога о пиротском крају, почео сам, у циљу његовог промовисања, да будем активан и на друштвеним мрежама. Тада сам почео да гледам слике овог кањона и читам репортаже људи који су кроз њега прошли. У мени се родила жеља да боље истражим овај мало познати „бисер” пиротског краја и да некада и сам прођем туда. Жеља ми се остварила у годинама које су уследиле...

Месецима сам проучавао карту, процењивао тежину терена и размишљао о томе када би било најпогодније упустити се у авантуру. Требало би да је то лети, када Камичка река остаје без воде. Тада је могуће проћи, али доживљај није потпун. С друге стране, у пролеће је воде у изобиљу, али кањон постаје непроходан. Знао сам да, између количине воде у реци и очекивања да видим нешто лепо и необично, треба наћи компромис. Тако је крајња процена била да најбољи период године за обилазак овог места представљају касно пролеће и јесен.

Нажалост, када сам првог дана јуна 2019. године кренуо са намером да прођем кроз кањон Камичке реке, још сам на путу између Присјана и Камика осећао да то неће бити лако. Испоставило се да није

био најповољнији тренутак за то и да ме је преварио нетипичан, хладан и кишовит месец мај. Уз то, уместо да у акцију кренем одморан и рано ујутру, пошао сам поподне, помало уморан и неиспаван...

Свој први контакт са Камичком реком, кроз чији сам кањон желео да прођем, имао сам у селу Присјан. Обрадовала ме чињеница да је речица била прилично мала. На отприлике пола пута између Присјана и Камика, скренуо сам десно и прешао на леву обалу. У овом делу речне долине има више напуштених воденица. Непосредно пред улазак у кањон постоји место које мештани изузетно поштују, а моја је препорука да га посетите. То је извор Светена вода, чија се вода сматра лековитом и добром за очи. Налази се испод једне велике стене.

Кренуо сам стазом која од извора води кроз стрм и шумовит терен изнад кањона. Како сам већ дубоко био зашао у његову унутрашњост, одлучио сам да нађем начин да се спустим у „ждрело”. Нажалост, на једном месту, на готово вертикалном терену, моја стајна нога је остала без чврстог ослоња. Деведесетак килограма моје масе почело је неконтролисано да клизи по влажној земљи, тарући се притом о корење, грање и оштре стене. Тако сам се сурвао у корито Камичке реке...

Требало ми је мало времена да дођем себи. Исповређиван, раскрвављен и исцепан, доживео сам још једно изненађење – реке није било! Корито је било готово суво, а једино се у рупама задржала вода. Прилично изморен, покушао сам да кренем узводно. Убрзо сам схватио да је овде ризичан сваки корак, највише због клизавих стена. Проценио сам да би моје напредовање кроз кањон могло да потраје сатима.

Кроз главу ми је пролетела мисао да ми је тог дана годишњица брака, да кући имам особе које ме воле и које чекају да им се безбедно вратим. Донео сам тешку, али у том моменту и једино исправну одлуку – да одустанем. У кањон сам био упао на неких стотинак метара од улаза. На њему сам приметрио један јак извор, захваљујући коме Камичка река „оживљава” и наставља свој ток ка Присјану. У повратку ка овом селу, често сам се освртао према кањону који тада нисам успео да освојим...

сл. 115: Поглед на кањон Камичке реке

сл. 116: На улазу у кањон

Знао сам да ћу се некада вратити овом скровитом и мало познатом месту и то са много више успеха. Уосталом, обично су и други планинари успевали да прођу кроз тај кањон из неког поновљеног покушаја, поучени искуством претходних, али и у временским и хидрографским условима који такав подухват чине уопште могућим.

Жеља ми се остварила последњег дана октобра 2022. године. Морам да истакнем да без помоћи Милана Јовановића и Саше Аранђеловића никако не бих успео. Од тада сам вечно захвалан двојици сјајних другара, искусних и вештих планинара. Такође, чињеница је да тог октобра у пиротском крају готово да није пала ни кап кише...

Низак ниво реке који смо затекли у Присјану није значио пуно. Из искуства сам знао да се њена вода губи у рупама и понорима у горњем и средишњем делу тока, а да се затим поново јавља у виду извора у самом кориту. Да је Камичка река ћудљиве природе, било је видљиво само километар даље, на путу између Присјана и Камика – речно корито је у овом делу било потпуно суво.

Улаз у кањон се налази на око 590 m надморске висине. Од кућа у Камик у је удаљен око 500 m и за долазак до њега потребно је око 40 минута хода из Присјана.

У почетку нисмо имали никаквих проблема приликом кретања кроз корито реке. Извор на њеном изласку из кањона овог пута није био активан и било је јасно да пред собом имамо потпуно сув кањон. Ова чињеница је олакшавала кретање, а успех читаве акције учинила готово извесним...

Одмах по уласку у кањон јавиле су се препреке и наш напредак се одвијао спорије. Уместо једноставног ходања сувим речним коритом то је сада значило провлачење између стена, пењање на њих и прескакање. Воде је било једино у вировима формираним испод већих одсека. Након неколико теже савладаних препрека било је јасно да повратак назад више не постоји као опција и да се мора ићи само напред. Кањон је иначе необично леп, „неукаљан” људским активностима.

После 25 минута од почетка авантуре морали смо да решимо први већи „ребус” како би смо наставили даље. Странице кањона су се опасно приближиле једна другој, вертикална каскада је била прилично висока, а вода у „котлу” испод ње – до струка, ледена и тамна од распалог лишћа.

Пребацивање на сигурно место, са друге стране каскаде, потрајало је скоро пола сата, а то смо обавили десном страном (гледано уз кањон). Дугачко планинарско уже и несобична Миланова и Сашина помоћ показали су се од невероватне важности за мене на тако захтевном месту. За разлику од њих, ја нисам прошао ни основну планинарску обуку, а камоли ону која подразумева коришћење опреме и техника алпинизма. Уз то, са годинама сам почео да осећам вртоглавицу на високим и

истуреним местима. Морао сам да стиснем зубе и победим страх у себи како не бих онемогућио групу у њеном даљем напредовању. Овај успех ми је улио неку додатну снагу за наставак акције.

Уже смо користили на још једном месту, десетак минута након првог, мада препрека није била ни приближно тешка као претходна. Ако се атрактивност неког кањона мери тежином проласка кроз њега и бројем захтевних места која планинари морају савладати на свом путу кроз њега, онда се кањон Камичке реке може прилично високо позиционирати на листи сличних места у овом делу Србије. Пролаз кроз кањон Камичке реке чине још занимљивијим и загонетнијим и приче о активности златара, митови о тајанственим пећинама на рубу кањона, као и Грчки врх (1008 m) који се налази тачно изнад њега.

сл. 117: Најпроблематичније место

сл. 118: Необично леп кањон

Горња половина кањона је лакша за кретање. Међутим, пред сам излазак на његов питомији, завршни део, морали смо да се суочимо са још једном нимало једноставном препреком. На том месту Камичка река има највећи пад (по слободној процени око 20 m) и овде се, кад има воде, формира неколико каскада са виром дубине три метра. Замишљали смо моћну и пенушаву Камичку реку како у пролеће улази у кањон и на овом месту прави леп каскадни водопад. Након савладавања и ове велике препреке сам крај акције представљао је право задовољство.

Своју авантуру смо завршили након два и по сата, на мосту који се налази на путу који повезује села Камик и Церев Дел. Ово место се налази на 780 m надморске висине у подножју Пасјег врха (1030 m) и удаљено је око 2 km од центра Камика.

По мојој процени, укупна дужина кањона Камичке реке није већа од 2 km. Пролазак кроз њега није посебно кондиционо захтевна, али је технички изузетно компликована планинарска акција.

Последњег дана марта 2024. године, у време када сам циљано због ове књиге обилазио одређена места, посетио сам поменути каскадни водопад на излазу из кањона. То је била и прилика да се подсетим авантуре коју сам са Миланом и Сашом доживео годину и по раније.

Камичка река је имала прилично воде, а мени је требало десетак минута да се од моста са пута за Церев Дел спустим до око 700 m удаљеног водопада. Испод овог већег каскадног (назвао сам га Камички водопад) налази се још један, мањи. Прилаз њему је изузетно тежак.

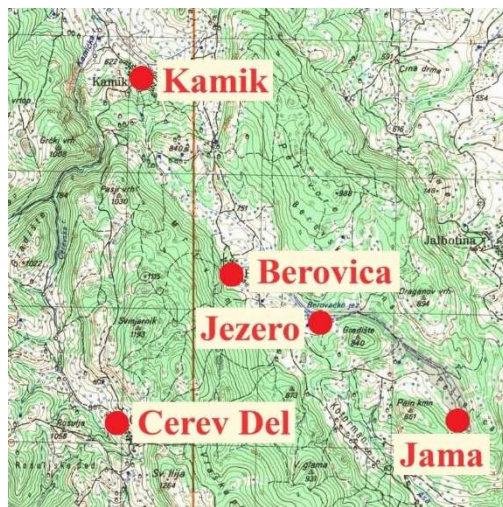
сл. 119: Горњи део кањона

сл. 120: Камички водопад

На различитим странама Влашке планине – јама Пештерица и село Церев Дел

У претходној књизи сам Беровичком језеру посветио читаву причу. Оно што тада нисам могао да илуструјем личним искуством и фотографијама била је прича о Беровичкој реци (отоци Беровичког језера) и јама Пештерица. Учинио ми се да овим, изузетно занимљивим местима, није посвећено довољно пажње, да људи готово ништа не знају о њима и да их планинари никако не посећују. Такође, мишљења сам да без Беровичке реке и јама Пештерица, прича о Беровичком пољу и језеру, па и пећини Ветрена дупка код села Власи, није потпуна. Отуда и жеља да овим местима у новој књизи посветим додатну пажњу.

У пролеће се у Беровичком пољу образује језеро. Појединих влажних година оно достигне дужину од 3 km, ширину до 500 m и на

неким местима је дубоко 5–7 m. При високим водостајима активира се Беровички поток чија се вода губи у понорима јаме Пештерица. Она је системом канала и пукотина повезана са пећином Ветрена дупка, чији је улаз са друге стране развођа тј. на долињској страни Јерме, недалеко од села Власи.⁴²

У априлу 2018. године, до овог изузетног природног феномена и руба јаме Пештерица стигао сам управо из правца села Власи. За то ми је било потребно око сат и по времена, по веома лошем путу, уз долину Котроман, северозападно од овог села. На супротној страни масива истоименог брда – Пештерица, налази се пећина Ветрена дупка. Она је отворена на оба краја, а јаме Пештерица представља виши, понорски улаз у њу. Истовремено, кроз њу отичу воде Беровичког поља у нешто нижу долину Јерме.

Детаљније истраживање овог места практично је немогуће. Густо и непроходно растиње ми је чак и почетком пролећа представљало несавладиву препреку и у потпуности је прекривало циновски отвор јаме. Задовољио сам се призором пуног Беровичког језера и посматрањем места на коме поток истиче из њега – око 3 km узводно од јаме.

Обилазак овог необичног краја сам поновио у фебруару 2021. године. Тада сам до њега дошао са својим кумом Марјаном, са супротне стране – из правца Присјана, Камика и Беровице. После два сата и петнаест минута од поласка из Присјана били смо на обали Беровичког језера. Ниво воде је овог пута био мањи. Да би дошли до Пештерице морали смо да обиђемо језеро (ловачке стазе постоје са обе његове стране). На моју велику жалост и изненађење, константовали смо да прелив из језера није активан и да је корито његове отоке суво.

То нас није спречило да до јаме дођемо лепом и мирном долином којом вијуга периодична Беровичка река. Долина је благо нагнута ка истоку. Пут који користе ловци и дрвосече за пролазак кроз њу већим делом године је лако уочљив. Негде на половини, с јужне стране, Беровичкој реци се прикључује један мањи, али активни водени ток, тако да у бразди, која је издубљена на дну доњег дела долине практично увек има воде. У појединим деловима она добија изглед мочваре.

Од руба Беровичког језера до места понирања воде, стешњеног између околних брда са три стране, стигли смо за 45 минута. Још једном сам се уверио да је јаме Пештерица изузетно неприступачна и обрасла трњем. Дубока је 155 m. На овом фантастичном месту је лако осетити свежину из дубине земље и то је на мене оставило највећи утисак. Удаљеност од Присјана је око 12 km.

⁴² Др Стеван М. Станковић: „Пирот и околина (запис о завичају)”; Пирот, 1996.

Замислите да је ово место уређено и обезбеђено на начин како се то ради у туристички развијеним земљама. Замислите да можете да стојите на платформи на отвору јаме и посматрате спектакуларни приказ обрушавања воде Беровичке реке у дубоки бездан...

сл. 121: Положај јаме Пештерица

сл. 122: Изнад улазног отвора јаме

Југозападно од Беровичког језера, али и с друге стране Влашке планине, налази се село Церев Дел. Удаљено је од Пирота око 22 km. Слободно могу да кажем да је у питању најзабаченије и најтеже доступно пиротско село. Смештено је недалеко од тремеђе пиротске, бабушничке и димитровградске општине.

Одлазак у Церев Дел представља праву авантуру, јер је планински пут из села Камик (око 7,5 km) у изузетно лошем стању. То је више него довољан разлог да људи у ово село веома ретко иду. Ја сам неколико пута стизао из правца Присјана и обично су ми за то била потребна пуна два сата хода.

На месту где сам, у зиму 2022. године, са групом нишких планинара, продужио уз крак Камичке реке који долази из правца Кијевца (прича о Сињој Глави), скреће се лево и продужава лепом долином Церевске реке. До села одавде има још око 4,5 km. То је најтежа деоница, најгорег је квалитета и препуна блата црвене боје. Додатни проблем за теренска возила представља јак успон пред сам улаз у село.

Церев Дел је смештен у подножју брда Росуља (1058 m) и врха Свети Илија (1264 m) на Влашкој планини. То је највише пиротско село, чије су поједине куће на скоро 1050 m надморске висине. У центру је спомен-чесма, место које сам увек користио за одмор и припрему за напоран и дуг повратак назад. Своје име село дугује церу и церовим шумама у околини. Број становника се може избројати на прсте.

У јануару 2023. године сам у Церев Дел стигао из супротног правца, из села Куса Врана у општини Димитровград. Најбољи је проћи путем који води уз Дрмску долину, северно од села и долине Кусовранске реке. Њега сам одабрао за повратак (непуних сат времена кретања низбрдо). Пут пролази испод највиших врхова Влашке планине, веома је

лош, али сам стекао утисак да у летњем делу године овај алтернативни правац може да послужи и као веома лепа планинарска релација.

Ја сам у одласку ка селу Церев Дел направио грешку, прошао поред последњих кућа у Кусој Врани и скренуо у Старчев дол. Пут, који сам у почетку пратио, убрзо се изгубио у шуми и снегу. До села Церев Дел сам стигао после много проблема, по веома тешком терену. Тамо сам био после два и по сата хода од полазне тачке, само захваљујући својој упорности и сналажљивости. На појединим деоницама сам газио снег до колена и пробијао се кроз густу маглу. Церев Дел сам први пут затекао у зимском амбијенту, успаваног и заборављеног од свих.

сл. 123: Центар села Церев Дел

сл. 124: Зимски амбијент у селу

Војнеговачко врело и брдо Кале код Јалботине

Планина Падеж са јужне стране надвисује Пиротску котлину. Протеже се у дужини од око 8 km правцем југоисток–северозапад. На њеним северним падинама и на ободу котлине налази се неколико села и интересантних места.

Војнеговац је лако доступан са магистралног пута који повезује Пирот и Димитровград. Пре самог села треба посетити цркву посвећену Светим апостолима Петру и Павлу. Налази се на једном брежуљку лево од главног пута и одатле се може видети. Овде се на Петровдан (12. јула) окупљају мештани Војнеговца и њихови гости. Црквица се налази у близини викенд-насеља Раковица. Вероватно је реч о некадашњој истуреној махали оближњег Војнеговца.

Када идете према Војнеговцу имате утисак да ћете планину Падеж без проблема прећи и лако закорачити у Беровичко поље које се налази тачно иза ње. Али, што се више приближавате њеним падинама, схватате

да то није могуће. Она се, обрасла густом шумом, попут зида надвија над читавим крајем.

На заравни у центру Војнеговца су задружни дом и спомен-чесма. Ово је одувек било моје полазно место за истраживања у подножју Падежа. Пут води на југ, поред старе сеоске школе. Леп је поглед на највиши део Падежа (988 m), Дренову главу и Драганов врх (историјска места из Првог светског рата).

Потребно је двадесетак минута хода да се из центра села дође до места где је некадашња стаза за мото-трке (око 1,5 km).

Ово место је било изузетно популарно деведесетих година прошлог века када је тркама мотора присуствовало и по неколико хиљада људи из целе Србије. Резултати су се бодовали за првенство државе, а Пироћанци су навијали и били поносни на своје шампионе. Они који нису били сведоци тих догађаја, неће ни знати да пронађу ово место јер се данас готово не разликује од околине. Бразде на падинама брда се све теже разазнају.

Пратећи пут уз поток долази се до Војнеговачког врела. Врло је издашно. Претпоставља се да се старо насеље, претеча данашњег Војнеговца, налазило управо ту, у његовој близини. Раније сам био убеђен да оно представља извориште речице Рогоз која тече јужним ободом Пирота. Касније сам установио да није тако. Војнеговачко врело формира поток који тече источно од Војнеговца, поред Раковице и улива се у Нишаву код Белог Поља. Изворишни краци Рогоза се налазе у другој долини, западно од Војнеговца, између овог села и суседног Петровца.

сл. 125: Некадашња стаза за мото-трке

сл. 126: Војнеговачко врело

Јалботина је мало село, удаљено око 3 km јужно од Војнеговачког врела и исто толико од Сукова. До ње се најлакше стиже из центра Сукова, уз поток који мештани називају Долина. Пут пролази кроз стари део Сукова, који је одвојен од дела села који се сместио уз пут према селу Власи, Погановском манастиру и Звоначкој Бањи.

Северозападно од Јалботине, на падинама планине Падеж, налази се брдо Калеа (748 m). Својим положајем и изгледом подсећа на слична маркантна узвишења у бабушничком крају. На његов врх сам се пео у децембру 2020. године. До подножја брда и сеоског гробља водио је лош, блатњав пут. Успон уз падине Калеа, обрасле шумом и трњем, није био лак. Трајао је око 20 минута. Није било јасне стазе нити било каквих обележја. Заузврат, имао сам леп поглед на околину. На северу сам могао да видим Суковско језеро, први пут из другачије перспективе.

Највиши део Калеа се зове Градиште. На њему сам затекао дугачки, камени, одбрамбени бедем, који врх штити са северне и источне стране. Дугачак је стотинак метара. Заличио ми је на бедем на Тепошу, изнад Одоровског поља. Претпостављам да је и њега подигла војска Степе Степановића у време Другог балканског рата 1913. године. Прослављени војвода, тада још увек недовољно познат, био је командант Друге армије.

Слично местима која сам раније описао у овој књизи, и овде су видљиви остаци римске опеке, али и трагови златара. Постоје претпоставке да се овде налазио римски кастел, а да су на врху Калеа остаци римског града или тврђаве по којима су мештани ово место назвали Градиште. Врло је вероватно да је ту била нека осматрачница којој је положај брда омогућавао лаку контролу над збивањима у већем делу Пиротске котлине. Са супротне, јужне стране утврђење је уз помоћ падина планине Падеж било идеално заштићено од евентуалних напада.

За повратак са Градишта на Калеу до центра Сукова било ми је потребно непуних сат времена.

сл. 127: У подножју Калеа

сл. 128: Остаци бедема на Градишту

Видиковци на ободу кањона Јерме – Мумуљ, Тиква и Дрен

Кањон Јерме је настао интензивним усецањем реке Јерме између стеновите Влашке планине на левој и планине Гребен на њеној десној обали, у троуглу између Пирота, Димитровграда и Бабушнице. Дугачак је око 8 km и налази се између Трнских Одороваца и села Власи. Све до 1927. године је био непроходан, када је за потребе рудника каменог угља у Ракити пробијена траса железнице уског колосека. Проглашен је за заштићено природно добро и има статус специјалног резервата природе.⁴³

Видиковци које желим да представим релативно су нови. Стазе до њих су обележене, а сама места уређена тек последњих година. Први од њих – Мумуљ, налази се на самом улазу у кањон Јерме из правца Пирота, на његовој „гребенској” страни и недалеко од села Власи. Посетио сам га у марту 2021. године, у друштву своје ћерке, сестре и зета.

Маркирана пешачка стаза за Мумуљ води из његовог подножја, са скретања за Власи. Наша релација је, међутим, била кружног облика и ми смо видиковцу пришли са сасвим друге стране. Прошли смо кроз први део кањона Јерме и његова два тунела и уживали у лепоти. Затим смо скренули на пут за село Поганово, а након 500 m и на обележену стазу за Мумуљ. Овде почиње успон. Успут смо обишли Шумје, пусту махалу која се налази у подножју Бањског врха (910 m). Ближа је димитровградском Поганову, али припада пиротском селу Власи.

Завршни успон на Мумуљ не траје дуже од 15 минута, али захтева повећану пажњу. Путокази и маркације су одлично распоређени и нема никаквих проблема са сналажењем. У шуми је могуће видети остатке објеката и хрпе чувеног локалног црепа – „погановске шопке”.

Излази се на истурени стенски гребен који се пружа ка западу. Надморска висина је око 650 m. Лево су шумовите северне падине Влашке планине, а у залеђу је фантастичан поглед на планину Гребен.

Најистуренији видиковац се налази око 200 m даље од места на коме смо се ми зауставили. Надвија се над тзв. Влашким ждрелом. Стаза

⁴³ https://sr.wikipedia.org/sr-el/Кањон_Јерме

до њега није лака и води кроз тежак и стрм каменити терен. Са њега је најлепши поглед на село Власи и долину Јерме (низводно од њега). Силазак са Мумуља, најкраћом стазом, до асфалтног пута код скретања за Власи, траје око 30 минута.

Фебруара 2024. године сам покушао да на исти начин, стазом од пута за Поганово, преко каменитог гребена, стигнем до велике стене која се налази изнад улаза у кањон Јерме код села Власи. Нажалост, у томе поново нисам успео. Уколико ми је три године раније друштво драгих особа представљало изговор за тако нешто, овог пута је отежавајућа околност била управо та што сам био сâм. На једном проблематичном месту сам схватио да неке страхове у себи још увек нисам победио и да вероватно никада нећу ни успети у томе. Кући су ме чекале важније ствари. Ризик је био превелики. Окренуо сам се и вратио назад...

сл. 129: Поглед на Мумуљ

сл. 130: Пре самог видиковца

Кањон Јерме се састоји из два дела, са странама висине 300–400 m и ширине 10–30 m. Локално становништво их назива Влашким и Одоровским ждрелом. У проширењу између њих, на левој обали реке, у близини Поганова, налази се прелепи Манастир Светог Јована Богослова. По мишљењу многих, најлепши је манастир у пиротском крају.

Изграђен је крајем XIV века. Ктитори су били Константин Дејановић (сестрић цара Душана) и његова ћерка Јелена – једина Српкиња на византијском престолу (удата за Манојла II Палеолога). За споменик културе од великог значаја проглашен је 1979. године.

Посебну вредност овом манастиру некада је давала чувена двострана икона. То је заветна икона, дар Василисе Јелене, жене деспота Јована Угљеше. Настала је након Маричке битке, крајем 1371. године, у некој радионици у Солуну. Однета је из манастира пред крај Првог светског рата и данас се чува заједно са другим црквеним реликвијама у крипти Цркве Александра Невског у Софији. Манастирска црква је имала и вредан иконостас чији се делови чувају у Софији.⁴⁴

⁴⁴ Радмила Влатковић: „Заштићено споменичко наслеђе Пирота”; Пирот, 2012.

Од зграде новог манастирског конака почиње шумски пут који води до видиковца Тиква. Сам пут је прилично квалитетан, а успон константан и не превише захтеван. На око 2,5 km од манастира пут се приближава још једном атрактивном месту. То је видиковац Равни камик, изнад села Власи. Од пута за Тикву удаљен је око 700 m.

После скретања за Равни камик главни пут се оштро повија и води на југ. До видиковца Тиква има још око 2 km уз нешто јачи успон. На супротној, десној обали Јерме, може се видети видиковац Мумуљ. Тиква је лево од пута, на првој оштрој десној кривини. Једном приликом, у октобру 2022. године, овде сам дошао након спушта са највиших врхова Влашке планине. Без свраћања на Равни камик, на Тикву се може изаћи за сат времена хода од Погановског манастира. То сам учинио у марту исте године, када на овом месту још увек није била подигнута лепа платформа за осматрање околине.

Поглед са Тикве допире до Руја, на самој граници Србије и Бугарске. Испред њега су у видокругу Асеново кале и Опаљенац, висови изнад Звоначке Бање. Десно су крајње источне падине Влашке планине, а најлепши поглед је на планину Гребен која је прекопута, с друге стране реке Јерме.

сл. 131: Погановски манастир

сл. 132: Са видиковца Тиква

Дрен, трећи у низу видиковца, није намењен рекреативцима, јер је најнеприступачнији и у погледу са њега могу уживати само планинари. Ја сам имао ту привилегију у јесен 2022. године, када сам Влашку планину обишао са сестром и зетом. Полазно место за успон је био мост на Јерми, на месту где се њен кањон завршава и речна долина шири ка Трнским Одоровцима. Над овим местом се стрмо уздижу крајње северозападне падине Гребена и непрестано га угрожавају одронима. Удаљеност од Пирота је око 28 km, а надморска висина 550 m.

Кривудаџи пут води навише и пролази кроз једну од бројних махала села Трнски Одоровци. Планинарска маркација вас након махале Селиште усмерава стрмо навише, на стазу која води уз сипар. Ово је најтежи део релације где ситно камење у танком слоју прекрива земљану

подлогу. Завршни део стазе до видиковца Дрен је доста блажи. Повратак овом стазом је врло незгодан због могућег проклизавања.

Ми смо на Дрену били после два сата и 45 минута од поласка. Оближњи врх истог имена је на 1324 m надморске висине. Са видиковца Дрен се пружа најлепши поглед на планину Гребен, на њен највиши врх Бежениште (1338 m) и на долину реке Јерме према граници са Бугарском. Велики број фантастичних фотографија настао је управо овде.

сл. 133: Са успона на Влашку планину сл. 134: Гребен са видиковца Дрен

Нимало лака стаза продужава до Панице и Вртибога (1442 односно 1443 m), који су ваздушном линијом удаљени око 1,6 km. Успут се могу видети стене занимљивих облика, а отвара се поглед и према долини Кусовранске реке, Столској планини и планини Таламбас.

Мој предлог је следећи – успон на Дрен на описани начин, излазак на плато на највишем делу Влашке планине, спуст северном страном до колибе и шумског пута и повратак њиме до Погановског манастира преко видиковца Тиква. На тај начин се избегава ризичан спуст низ сипар на јужној страни планине.

Погранични врхови Сип и Ветрен

Када се прође уздуж и попречно цео атар Јасенов Дела, човек стиче утисак о неодољивој и неописивој лепоти и чарима које природа може да подари овако малом простору – дивна узвишења, пропланици, велике зелене ливаде, реке, много извора, језеро... Атар села се простира на преко 100 квадратних километара, а поједине махале су удаљене једна од друге преко два сата хода.⁴⁵

⁴⁵ Душан Ђурић: „Јасенов Дел“; Пирот, 2006.

Циљ моје планинарске релације у априлу 2021. године био је управо обилазак једног места у великом атару овог села. То је врх Сип, на коме се некада налазила погранична караула.

Најпре ми је требало око 50 минута да од Звоначке Бање, на 630 m надморске висине, сиђем у долину Блаташнице, прођем кроз Цедилку (по неким најужи кањон у Србији!), попнем се на пут за Јасенов Дел и прођем подножјем Асеновог калеа до прве сеоске махале која се зове Јоџинци.

Кроз „раштркано” село, као што је Јасенов Дел, пролази се доста дуго. У центру су стара школа и месна канцеларија. Надморска висина достиже 940 m. Тешко је поверовати да је 1948. године Јасенов Дел имао 1012 становника у 146 домаћинстава. Засеоци се нижу један за другим као на траци: Петковска махала, Бојинци, Стојковци...

Са приближавањем бугарској граници пут је све гори, али је прелеп поглед на Влашку планину и Гребен. Кроз процеп између ових планина, у коме је кањон Јерме, у даљини је могуће видети и венац Старе планине са Миџором. Затим се отвара поглед ка долини Јерме и Бугарској. На једном месту пут продужава за удаљену Шаркову малу. Ја сам овде кренуо десно навише ка врху, кроз шуму.

У овом пограничном подручју приметио сам и једну необичну појаву – готово свако буково дрво било је преломљено на половини своје висине. Пуно стабала је било ишчупано из корена. То је била последица обилних снежних падавина и ниских температура минуле зиме. Сличних призора сам се у наредном периоду нагледао и у другим деловима пиротског краја. Бугари ову природну непогоду називају „ледолом”.

После скоро три сата хода од полазног места у Звоначкој Бањи (око 9 km пређеног растојања) нашао сам се на врху Сип (1240 m). То није никакав истакнути врх већ зараван на граници Србије и Бугарске. На месту са најбољим погледом на околину налази се велики гранични камен. Сјајан је поглед на Руј (1704 m) и Ветрен (1457 m). Између Сипа и Ветрена је Голо брдо (1283 m). Граница између две државе води линијом која повезује све набројане врхове. У даљини сам могао да видим Витошу (2290 m) под „снежнобелом капом”. Северно од ње је Софија. Варошица Трн је од Сипа удаљена ваздушном линијом око 7 km, а у долини испод врха је бугарско село Ломница.

Караула бивше ЈНА је од самог врха удаљена око 200 m. Мања је у односу на неке друге у околини (Вучи Дел и Петачинци) и у доста је лошем стању. Одавно је напуштена. На оваквим местима увек размишљам о томе како је тамо изгледало служење војног рока – на удаљености од неколико километара од првих сеоских кућа и на десетак километара од цивилизације. Како је овде било зими, ноћу? Мој војни рок у Краљеву и на Дедињу је у поређењу са овим био бајка.

сл. 135: У селу Јасенов Дел

сл. 136: Напуштена караула „Сип”

Мало је села попут Јасенов Дела која се са три стране граниче воденим токовима – Јермом, Блаташницом и Ветренском реком. У западном делу атара, иако је терен стрм и са много вододерина, на десној обали Ветренске реке, ређају се једна за другом јасеновделске махале Сурланица, Шуталица и Слатина.

На око километар југозападно од Асеновог калеа, после вишедневних падавина и топљења нагомиланог снега, 15. фебруара 1974. године, Сурланичко брдо је склизнуло и преградило Ветренску реку која је у то време била прилично набујала. Тако је настало Ветренско или Сурланичко језеро.

Управо од њега почиње Ветрен планина и пружа се све до Ветренског камена и границе са Бугарском. То је велики комплекс државне шуме, која је после Другог светског рата у пуној мери коришћена за пружне прагове и као огревно дрво за потребе војске, школа и фабрика. Дужина Ветренске удолине је близу 11 km. То је најдужа и најдубља долина у атару села Јасенов Дел.⁴⁶

До Ветренског језера се најлакше долази из подножја Асеновог калеа, са пута који води за Јасенов Дел. Код кућа које се налазе близу ушћа Ветренског потока у Блаташницу, скреће се на пут који иде уз поток. После 20–30 минута пријатне шетње (нешто више од 1 km) долази се до малог језера, дугог свега пар стотина метара.

⁴⁶ Душан Ђурић: „Јасенов Дел”; Пирот, 2006.

Лако се може десити да прођете поред њега, а да га и не приметите јер се површина језера тешко уочава кроз гране дрвећа, а боја воде се напосто стапа са околином. Приступ му је отежан јер се налази дубоко испод пута. Међутим, то не спречава страствене риболовце да га посећују. Кажу да још даље од језера, на изворишним крацима Ветренског потока, у пролеће и након обилних падавина, „проради” неколико лепих сезонских водопада.

Високо изнад ових места, на самој српско-бугарској граници, налази се Ветрен, истакнути врх и леп видиковац. До њега се, међутим, долази из сасвим другог правца – из села Ракита. Када сам једног топлог јулског дана 2021. године кренуо на овај врх и то у поподневним сатима (што никако није мој обичај), водио сам се само једном жељом – да успон што дуже буде у хладовини. Ова планинарска релација омогућава управо то – заштиту од јаког летњег сунца и неопходну свежину. То је једна од неколико стаза које воде на оближњи Руј. Често зна да послужи планинарима за традиционални међународни успон на овај врх (сваког јуна) или за повратак са њега у Ракиту. Дефинитивно, по мом мишљењу – једна од најлепших планинарских стаза у пиротском крају.

У Ракити сам био после 40 минута хода (око 3 km) од Звонца, путем уз Ракитску реку. Успон сам започео са 770 m надморске висине, поменутом стазом која води од зграде Дома културе у Ракити. Она је одлично обележена. Иако углавном води кроз букову шуму, важан оријентир је напуштена појата на једној великој ливади.

сл. 137: Ветренско језеро

сл. 138: Са успона на Ветрен из Раките

У горњем делу, непосредно изнад стазе, налазе се остаци бивше карауле „Ветрен”. Она је у подножју високог стенског одсека, који се назива Ракитски камен (1405 m). Убрзо након овог места, излази се на квалитетнији, равнији и шири пут, који представља некадашњу патролну стазу. После свега неколико минута, следи обележено скретање и кратак завршни успон на Ветрен.

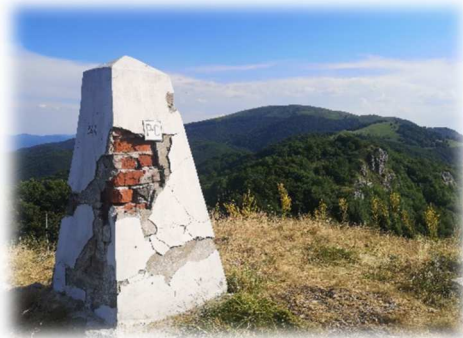
У лето 2021. године ја сам на овом врху био после непуних сат и по времена од уласка на стазу у Ракити, савладавши притом 700 m

висинске разлике. Овај врх је скоро вертикално одсечен према истоку и северу. Видљив је издалека. Многи га грешком називају Ракитски камен, не разликујући га од претходно поменуто, нешто ниже стене, која „провире“ из шуме на удаљености од свега неколико стотина метара.

Најлепши поглед се пружа према Влашкој планини, Гребену и Трнском ждрелу у Бугарској. У даљини је могуће видети Пиротско поље, Видлич и Стару планину. У правцу северозапада су планина Таламбас (са Црним врхом) и Столска планина (са врховима Рњос и Големи стол). Ка југу је сјајан поглед на Руј, ваздушном линијом удаљен од Ветрена 3,2 km. Прекопута, на истоку, су већ поменути врхови Голо брдо и Сип.

сл. 139: Ракитски камен са Ветрена

сл. 140: Поглед са Ветрена на Руј

Дашчани кладенац на граници са Бугарском

На крајњем југу Пиротског округа, тамо где се „додире“ територије општина Бабушница и Црна Трава и Републике Бугарске, налази се једно изузетно занимљиво место које је у прошлости имало много већи значај него данас. То је превој на Дашчаном кладенцу. У појединим деловима овог краја, који су Турци некада називали Буковик, ово место зову Дешчани кладенац или Дешчанац.

До њега се може доћи на неколико начина – из бабушничких села Ракита и Црвена Јабука или из црнотравске Калне. Ниједан од њих није нимало лак. Овим путевима пролазе једино ловци, шумари и радници „Електродистрибуције“ када треба интервенисати на удаљеним енергетским објектима.

Постоји прича да су на Дашчаном кладенцу у турско време земљу купили мештани прилично удаљеног бабушничког села Раков Дол, због недостатка обрадивог земљишта у свом крају, и да су за то добили тапију.

По ослобођењу од Турака, Дашчани кладенац је био у саставу Црвене Јабуре и на њему је постојао царински прелаз (ћумрук). У то време, чак и после Берлинског конгреса и припајања Трна Бугарској, Црвенојабучани, Каланци и мештани околних села, често су прелазили границу и сарађивали са људима из Милославаца, Главановаца, Зеленог Града и Трна. Углавном су тамо одлазили ради трговине, продаје својих производа и набавке робе индустријске и занатске производње.⁴⁷

Интересантно је да се спомиње и насеље Дашчани Кладенац, као село које се налазило изнад Калне. Први пут је пописано 1895. године, са свега две куће и 14 становника.⁴⁸

Овакве приче су биле више него добар разлог да то место лично посетим. Одлука је била да до Дашчаног кладенца дођем са поласком из Раките, преко оближњег села Вучи Дел и његове напуштене карауле. Повратак у Ракиту је требало да уследи преко превоја Биљине баре. Како је тог августовског дана 2022. године изостала киша и најављена промена времена, доживео сам једно феноменално и непоновљиво искуство.

Скоро сат времена ми је требало да колима из Пирота дођем до 40 km удаљене Раките, а затим и нешто више од једног сата хода долином Вучиделске реке да стигнем у село Вучи Дел (око 5,5 km). На путу до карауле, која је изнад села, уживао сам у погледу на Руј и Ветрен. Она се налази у подножју Масине чуке (1430 m) и одувек је била једно од мојих омиљених места.

Након нешто дужег одмора, први пут сам кренуо у правцу југозапада, путем који води низ границу са Бугарском. То је некадашња патролна стаза граничара ЈНА. Она се на појединим местима приближава граничној линији на свега десетак метара. Са удаљавањем од карауле пут је био све бољи. То је била потврда чињенице да је уложено пуно средстава да би трактори и камиони имали лакши приступ овом крају, који је један од најзабаченијих у Србији. На тај начин је олакшана експлоатација огромног шумског богатства којим он располаже.

⁴⁷ Драгомир Гоша Анђелиновић, Милисав Миша Здравковић, Велимир Веља Ђорђевић: „Лужничко село Црвена Јабурка”; Црвена Јабурка, новембар 2002.

⁴⁸ Срећко С. Станковић: „Монографија о подизању споменика и немарство црнотравског краја”; Београд, 2022.

сл. 141: Вучиделска караула

сл. 142: Према Дашчаном кладенцу

На превој на Дашчаном кладенцу сам стигао након два и по сата хода и пређених 11 km из Раките (3,2 km од вучиделске карауле). Долазак на ово место (на надморској висини од 1250 m) сам због неких ствари које су ми се догодиле у претходном периоду доживео прилично емотивно. Сећам се да сам поред белих граничних камена и преко велике ливаде на превоју пролазио као у неком буновном, полусвесном стању, у исто време срећан што сам на једном тако лепом и забаченом месту, али и разочаран због свих претходних догађаја...

Ово, не само да је погранично место које раздваја атаре села, општине, округе и државе, већ је и природна граница између планина Руј на северу и Рудине на југу, као и вододелница сливова реке Јерме и Власине. Такође, познато је и по томе што је бугарска војска у неколико наврата управо овде вршила упад на територију Србије. То је претходило чувеним борбама на оближњој Тумби.

У долини окренутој ка југу налази се извор по коме је Дашчани кладенац добио име. То је зачетак речице Пепељштице, притоке Каланске реке. Покушао сам да га пронађем, али у томе нисам успео.

На Дашчаном кладенцу погранични пут мења правац свог пружања, одваја се од државне границе и наставља границом бабушничке и црнотравске општине. Са његове леве стране је планина Рудина (она се простире на југ, све до Стрезиминоваца). Ја сам кренуо тим путем пошто ми је жеља била да се у Ракиту не враћам на начин на који сам дошао, већ преко Биљиних бара и низ долину Ракитске реке.

Након што сам прошао кроз шуму и преко пропланака, стигао сам до важне раскрснице локалних путева, удаљене 2,5 km од Дашчаног кладенца, на надморској висини од 1150 m. Одавде путеви воде на све стране – ка Кални и Тумби, ка Црвеној Јабуци (5,5 km) и Ракити (8 km).

Одмах испод ове раскрснице је место звано Биљине баре. Реч је о мочварном терену који се „натапа” локалним изворима. То је извор Ракитске реке, која наставља свој ток долином у правцу североистока. То је било веома интересантно место, какво до тада нисам посетио.

сл. 143: Превој Дашчани кладенац

сл. 144: Биљине бара

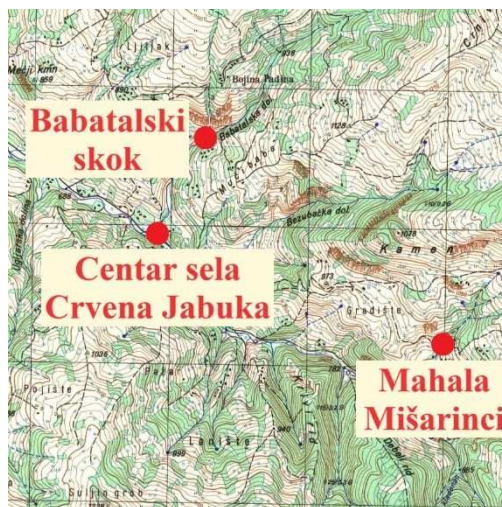
Мој спуст са Биљиних бара до Раките је потрајао око сат и по времена. Успут сам био сведок једне интересантне природне појаве – у једном делу свог тока кроз долину Ракитска река понире. Убрзо се вода поново јавља и река наставља да тече. Низводно добија снагу од бројних мањих притока.

Такође, уверио сам се (на основу потпорних зидова у делу пута ближе Ракити) да се у долини Ракитске реке некада (пре скоро сто година) експлоатисао камени угаљ. Рударска окна су постојала и у долини Вучиделске реке, на деоници између Раките и села Вучи Дел.

Водопад Бабаталски скок код села Црвена Јабука

О њему сам говорио у својој првој књизи. Посетио сам га марта 2023. године, у време када је најлепши. До њега смо стигли на начин који није уобичајен. Драгани и Ани из Власотинца, Милану из Пирота и мени требало је тачно пет сати да дођемо до места где се овај водопад налази – из Раките, преко Биљиних бара и Црвене Јабуке.

Пут нас је водио уз поменућу долину Ракитске реке. Овог пута су временски услови били сасвим другачији у односу на

оне седам месеци раније, када сам се враћао са Дашчаног кладенца. У вишим деловима смо газили снег. Скоро два сата нам је требало да савладамо 360 m висинске разлике и дођемо до Биљиних бара и превоја на коме се налази раскрсница локалних путева. У близини овог места некада се налазило старо село...

Пуста Ракита је била засељена на сат хода узводно од садашње Раките. Тамо је у турско време било петнаест кућа. Преко Пусте Раките је водио каравански пут којим су харачлије преносиле данак из правца Ниша. Хазну (благо, товар – прим. аут) су преносили у кожним бисагама и то до дванаест килограма по једном бисагу – укупно 24 килограма, што у злату, што у сребрњацима и бакарушама. Када се преузима порез, у Нишу се то добро повеже и закључа, а откључава се у Цариграду приликом предаје. Данак је преношен од Ниша преко Суве планине, па преко Гумбе, Самара и Дашчаног кладенца даље за Трн.

Једном приликом, сељани у договору са хајдуцима у близини Пусте Раките пресретну Турке и поубијају их. Узму и поделе благо, а мазге закопају. Како није на време стигао данак у Цариград, Турци пошаљу у потеру заптије (стражаре, прим. аут) из Ниша. Дуж пута, у сваком насељу, распитивали су се о кретању хазне. Где су прошли људи су им рекли да су их дотле видели. Стигну и до последњег насеља, Берин До. Мештани су рекли да су и туда прошли.

Траг их је довео до Раките. Кад су дошли у село и почели да се распитују, сељани се преваре и кажу да кроз њихово село нису прошли. Да су казали да су прошли, заптије би продужиле даље. Овако, заптије се ту зауставе и почну да трагају. Са собом су водили и пса који је у једном тренутку нањушио мирис крви. Почео је да копа и кевће. Турци нареду да се терен претражи и тако пронађу закопане мазге. Опседну они насеље, запале куће и побију становништво. Опустошено село је било опомена за друге. Неки су на време предосетили несрећу, побегли и дуго се скривали по шумама. Када је прошло неко време, населе се на месту данашње Раките, а оно место назову Пуста Ракита.⁴⁹

Уследио је дугачак спуст са Биљиних бара ка Црвеној Јабуци, долином реке Тегошнице. Помисао, да се сваки изгубљени метар висине мора надокнадити у повратку, није лака. Пролази се кроз удаљену, некада велику и живу црвенојабучку махалу Мишаринци. Затим следи равнија, али и веома блаатњава деоница пута према главном делу села, уз неколико прелазака преко речице Тегошнице и њених десних притока. На северу најпре остаје Безубачка долина. Карактеришу је изузетно атрактивне стене и леп поглед на Црни врх (1463 m), највиши на планини Таламбас.

⁴⁹ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји”; Пирот, 2012.

сл. 145: Долина Ракитске реке

сл. 146: Спуст ка Црвеној Јабуци

Следећа долина, која се спушта са падина Таламба са и врха Гној (1406 m), јесте Бабаталска долина. У њој се налази водопад Бабаталски скок. Најбоље је до ње доћи из центра Црвене Јабуке. Треба пратити пут који иде на север и лево од Бабаталског потока, притоке Тегошнице.

Водопаду је могуће прићи уз велики опрез само стрмом десном обалом потока. У време наше посете није било никаквих путоказа ни усмерења. На крају смо били награђени за труд и препешачених 14 km из Раките. Пред нама је био један од најлепших, најмање познатих и најређе посећених водопада у пиротском крају.

Бабаталски скок се налази на приближно 870 m надморске висине, у најужем, кањонском делу истоимене долине. До њега се може стићи за око 40 минута хода из центра Црвене Јабуке. Не треба га мешати са водопадима сличних имена у општини Бабушница – Бабатал (околина Бердуја) и Бабатан (атар Дучевца).

Највећи утисак на посетиоце оставља вертикални процеп између стена кроз који се слива вода, формирајући безброј ситних капљица. Постоји и доња, одвојена и мања каскада овог прелепог водопада па га је, пошто се налази на тешко приступачном терену, практично немогуће фотографисати у целости.

сл. 147: Бабаталска долина

сл. 148: Водопад Бабаталски скок

Нашушковички камен и водопад

На Нашушковички камен (у топографским картама је уписан као Нашушковски камик, 1156 m) пео сам се у фебруару 2022. године, са Ивицом из Нишке Бање, сестром Иваном и зетом Дарком. Ивица је човек кога сам две године раније, у „време короне”, упознао сасвим случајно приликом једног успона на Суву планину.

Нашушковица је село смештено на истоку бабушничке општине, у мањој предеоној целини која се налази на подручју Јерме и Блаташнице (Звоначке реке), а назива се звоначки крај или Дерекул. Он обухвата и део димитровградске општине, а поред Нашушковице, овде се налази још десет села са већинским бугарским становништвом.

Нашушковица је једно од села са највећом надморском висином у овом делу Србије. Неке куће у њој се налазе на преко 1000 m надморске висине. Скретање за село је одмах по изласку из Звонца у правцу Пресеке и Бабушнице. Од Пирота је удаљена око 40 km (путем преко Сукова и Звоначке Бање), а од Бабушнице 24.

Одвајање од главног пута се налази на 740 m надморске висине. Узак асфалтни пут, на деоници дугој око 3 km, савладава 250 m висинске разлике до села. Успон је константан, уз пар серпентина. Наша четворочлана екипа га је прешла пешке за око 50 минута. Пре самог улаза у село је плато са кога се пружа леп поглед на његов главни део.

Центар села се препознаје по проширењу, раскршћу путева, једној већој згради и чак две продавнице. Недалеко од њега је школска зграда, изненађујуће – новијег датума градње. Изнад ових објеката у центру, један пут води у правцу северозапада. Њиме смо ми кренули у намери да се приближимо Нашушковичком камену, који се налази северно од села, али који због природе терена још увек није видљив.

Овим путем се иде неких 800 m. Након што се прође поред једне чесме, скреће се десно и долази до последњих кућа које припадају махали Локва. То је подножје Нашушковичког камена. Завршни успон почиње са ливаде, преко које пролази пут којим се може ићи у долину Кусовранске реке и до села Куса Врана. Заобљено брдо које остаје са десне стране назива се Млађена орница (1143 m).

Успон јужном страном Нашушковичког камена представља најтежи део релације. Нема маркација нити било какве препознатљиве стазе. Падине врха су обрасле клеком, трњем и боровима чији је добар део страдао у ранијем шумском пожару. Терен је врло напоран за кретање, посебно у зимским условима какве смо ми имали, када снег испуњава шупљине између стена па немате прецизан осећај где газите.

Срећом, завршни успон није нарочито дуг и траје само пола сата. Од поласка са скретања за Нашушковицу нама је требало мало више од два сата времена да изађемо на врх. Нашушковички камен представља део Столске планине који се у виду гребена простире правцем југоисток–северозапад, раздвајајући долине Кусовранске реке на северу и Нашушковичког потока и Пресечке реке на југу. Налази се на самој граници бабушничке и димитровградске општине.

Поглед са овог видиковца је феноменалан и пружа се готово у пуном кругу од 360 степени. На истоку су планина Гребен и Витоша у Бугарској, на југу – Руј и највиши део планине Таламбас (врхови Пресечка чука, Црни врх, Гној и Шиљегарник), на североистоку – продужетак Столске планине у правцу Рњоса и Големог стола, а на северу – Влашка планина са својим највишим врховима (Паница и Вртибог) и нешто нижим врховима у атару села Церев Дел (Гариње и Свети Илија), као и удаљене кусовранске махале на јужним падинама Влашке планине (Бремењак, Врело, Јавор, Ћитин гроб).

У даљини је могуће видети и Миџор, а велика напуштена школска зграда и обновљена црква у Кусој Врани су надокхват руке. Одавде може лепо да се осмотри и испланира неки будући успон на Влашку планину и то са њене јужне стране.

Силасци са оваквих истурених места су често ризичнији и захтевнији од самих успона. Ми смо се, са врха Нашушковичког камена у подножје, спуштали са посебном пажњом. То је трајало петнаестак минута. На месту где смо оставили аутомобил, код скретања за Нашушковицу, било смо сат и по времена након поласка са врха.

сл. 149: Испред Нашушковице

сл. 150: Поглед са врха

Пут за Нашушковицу прати долину Нашушковичког потока и логично би било помислити да се Нашушковички водопад налази овде. Међутим, није тако. Он је на мањем, безименом потоку, у долини која је нешто западније и ближе селу Пресека. Чак, између Нашушковичког потока и оног на коме се налази водопад, постоји још један мањи поток, тако да има пуно разлога за недоумицу.

Место где треба оставити ауто и потражити Нашушковички водопад удаљено је око 400 m од скретања за Нашушковицу у правцу Бабушнице. Водопад је одатле на 300 m растојања ваздушном линијом.

Треба узети у обзир да је у питању периодични водопад који „проради” повремено, након бујичних киша и наглог топљења снега. Због тога је неопходно изабрати прави моменат за одлазак до њега. Ја сам га посетио у децембру 2022. године, са Драганом и Ружом из Власотинца.

Интересантно је да маркација до водопада постоји, али је у време наше посете била избледела и тешко уочљива. Због тога смо ми кренули навише уз поток. Требало је пратити стазу која се пружа стрмом десном обалом потока, кроз шуму. Какогод, место је тешко приступачно.

Водопад је висок двадесетак метара и каскадног је типа. Уз мало труда и неопходан опрез, може се посматрати и са врха и из подножја. Други, мањи водопад се налази непосредно изнад оног главног.

сл. 151: Место скретања на стазу

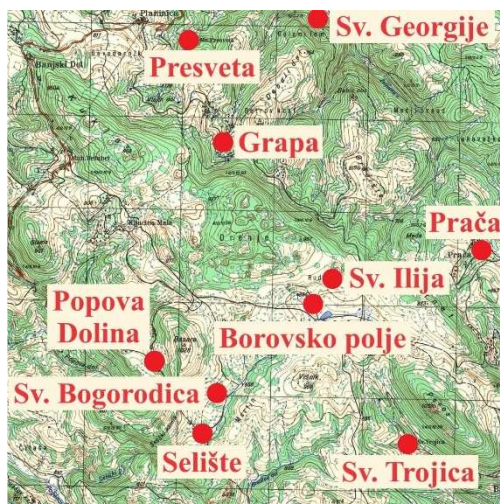
сл. 152: Нашушковички водопад

Бурел – црквишта, оброчна места, заборављена села и махале

Бурел је нископланинска област на територији Србије и Бугарске. На српској страни, која је мања и има површину од око 123 km², налази се 15 села. Бурел је смештен јужно од Димитровграда и омеђан долинама Јерме (са југа и запада), Нишаве (са севера) и Лукавичке реке (са истока).

Некада је био насељен и богат, а сада на читавом подручју Бурела у Србији живи мање од сто људи.

После много година планинарења и истраживања по читавом пиротском крају, слободно могу да кажем да Бурел посебно волим, да ме увек изнова привлачи да му се вратим и да ме свака планинарска акција у њему унапред одушевљава. У овој причи ћу описивати занимљива места у Бурелу крећући се полако са севера ка југу...

Жељуша је највеће село у општини Димитровград, удаљено од центра вароши око 4 km. Некад се звало Калиново. Ослобођење од Турака Жељуша је дочекала са 341 становником, а крај Другог светског рата са око 500 људи. Раст села је почео са пресељавањем људи из регија Бурел и Дерекул. Данас Жељуша има близу 1500 становника.⁵⁰

У јужном делу села, на око 1,5 km од скретања са магистралног пута Пирот–Димитровград, налази се једно место где се, од новог асфалтног пута за Бугарску Планиницу, Бањски Дол и Поганово, одваја макадамски пут који продужава уз Жељушку реку. Ако се крене њиме, убрзо треба скренути лево и пратити главни водени ток. Долази се до места где се некада налазило старо село.

Црква Свети Георгије налази се на старом сеоском гробљу, на око 2 km од центра Жељуше. Настала је на месту старе богомоље, захваљујући неком Милану коме је оздравио син Антанас након дуге болести. Сваког 16. новембра овде се обележава црквена слава Свети Ђорђе. Ова црква је 1984. године проглашена спомеником културе. Данас је у добром стању, што се не може рећи и за старо гробље које је прилично запуштено и не оставља добар утисак.⁵¹

Након обиласка овог места треба се вратити на главни макадамски пут и продужити долином потока Мала вода. До уласка у село Грапа има око 3 km. У том селу су 2011. године пописана само три становника. Једно је од најмањих насељених места у општини и округу. Међутим, има и лепих нових кућа, које њихови власници посећују викендом и током летњег дела године.

⁵⁰ Документарни серијал „Цркве и манастири у царибродском крају”, аутор Ивица Иванов; Димитровград, 2022. (епизода 8 – Црква Свети Ђорђе у селу Жељуша)

⁵¹ Документарни серијал „Цркве и манастири у царибродском крају”, аутор Ивица Иванов; Димитровград, 2022. (епизода 8 – Црква Свети Ђорђе у селу Жељуша)

У атару Грапе, на око километар западно од села, у долини између овог села и Бугарске Планинице, налазе се остаци параклиса или црквице по имену Пресвета. У полусрушеном је стању, у трњу и шуми.⁵² Имао сам два неуспела покушаја да је пронађем.

У Грапи је неколико чесама, а иза оне која се налази у горњем делу села продужава пут за Боровско поље, некада центар свих збивања у Бурелу. У септембру 2022. године, на деоници која следи пратиле су ме јака киша и густа магла.

Након 2,5 km од изласка из Грапе налази се укључење на главни пут који из Димитровграда и приградског насеља Белеш води преко Праче на Боровско поље. Тај путни правац, иако још увек неасфалтиран, најчешће се користи за долазак у овај део димитровградске општине.

За тренутак ћу фиктивно скренути лево, ка Димитровграду. Иде се наниже, пролази скретање за село Било, а потом и ободом долине у којој се некада налазила Прача. Иако је удаљено од града свега 11 km, то је прво село у општини Димитровград које је почетком овог века (2006. године) остало без сталних становника. Нажалост, тужна судбина је, у годинама које су уследиле, задесила још нека димитровградска села, а прети и појединим селима у преосталим општинама Пиротског округа.

Када се сиђе у поменуту долину, наилази се на чувену Прачку чесму. Када се раније из правца Димитровграда ишло на Боровско поље (најчешће за Светог Илију), обавезно се поред ове чесме правила пауза. Због тога многим старијим људима ово место буди лепе успомене. Данас од старог сјаја Прачке чесме није остало много.

сл. 153: Црква Св. Георгије (Жељуша)

сл. 154: Стара Прачка чесма

Уколико се од раније поменутог места, где се пут из Грапе укључује на главни пут из Димитровграда, продужи навише, излази се на висораван и почиње прелепо Боровско поље. Један неугледни пут скреће лево и води до места где се Бурелци окупљају сваког 2. августа на

⁵² Цветко Д. Иванов, Саша Костов, Весна Николов, Људмила Зидарова: „Вера и камик – цркве и манастири”; Димитровград, 2018.

прославу Светог Илије. Налази се у шумарку, на северном ободу Боровског поља, са лепим погледом на брдо Перос (највиши врх Свети Ћирик, 1033 m). Ту је и оброчни крст посвећен Светом Илији.

Ако се прати главни пут, убрзо се долази до велике фарме на Боровском пољу. Лево од ње, у нижем делу поља, периодично се формира бара или језерце звано Локва. Иза фарме је чесма са великим појилом за стоку. Удаљеност овог места од Жељуше је око 8 km.

Десно од фарме један пут води до подножја Басаре (1028 m), Кљуцине махале и села Бањски Дол (на путу који повезује Жељушу и Поганово). Други пут повезује фарму и главни део некада великог села Борова, који се данас назива Барје. Други крак тог пута се, одмах после фарме, одваја за Селиште, махалу Барја удаљену око 1,5 km.

Пре него што кренемо овим правцем ка Селишту, морам да напоменем да се на јужним падинама Пероса налази Црква Свете Тројице. До ње се може доћи са Боровског поља, али и из потпуно другог правца – са истока, долином Лукавичке реке, преко Боровских Анова и махале села Било, која се назива Масларци. Посетио сам је у септембру 2020. године, дошавши до ње на описани начин, за око сат и по времена, од пута који повезује Димитровград и село Доња Невља.

Црквица је поред сеоског гробља, а реконструисана је и обновљена 1998. године. Подигнута је почетком XIX века, на иницијативу једног човека из боровског рода Шотинци, коме су, како се приповеда, за кратко време умрла три сина.⁵³

Село Борово се помиње још у османским документима из прве половине XV века са 40 домаћинстава. По броју становника, то је дуго било највеће село у димитровградској општини. Ослобођење од Турака дочекало је са 740 становника. Њихов број непрестано је растао. Тако је 1905. године Борово имало 1106 становника, а после Другог светског рата – 1749. Средином прошлог века Борово је подељено на три села – Барје, Било и Верзар. Од тада број становника непрекидно пада, тако да их је по последњем попису у Барју 29 (2022. године – 16 стално настањених, прим. аут), у Билу живи један човек, а Верзар је празно село.

Старо село Борово је некада било центар Боровске парохије, а у његовом атару су, у различитим временским периодима, постојала чак четири манастира и седам цркава. Данас су очуване само две цркве – поред описане Цркве Свете Тројице у подножју Пероса, то је и Црква Свете Богородице у Селишту.⁵⁴

⁵³ Цветко Д. Иванов, Саша Костов, Весна Николов, Људмила Зидарова: „Вера и камик – цркве и манастири”; Димитровград, 2018.

⁵⁴ Документарни серијал „Цркве и манастири у царибродском крају”, аутор Ивица Иванов; Димитровград, 2022. (епизода 7 – Црква Свете Тројице и Црква Свете Богородице у селу Борово)

Када се од Боровског поља крене на југ, долином Селишког потока, после двадесетак минута хода се стиже до првих кућа у махали Селиште. Лево се уздиже брдо Мартин, названо по легендарном попу и хајдуку, који се у турско време са својом четом скривао у овом крају. За Попа Мартина су везане бројне приче о закопаном благу.

Насупрот брду Мартин, северно од Селишта и у подножју брда Басара, налази се стара Црква Свете Богородице. До ње је најбоље доћи једним једва приметним путем, који се одваја десно од главног пута, мало пре првих кућа у Селишту. Онај ко не зна за ову црквицу вероватно ће проћи поред ње као и поред сваког другог сеоског објекта.

Црква Свете Богородице је изграђена у периоду од 1930. до 1932. године, на месту старе богомоље, која се налазила поред римског пута који је водио од Пирота преко Трна до Ђустендила. Легенда каже да је црква порушена јер је у њој служио Поп Мартин, који је са својом дружином пљачкао турске караване. Кад су Османлије то откриле, порушиле су цркву и наредиле да жене и деца земљом покрију рушевине.

Преко 500 година је стајала црква покривена земљом док у Борово није дошла једна жена из неког села у околини Босилеграда. Удала се у махали Рид и после извесног времена почела је да сања да на том месту постоји црква. Кад су људи почели да копају, нашли су темеље цркве, неколико крста, прстење и старе новчиће. Решили су да на том месту направе нову цркву. Неколико пута је поправљана, последњи пут пре двадесетак година. Упркос томе, у врло је лошем стању, склона је паду и захтева хитно реновирање.⁵⁵

сл. 155: Оброчиште на Боровском пољу

сл. 156: Црква Свете Богородице

Пре неколико деценија, у Селишту је живело десетак људи. Данас је то напуштена и празна махала. Јужно од ње, Селишки поток пре свог ушћа у Погановску реку пролази кроз теснац звани Селишко ждрело.

⁵⁵ Документарни серијал „Цркве и манастири у царибродском крају”, аутор Ивица Иванов; Димитровград, 2022. (епизода 7 – Црква Свете Тројице и Црква Свете Богородице у селу Борово)

Од Селишта пут мења правац и води на северозапад. Махала Попова Долина, која такође припада Барју, удаљена је око 1,5 km и налази се на југозападним падинама Басаре. После једног превоја, пут који повезује две махале се губи и претвара у стазу која у летњем делу године личи на тунел. Правац кретања показују бетонске бандере. Леп је поглед на планину Гребен, Влашку планину, долину Погановске реке и на село Поганово. Поуздано се зна да се у овом крају, у долини према Поганову, некада налазио још један манастир, у народу познат као Манастир Свети Јован Пусту, јер су га средином XIX века опљачкали лопови.

сл. 157: Махала Селиште

сл. 158: Попова Долина

Након Попове Долине пут повија и прави круг око брда Басара. Долази се до места Раскрсје, где се лево иде за село Бањски Дол (или Банџи Дол), а десно за фарму на Боровском пољу. На тај начин се завршава једна сјајна кружна планинарска релација по Бурелу. Поновио сам је са Драганом Шопком априла 2024. године.

Боровски водопад Рипало код села Барје

Територија општине Димитровград је ризница многих природних лепота, заштићених територија, биљних и животињских врста и културно-историјских споменика. Значајан део ових драгоцености и даље је непознат широј јавности. Једна од њих је и боровско Рипало, водопад на речици која се зове Рипа. Налази се на десетак километара растојања ваздушном линијом од Димитровграда, у околини села Барје.

Када сам почетком маја 2019. године први пут отишао на ово место у друштву Цветка Иванова, хроничара царибродског краја, аутора бројних књига и монографија села, свог колеге инжењера и доброг пријатеља, знао сам да уз себе имам најбољег могућег водича, да ћу на

лицу места чути бројне интересантне приче везане за Цветково родно село Барје и да ћу у сваком тренутку уживати. Тако је и било...

Договор је био да у Барје дођем из Доње Невље и да се са Цветком нађем у селу. Растојање од 6 km прешао сам за сат и по времена, пешака. Пут је прилично лош, посебно у свом почетном делу. Успон је углавном благ. Са порастом надморске висине, све је лепши поглед према Горњој Невљи и Скрвеници с једне, те брду Перос с друге стране.

После сат времена хода, долази се до раскрснице на којој је обележено скретање за прве махале Барја, а убрзо и до главне раскрснице путева у читавом крају. Она се налази непосредно пред спуст у Барје. Лево се иде за Куљину махалу и Скрвеницу, а десно за Боровско поље, Прачу и Димитровград.

Већ сам навео, највеће село у читавом крају, чији је атар заузимао четвртину српског дела Бурела, некада је било село Борово, једно од најстаријих у димитровградској општини. Иако је декретом, после Другог светског рата, подељено на три мања села, људи који воде порекло одавде и данас се називају Боровцима.

Данашње село Барје је састављено од чак двадесетак махала. Неке од њих су: Аљин Слап, Дрен, Вунија, Костоколак, Куљина махала, Попова Долина, Рајћул, Рид, Ровинци, Селиште, Шотинци... Село је добило име по бројним мочварама и потоцима који се налазе на његовом подручју. Надморска висина у центру села је око 815 m. Јужно од њега је брдо Рајћул (994 m), на чијим падинама расте један огроман бор, за који мештани верују да је на том месту још из турског периода.

сл. 159: Између Доње Невље и Барја

сл. 160: Село Барје

Боровски водопад Рипало се налази западно од Барја, у краткој и лепој клисури Ждрело, између брда Кујадар и Рајна страна. Цветко и ја смо у пролеће 2019. године кренули из села путем према Поганову, пратећи ток Барског потока. Вода је долазила са свих страна. Пре уласка у кањон, Барском потоку се с десне стране прикључује Братиловдолски поток и тако настаје речица Рипа, саставница Погановске реке.

Ждрело је дугачко свега неколико стотина метара. Пролаз кроз њега је немогућ, због стрмих стена и великог одсека на месту водопада. У то сам се уверио, када сам се после пола сата хода из центра села нашао на врху водопада, где се вода уз јак хук одваја од литице и пада у амбис. Како у кањону вода скаче (рипа) са стена, водопад је добио назив Рипало.

Цветко и ја смо морали да се вратимо назад, обиђемо брдо Кујадар и да водопаду приђемо с друге стране. Притом, изашли смо на стари римски пут који је некада водио до утврђења и осматрачнице на Кујадару. Цветко ми је причао да су се у овом крају људи некада бавили грнчаријом и да су ту пронађене пећи које су коришћене за печење глинених судова.

На месту, на коме се приликом спушта низ долину јужно од Кујадара, поново наиђе на речицу Рипу, продужава се право за Поганово (око 3 km). Десно, стаза поред старих воденица води до водопада Рипало. Иако је удаљен свега неколико стотина метара, приступ тада није био нимало лак. Али, на све сам заборавио када ми се пред очима указао тешко приступачни и ретко посећени водопад, у својој пуној лепоти.

Боровско Рипало је високо 13 m. По мојој процени, то је највиши водопад у димитровградском крају. Има и своју доњу, мању каскаду. Надморска висина је око 760 m. Место је прелепо, мирно, одише свежином и изазива пријатан осећај. Те 2019. године, као и неколико наредних, овај водопад још увек није био уцртан ни на једној туристичкој мапи, а до њега није било путоказа нити обележене стазе...

сл. 161: У Ждрелу изнад водопада

сл. 162: Боровско Рипало са висине

Ствари су се промениле у јесен 2023. године. Најпре сам преко друштвених мрежа сазнао да је заслугом Туристичке организације Цариброд стаза до водопада уређена и обележена, а затим сам почео да

правим планове о новој посети овом несвакидашње лепом месту. То сам и учинио два пута у кратком временском периоду – децембра исте године сâм и априла 2024. године са Драганом Шопком.

У зиму 2023. године сам до Барја стигао из Доње Невље, на потпуно исти начин као и четири и по година раније. У међувремену је ова деоница постала део веома прометне мигрантске руте, пут је био веома блатњав, а у вишим деловима сам газио и снег.

У жељи да боље осмотрим околину, пео сам се до локалне противградне станице на узвишењу, пре спуста у село Барје. Одатле сам имао леп поглед на долину Погановске реке, на Влашку планину и Гребен, као и на брда Басару и Перос.

У селу су ме дочекали путокази до боровског водопада Рипало. Обрадовала ме количина воде у Барском потоку и знао сам да ће мој доживљај овог пута бити још бољи него први пут. Путокази су недвосмислено усмеравали на пут за Поганово и долину јужно од маркантног брда Кујадар. Посебно добро је било обележено завршно скретање за водопад са главног пута.

Туристичка организација Цариброд је уложила велики труд да овај атрактивни водопад учини доступним јавности и да део наслеђа сачува од заборавља. Ограђена и очишћена пешачка стаза и ужад сада омогућавају да се до њега стигне много лакше и брже, неколико пута прескачући са једне обале потока на другу. Такође, остаци старих воденица су обележени и сачувани од даљег пропадања.

До циља сам стигао након безмало два сата хода од Доње Невље и 25 минута од поласка из центра Барја. Још једном сам долазак на ово место доживео као привилегију јер је призор, који је малена речица Рипа пружала обрушавањем кроз процеп између две стене, био спектакуларан.

сл. 163: Положај Ждрела

сл. 164: Рипало у зимском амбијенту

Мој повратак од водопада до Доње Невље потрајао је око сат и по. Један детаљ нећу заборавити док сам жив. Тамо где пут после Борова досеже највишу тачку, одлучио сам да послушам савет који ми је вече пре тога дао мој млађи колега Раде – да почнем са писањем ове књиге.

Схватио сам да није било потребно да се догоде неке ствари које сам дуго сматрао предусловом за један тако важан корак. Од тренутка, када сам одлучио да некада у будућности напишем наставак прве књиге, прошло је годину и по. Писање књиге ме, те зиме, на прелазу између 2023. и 2024. године, спасило да не одлутам и не потонем у депресију. Не могу ни да замислим шта би било да тада нисам донео такву одлуку...

Погранична димитровградска села Горње Градиње и Бачево

Иако су веома близу свог општинског центра, ова села остављају утисак да је време у њима одавно стало. То је доказ да је депопулација у пиротском крају најдаље отишла, и највеће негативне последице оставила баш у општини Димитровград.

Градиње је последње село у Србији пре граничног прелаза Градина. Удаљено је свега 3 km од Димитровграда. Мало људи зна да је насеље, које виде лево од пута ка граничном прелазу, новијег датума, а да се старо село – Горње Градиње, налази око километар југозападно, изнад места где је минулих година био „епицентар” радова на почетку деонице аута-пута која обилази Димитровград.

Тада је одвајање пута за Горње Градиње изведено са петље на око 2 km пре граничног прелаза. Са успона ка селу је најлепши поглед на Градину, на траке ауто-пута пре уласка у тунел „Прогон” и на брдо Козарица, изнад њега.

У Горњем Градињу је пуно старих и напуштених кућа, као и карактеристичних дугачких камених ограда. Чесма на улазу је „за добре људе” (како стоји на натпису на бугарском језику). Лако је закључити да се број људи у овом делу села може избројати на прсте, за разлику од новог насеља које се изградило захваљујући досељавању људи из других делова димитровградске општине.

На самом крају села је Црква Свети Спас, подигнута на месту старе цркве која је срушена у земљотресу 1939. године. Садашња

црквица је из 1998. године и поред ње је новосаграђени звоник. На платоу испред цркве су две чесме – једна из 1839. и друга из 1872. године.⁵⁶

У марту 2022. године сам са Ивицом, својим пријатељем планинарком из Нишке Бање, боље упознао околину Горњег Градиња и отворио себи неке нове видике. Нашу планинарску акцију смо започели практично у центру Димитровграда, одакле ме Ивица, иначе одличан познавалац димитровградског краја, до Горњег Градиња одвео најкраћим путем. На улазу у село смо били након 35 минута хода.

На раскрсници у центру села нисмо продужили ка цркви већ смо кренули путем који води у правцу границе. После нешто више од пола сата хода дошли смо до првог граничног камена. Са овог места могли смо да видимо Димитровград, а у даљини и највиши део планине Видлич.

Продужили смо патролном стазом, паралелно граничној линији. После свега 15 минута стигли смо до једног пропланка са којег је феноменалан поглед на југ – низ долину Лукавичке реке, и на југозапад – у правцу планине Гребен и брда Перос.

Недалеко од овог места је стара напуштена караула ЈНА. Истиче се по осматрачници на централном делу свог крова. Налази се у подножју врха Вучји камик (око 810 m), који представља највишу коту великог брда смештеног између Димитровграда, Градиња и Лукавице.

У наставку релације смо се спустили у долину Лукавичке реке, уском кривудавом стазом. Прешли смо мост на речици код „Свете Горе” (насеље од неколико кућа са следбеницима адвентистичке цркве) и обишли Сливницу и Горњу Лукавицу (стари део села Лукавица). Затим смо сишли до велике и лепе Цркве Свете Тројице, прошли кроз Лукавицу (доњи део села, данас практично димитровградско приградско насеље) и вратили се до полазног места у Димитровграду. Шетња, мени до тада непознатим крајем, потрајала је пуних пет сати.

сл. 165: Црква Свети Спас (Г. Градиње)

сл. 166: Напуштена караула

⁵⁶ Цветко Д. Иванов, Саша Костов, Весна Николов, Људмила Зидарова: „Вера и камик – цркве и манастири”; Димитровград, 2018.

Последњег дана 2020. године сам обишао Бачево, село које се налази тик уз границу са Бугарском. Иако до њега главни пут из Димитровграда води преко превоја на Козарици, одувек сам у ово село волео да долазим из сасвим другог правца – из доњег дела села Градиње и граничног прелаза на Градини. Овај начин за долазак у Бачево је изузетно интересантан и свима га препоручујем.

Пролази се кроз „ново” Градиње, које веома личи на нека друга димитровградска приградска насеља и села (Лукавица, Белеш, Жељуша). Асфалт престаје и продужава класичан сеоски пут, паралелно железничкој прузи и путевима који воде ка граничном прелазу. Улази се у гранични појас, а теретни терминал на српској страни границе је толико близу да је могуће чути разговор између цариника и возача камиона. Овде се налази и једна истурена махала села Бачево, са свега неколико кућа. То су последње српске куће у овом делу наше земље.

Након пређена 2 km од полазне тачке (улаз у Градиње), долази се до места где се пут за Бачево пружа лево под правим углом. У овом делу, граница између две државе иде укосо. Правац граничне линије је одређен административним путем (договором двеју страна), буквално је цртан руком и српска територија залази у бугарску. Због тога, колико год вам се чинило да ћете на путу за Бачево закорачити у Бугарску, то се ипак не може десити. Изузетно интересантна деоница!

Пут избија на реку Гинску или Нишаву. На овом месту, она из Бугарске улази у Србију и наставља да тече још 151 km до ушћа у Јужну Мораву, низводно од Ниша. По преласку моста, пут продужава на север и пролази кроз Горње поље, где упадљиве црвене заставе указују на положај границе. Ка истоку поглед сеже до Калотине, првог бугарског насеља, а на западу – до Димитровграда и јужних падина брда Страње.

Пут за Бачево улази у долину потока, који је у време мог проласка био сув. Десно је брдо Колник (највиша кота 695 m), на чијем се врху налази још једна напуштена караула наше војске. У његовом подножју некада је радила сеоска школа. За долазак у Бачево потребно је мање од сат времена хода из Градиња.

У селу је педесетих година прошлог века живело преко 300 људи. Остало их је свега неколико. С леве стране пута је обновљена сеоска чесма. Испоставиће се да је у време мог проласка то био једини извор воде у селу, јер је један други извор (који сам раније обилазио и из кога се практично формирао поток који је текао низ долину) био потпуно сув.

Са брежуљка, на којем се налази напуштена кућа, пружа се леп поглед на Бачево и његову околину. Главни пут наставља у правцу северозапада. Непосредно изнад села су два велика стара храста и леп оброчни крст. До превоја на Козарици и пута, који Димитровград спаја са селима Забрђа и Горњег Висока, преостаје још око 3 km.

сл. 167: На путу за Бачево

сл. 168: Панорама села

Јабланишко ждрело и Драговски камик (Бугарска)

Истраживачке акције и одласци на планинарења у Бугарску су ми одувек били драги, јер су сваког пута пажљиво бирани и детаљно припремани. Следи неколико лепих прича из ове земље...

Можда је општина Трн најсиромашнија у Бугарској и у Европској унији, али је пребогата природним лепотама. Један дан није довољан да се обиђу сва интересантна места у њој. Четворочлана екипа, у којој су поред мене били и моји пријатељи Власотинчани – Драгана, Боце и Буда, у априлу 2024. године обишла је нека од тих места. Тај дан ћу памтити по лепом времену, још лепшем дружењу и одличној организацији излета.

Одлучио сам да до трнског краја дођемо на исти онај начин на који сам тамо стигао са својим школским другом Бојаном у септембру 2015. године – преко граничног прелаза на Градини, Драгомана и бугарских села уз границу са Србијом (Габер, Круша, Грлска Падина, Врабча). Квалитет пута се није променио у међувремену – узак је и препун рупа.

На излазу из Врабче, села које се уз пут протеже километрима и које се састоји из бројних махала (некада је међу њима била и наша

Врапча, село које од 1919. године припада Србији и општини Димитровград), застали смо због првог места које смо желели да посетимо. То је Врабчански водопад. Налази се у подножју високе стене, на потоку који је притока реке Јабланице. Место је удаљено од Драгомана око 28, а од Пирота 73 km.

Некада је на стени изнад водопада радила прва ветро-електрана на Балкану, подигнута 1934. године. Подаци о њој се могу видети на информативној табли. Спуст до водопада траје свега пет минута. Испред њега је импровизовано излетиште. Сам водопад је мали, висине 3–4 m.

Око 4 km након скретања за Врабчански водопад, налази се укључење на главни пут који за Трн води из правца Софије, Перника и Брезника. Ми смо њиме прешли око 2,5 km у правцу Трна, а затим скренули десно, за погранично село Банкја. Пут до ње износи око 4 km и солидног је квалитета.

Банкја се налази на 630 m надморске висине. Позната је по изворима лековите воде. У летњем периоду, посебно током викенда, место је окупљања бројних туриста и планинара. Једна од атракција Банкје је подељена кућа на самој граници Бугарске и Србије. Удаљена је неколико стотина метара од центра села. Њене просторије се налазе на територијама двеју држава. Мени је посебно било драго то што сам само три месеца раније, у јануару 2024. године, био у нашем селу Петачинци, његовој напуштеној караули и на ушћу реке Јабланице у Јерму. Та места су од подељене куће у Банкји удаљена свега километар.

Овде пролази позната „Трнска екопатека”, планинарска стаза омиљена међу планинарима из Бугарске, али и Србије. За њено прелажење је потребно више сати. Полази се из Трна, иде долином Јерме и кроз Трнско ждрело, затим кроз пограничну Богојну махалу и Банкју. Акција се завршава проласком кроз спектакуларно Јабланишко ждрело.

сл. 169: Врабчански водопад

сл. 170: Подељена кућа у Банкји

Управо је Јабланишко ждрело представљало наш следећи циљ. Вратили смо се до локалне кафане, где смо претходно паркирали аутомобил, најпре пошли узбрдо, а затим скренули на планинарску стазу

која води уз десну обалу Јабланице. Из центра Банкје нам је требало око пола сата хода до уласка у кањон.

Јабланишко ждрело је усечено између стена Гребена, Ездимирске и Завалске планине. Улазак у кањон почиње преласком првог од више дрвених мостића у низу. Следи фотографисање поред инфо-табле, обилазак извора минералне воде (који се налази поред саме реке) и први стрми успон уз дрвене степенице. Стаза је у потпуности обезбеђена и покривена подметачима, оградама, путоказима... Међутим, максимална пажња је од самог почетка неопходна на сваком кораку.

За многе је најлепши део Јабланишког ждрела дубоки Зелени вир, који изгледа веома атрактивно, највише захваљујући мосту који спаја стране кањона, а налази се на око 30 m изнад нивоа воде. Прелазак овог моста диже ниво адреналина у крви на максимум.

Након тога следи вероватно и најатрактивнији део са чувеним котловима. Место је налик на Славињско грло или Скокове на Раљинској реци. Постављање првих дрвених мостића и стазе оивичене оградама је у Јабланишком ждрелу урађено још у прошлом веку. Током 2021. године већина старих и дотрајалих мостова је потпуно замењена, ограде су ојачане, а критична места додатно обезбеђена. Остао је незавршен последњи део стазе и она се завршава након једног стрмог успона уз степенице. Стаза је надаље небезбедна и даљи пролаз је забрањен.

Од уласка у кањон до овог места нама је требало око пола сата, наравно уз пуно застајкивања и фотографисања. Дужина, посетиоцима приступачног дела кањона, је између 500 и 1000 m.

Ја се ни у једном тренутку нисам осећао небезбедно. Штавише, био сам одушевљен оним што сам видео. Сама идеја, да се тако нешто учини у циљу промоције туризма, по мом мишљењу је подухват који заслужује дивљење. Волео бих да нешто слично виђам и у крају у којем живим и који обилазим малтене сваког викенда. С друге стране, сматрам да локална бугарска општина и туристичка организација морају да учине још више за одржавање и обезбеђивање прелепог Јабланишког ждрела.

сл. 171: Зелени вир са мостом

сл. 172: Најатрактивнији део кањона

Драговски камик (1118 m) је атрактиван врх, који је од места где се пут из Драгомана укључује на главни пут за Трн, ваздушном линијом удаљен свега 1,3 km. На исто толиком растојању од ове раскрснице, у правцу према Пернику, налази се место одакле смо ми започели успон. Удаљеност од Трна је око 6 km.

Драговски камик је познат под надимком „Трнски Матерхорн“, због специфичног облика пирамиде из правца југоистока и истока. Масив на којем се налази смештен је између села Врабча (кроз коју смо прошли на путу из Драгомана) и Филиповци (на путу за Брезник и Перник). До врха може да се дође и из правца Врабче, преко Стакјевог врха (1051 m).

Дужина стазе коју смо ми изабрали је око 4 km, а висинска разлика 350 m. Одлично је обележена маркацијама жуте и беле боје. Успон је од самог почетка оштар. Стаза води југоисточним падинама узвишења. После нешто равнијег терена са погледом на сам врх, кратко пролази кроз шуму, а затим следи најтежи део релације. Неколико места је посебно критично и ту смо морали максимално да помажемо један другоме. Сам Драговски камик може се сматрати крајњим делом планине Гребен. Североисточно од њега је Завалска, а јужно Ездимирска планина.

На врху смо били после сат и десет минута. На њему су већ били бугарски планинари. Драговски камик је једна од њихових омиљених дестинација у овом делу Бугарске. По очекивању, поглед је био изузетан: долина Јабланице, поменуте две оближње планине, у даљини Витоша и Рила под снегом. Нама је најзанимљивији био поглед на запад, у правцу српских планина и врхова: Гребен, Влашка планина, Руј, Ветрен... У даљини смо могли да видимо Видлич и Стару планину.

Занимљиво је да се у долини, источно од Драговског камика, налази Бежанска пећина, за коју постоји предање да је тунелом била повезана са тврђавом на врху. Она је била доступна само са северозапада (из правца Врабче) и имала је стратешки значај над долином реке Јабланице. Иначе, Драговски камик је име добио по војводи Драготи, који је почетком XI века бранио ову тврђаву од напада Византинаца.

сл. 173: Полазно место за успон

сл. 174: Врх Драговски камик

Успон на Драговски камик сам доживео и као неку врсту свог опроштаја од планинарења. Потрудио сам се да претекнем своје другове и први изађем на врх, како бих мало времена провео на њему сâм са собом и својим мислима. Нисам желео да приметете било шта необично у мом понашању.

Током нашег полчасовног боравка на Драговском камику и уживања на пролећном сунцу, неколико пута сам се издвајао из групе и ишао до места са којег се пружао леп поглед на планине у Србији. Између њих, у даљини, „видео” сам своју ћерку и супругу, своју мајку, сестру и гроб оца, свог кума, школске другове и колеге са посла, своје другаре планинаре, Пирот и Београд, своју другу књигу и блог на интернету, читав свој живот... У претходних 15 година систематског истраживања пиротског краја обишао сам сва места која сам желео. Драговски врх је буквално представљао финале. Осетио сам неку врсту засићења...

Живот је пред мене постављао неке нове приоритете. Постојале су ствари важније од планинарења... Био сам и разочаран у људе. Моје схватање живота и пријатељства је стално долазило у конфликт са ставовима оних који су ми били најближи. Они најбоље знају да сам несебично и без размишљања увек улагао целог себе, био спреман да их саслушам и да им помогнем. Заузврат нисам тражио ништа, изузев трунке поштовања, мало пажње, мрвице подршке и топле речи, и то само онда када ми је било потребно. Многе ствари сам радио и на своју штету, само у циљу очувања и јачања добрих међуљудских односа. Без обзира на то што у мојим годинама на такве ствари не би требало реаговати, већ само „одмахивати руком”, дешавало се управо супротно. Због тога ми је све оно што се догодило минуле зиме, веома тешко пало.

Знао сам да је ово само привремени „опроштај” и да ћу се некада вратити планинарењу, у друштву особа са којима сам то највише волео да радим. Био сам убеђен да ћу кад-тад поново кренути на сва она места која сам са толико љубави годинама обилазио, о којима сам писао са толико пажње у две књиге и кроз стотине чланака на блогу, да ћу се сећати свих лепих тренутака од раније. Али, исто тако сам имао пуно разлога да сумњам да ћу икада више, са истим оним жаром који сам имао 2023. године, кретати на планинарске акције. Плашио сам се да више никада нећу доживети тај осећај узбуђења који сам имао данима, пред акцију, током припреме ранца вече пре планинарења, или у току саме ноћи, када бих се будио и размишљао о ономе што ме за свега неколико сати очекује у друштву драгих особа, мојих пријатеља планинара...

Наставак 2024. године донео је тежак период за мене и моју породицу. Био је пун изазова и стресних ситуација. Наставио сам да обилазим места на којима одавно нисам био, често сâм, ради одржавања своје физичке кондиције и здравља. Пуно сам радио на овој књизи...

Драгоманско и Алдомировско блато у Бугарској

Недалеко од Пирота, тик иза границе са Бугарском, налази се пуно атрактивних и интересантних места. Многа од њих су лако доступна, а организација излета не представља никакав проблем нити финансијски издатак. Међу тим местима су и она поред којих годинама пролазимо на путу за Софију – Драгоманско и Алдомировско блато. Налазе се недалеко од новог ауто-пута и на међусобном растојању од 5 до 6 km.

Драгоманско блато је крашка мочвара у западном делу Софијске котлине, 1,5 km источно од Драгомана и 38 km од Софије. Налази се на 704 m надморске висине, у пространој долини на јужним падинама кречњачке планине Чепан. Простире се на површини од око 350 хектара, покривајући простор од 2,5 km од запада према истоку и 1,5 km од севера ка југу. У прошлости је достигала и 400–450 хектара површине, али је данас смањена као резултат непрофитног одводњавања.

Проглашена је за резерват природе и део је значајног станишта птица. Наиме, како се налази на путу птица селица „Via Aristotelis”, оне се заустављају у богатој мочварној вегетацији током миграција, како би се одмориле пре наставка лета. У широј зони мочваре може се наћи 140 биљних врста, 180 врста птица и 16 врста сисара.⁵⁷

Место са којег смо Драгана Шопка и ја кренули у обилазак Драгоманског блата у марту 2023. године, удаљено је од Пирота 47, а од граничног прелаза Градина 16 km. Овде, у северном делу мочваре и на југозападним падинама планине Чепан, налази се импровизовани паркинг и централни улаз у мочвару.

Претходно смо прошли кроз стари део варошице Драгоман, лево од ауто-пута. После отприлике километар вожње кроз насеље, скренули смо десно, ка мочвари. Све је лепо обележено путоказима. На последњем скретању, на периферији Драгомана, налази се Центар за проучавање влажних (мочварних) зона „Драгоманско блато”. Од овог места, поменути паркинг, на улазу у мочвару, удаљен је око 2 km.

⁵⁷ https://sr.wikipedia.org/sr-el/Драгоманско_блато

Морам да признам да први утисак није био најбољи. Све је изгледало пусто и запостављено. Да ли је разлог томе био што смо дошли ван сезоне (посетиоци најчешће Драгоманско блато обилазе у лето због птица) или то што још нису биле саниране последице пожара из јануара 2020. године, када је страдало 80% вегетације, нисмо успели да утврдимо.

Какогод, Драгана и ја смо сами смело кренули у истраживање унутрашњости највеће крашке мочваре у Бугарској. Оно није трајало дуго због високог нивоа воде и чињенице да је већина пешачких стаза била потопљена. Испоставило се да је највећи део мочваре практично недоступан за посетиоце у ово доба године.

Након њеног обиласка, пажњу смо усмерили на другу страну пута и падине планине Чепан. У мени су се пробудиле успомене са успона на њен највиши врх (Петровски крст, 1206 m) у фебруару 2016. године. У међувремену, тамо је подигнута црквица, видљива издалека.

Дубоко у подножју Петровског крста, недалеко од пута и места где смо оставили аутомобил, налази се Гарванова пећина. Успон до ње је трајао око 15 минута. Сама пећина није била нешто посебно интересантна, али смо закључили да се можда и најлепши поглед на Драгоманско блато пружа управо са њеног улаза.

Продужили смо затим према селу Големо Малово. Овде, источно од мочваре, некада се налазила права правцата аеродромска писта. Користили су је мали пољопривредни авиони за запрашивање њива у овом делу Софијске котлине. Одавно не служи својој сврси.

А онда смо у повратку ка Драгоману, у подножју Чепана, пронашли једно јединствено, необично и веома интересантно место – Центар за размножавање сувоземних корњача. Нажалост, био је закључан и напуштен. Представљао је победнички пројекат на неком конкурсима из 2010. године, када је и изграђен. Требало је да буде од значаја за очување природног и културног наслеђа у Бугарској...

сл. 175: Драгоманско блато

сл. 176: Центар за размножавање корњача

Вратили смо се на ауто-пут према Софији. На неких 5 km пре Сливнице је одвајање за место које смо посетили у наставку наше

релације – Алдомировско блато. Изнад њега је ниска планина Три уши. Предео је препознатљив по натписима од белог камена, који су од важности за бугарску историју. Лево је слика ордена за храброст, а десно подсетник на годишњицу стварања модерне бугарске државе – све у сенци Српско-бугарског рата и победе Бугарске у Сливничкој бици новембра 1885. године. Натпис сам посматрао из аутомобила још као дете и деценијама маштао да га обиђем. Коначно је дошло време да то учиним.

До мочваре Алдомировско блато се лакше долази са главног пута у односу на Драгоманско блато и она својим јужним ободом скоро да додирује ауто-пут. Мања је по површини (око 130 хектара), на нешто је мањој надморској висини (око 650 m) и ближа је Софији (око 36 km). Обе мочваре имају и нешто заједничко – већи део површине им је прекривен барском вегетацијом и тешко је одредити границе њиховог простирања.

Место је добило име по селу Алдомировци, које практично представља предграђе Сливнице (градић са око 8000 становника). Алдомировско блато је 1989. године проглашено за заштићено место.

Мочвара се готово исуши и нестане у лето и јесен. У мају 2012. године, одмах након земљотреса у оближњем бугарском граду Перник, Алдомировско блато је почело да се суши, док није потпуно нестало у јулу следеће године. Узрок томе је било померање кречњачких стена и слегање земљишта. Научници су открили да се вода изгубила кроз понор. Када је он запечаћен глином и бетоном, Алдомировско блато се повратило и ниво воде у њему је порастао.⁵⁸

сл. 177: Поглед на Три уши

сл. 178: Алдомировско блато

Од места где се налазе осматрачнице и напуштени војни објекат, Драгана и ја смо кренули пешке, путем који води у подножје највишег дела планине Три уши (892 m). Тамо смо наишли на још једно необично место – велики базен и бивши полигон за обуку ронилаца. Непосредно изнад њега је велики камени натпис о уједињењу Бугарске. Из подножја места, на коме је обележје ордена за храброст, започели смо успон.

⁵⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Aldomirovtsi_Marsh

То је већ било право планинарење – тежак терен, каменит, са већим травнатим површинама при врху, прекривеним жутим гороцветом. После изласка на гребен, кренули смо ка врху у источном делу планине. Западни део је нешто виши. Отприлике до овог места је у свом надирању, унапред осуђеном на неуспех, у јесен 1885. године стигла српска војска.

Успон је потрајао тачно пола сата. На заравњеном врху налази се споменик капетану бугарске војске. Поглед са овог места је прелеп. На северу су планина Чепан и Стара планина. Ка истоку и југоистоку се отвара поглед на Софијску котлину и Софију у подножју Витоше. У даљини је највиша балканска планина Рила. Испод јужних падина планине Три уши је Алдомировско блато. Иза њега су Сливница и аутопут ка Софији, а у даљини бројни знани и незнани врхови у Бугарској и Србији: Љубаш, Драговски камик, Руј, Штрби камик, Велики Стрешер...

Због хладног времена и ветра, нисмо се дуго задржали на врху. Спустили смо се, веома пажљиво, јужном страном. Прошли смо „крз слова” великог натписа од белог камења. Ја сам тиме испунио своју дечачку жељу. Слова и цифре су величине 25–30 m. Волео бих да тако нешто видим и у нашој поносној и историјски богатој земљи.

сл. 179: Споменик на врху (Три уши) сл. 180: Поглед на Алдомировско блато

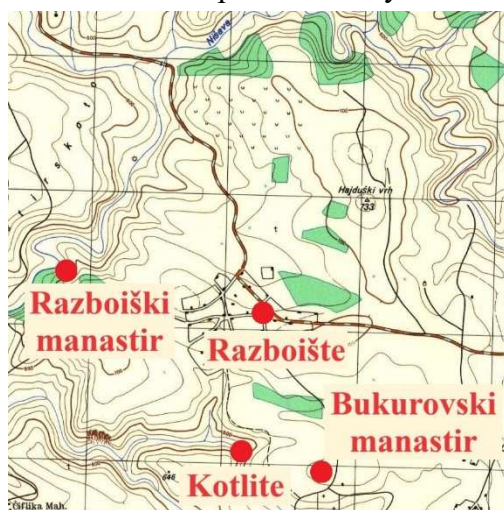
Букуровски манастир и водопад Котлите у околини Разбојишта

У истом дану, када смо Драгана и ја обишли мочваре Драгоманско и Алдомировско блато, недалеко од Драгомана, Сливнице и пута за Софију, упутили смо се у један други крај у Бугарској који се налази нешто северније. Места су нас једноставно „позвала” да их обиђемо.

Овог пута нећу о Разбојишком манастиру, који смо прво посетили, а за који сам знао да ће одушевити Драгану. У наставку ове приче пажњу

ћу посветити неким другим местима у околини Разбојишта. До овог села се, из наше земље, најлакше долази преко Драгомана и већ описаног скретања за Драгоманско блато. На месту где се у Драгоману налази Центар за проучавање влажних (мочварних) зона, треба продужити путем за Годеч. Кривудава је, незгодан и веома напоран за возњу.

После проласка кроз село Букуровци, на 15. километру од Драгомана (до Годеча је преостало још 7 km), у месту Бондин Хан, треба скренути лево. До центра Разбојишта има око 4 km сасвим доброг пута. У питању је место које више личи на викенд-насеље него на село и у које људи, углавном из Софије, долазе на одмор. Удаљеност од Софије и од Пирота је приближно иста – шездесетак километара.

Пре уласка у Разбојиште, постоји означено скретање лево, за Букуровски манастир, назван по суседном селу. До њега има око 1,5 km. Најбоље је ову деоницу прећи пешке. Успут је леп поглед на северну страну планине Чепан.

До Букуровског манастира се стиже после двадесетак минута хода. Да будем искрен, није нас посебно импресионирао. Посвећен је Светом Георгију и изгледа потпуно другачије од Разбојишког манастира, који је много познатији и који је од њега удаљен око 4 km. Оно што треба знати о њему је да се у манастирској порти налази чак пет цркава, по чему је јединствен не само у Бугарској, већ и у свету. Само једна црква је отворена (Свети Георгије), док су преостале четири недоступне јавности (Света Петка, Свети Ћирило и Методије, Света Недеља и Сви Свети). Занимљиво је да је овде пронађен најстарији календар у Европи.

сл. 181: Скретање испред Разбојишта

сл. 182: Букуровски манастир

Већини посетилаца је Букуровски манастир само пролазно место до једне од највећих природних атракција у овом делу Бугарске. То је водопад Котлите (у преводу са бугарског – Котлови). Налази се на Дракулском потоку, притоци Нишаве. Удаљен је од манастира свега 800 m. Стаза која води до њега је одлично обележена путоказима.

Од заравни на којој се налази манастир следи стрм спуст у ждрело Дракулског потока. Најпре се долази до „котла” у облику срца, који се налази између две каскаде водопада. Да би се дошло до подножја самог водопада, који је непосредно испод „котла” и чује се надалеко, треба се вратити мало уназад и кренути другом стазом, низ поток.

Када смо се Драгана и ја, после 20 минута хода од Букуровског манастира, нашли пред самим водопадом (који се састоји од неколико каскада и висок је преко 20 m), остали смо без речи, са осећајем да се налазимо пред вратима раја. Подсетио нас је на старопланинске водопаде с наше, српске стране границе. Занимљиво је да у лето и јесен пресуши, што је и за очекивати, јер поток на којем се налази има веома кратак ток.

Бити на овом скученом простору, засипан капљицама једног од најлепших водопада које смо видели у животу, и слушати хук воде која се обрушава са стене у тамнозелени вир, представљало је привилегију у смирај једног незаборавног ранопролећног дана 2023. године.

сл. 183: Ждрело Дракулског потока

сл. 184: Водопад Котлите

Бугарски врх Ком и изворишта Нишаве и Височице

Никада нисам кренуо на једну планинарску акцију раније. Због врућине, викенда и могућег дужег чекања на „Градини”, трочлана екипа (Драгана из Власотинца, Дејан Чупић из Ниша и ја) из Пирота је кренула усред ноћи, у ситне сате другог августовског дана 2023. године. Излет се

завршио испуњењем једне моје животне жеље и освајањем првог вишег старопланинског врха у Бугарској, који сам много пута са чежњом и дивљењем посматрао из Србије.

По преласку границе уследио је пут преко Драгомана, Големог Малова и села Гинци, до места које се назива Петрохански пролаз (на бугарском „проход“). То је важан превој на Старој планини, који представља најкраћу везу између главног града Бугарске и северозападног дела земље. Налази се на нешто више од 1400 m надморске висине и удаљен је 95 km од Пирота и 24 од варошице Берковица. За многе планинаре успон на Ком почиње баш на овом месту.

Од Берковице продужава 17 km дугачак пут, којим се најбрже долази до места које обично представља почетак пешачког дела релације. Пут је узак и кривудава, углавном пролази кроз шуму, а посебно у свом доњем делу је препун рупа. Мимоилажење са другим возилима је отежано, мада, срећом, на овој деоници нема пуно аутомобила.

Након нешто више од три и по сата од поласка из Пирота, стигли смо до проширења испред нове хиже „Ком“. Налази се на 1520 m надморске висине. Одавде обично креће успон на највиши врх дела Старе планине који Бугари називају Берковском планином. Није у питању само планинарски дом, већ су ту и мини ски-центар и излетиште. Руку на срце, ван зимске сезоне све изгледа помало напуштено.

Стаза до врха Ком је одлично обележена и читавом дужином је прати велики број путоказа. Иако се ради о врху висине 2016 m, успон није претерано захтеван. Пут из Пирота до Берковице и подножја Кома захтева дуже време и представља већи напор од самог успона на врх.

После 15–20 минута хода кроз лепу четинарску шуму стиже се до старе хиже „Ком“. Изграђена је 1937. године на надморској висини од око 1620 m. Мени је овај планинарски дом изгледао привлачније од нове хиже истог имена. Следи оштра кривина, а потом и јак успон.

То је убедљиво најтежа деоница током успона на Ком и на њој треба бити посебно обазрив због стрмог и клизавог терена. Поглед на север – на варошицу Берковица и језеро Огоста, на чијим обалама се налази град Монтана, постаје све лепши.

сл. 185: Нова хижа и почетак успона

сл. 186: Стара хижа „Ком”

Затим се пут сужава у стазу и терен више није тако стрм. На околним стаблима планинарима су исписане поруке охрабрења. Мање од сат времена нам је требало да стигнемо до превоја на 1870 m, који раздваја Мали и Средњи Ком. Место је погодно за одмор и са њега се први пут може видети крајњи циљ релације – врх Ком (или Велики Ком). Овде може да почне да дува јак и прилично хладан ветар.

Ми смо се са превоја прво попели на Мали Ком (1959 m), који се налази лево, у правцу истока. За то нам је било потребно 15 минута. Пут који води његовим подножјем, наставља у правцу поменутог Петроханског пролаза, до кога се може доћи за највише сат и по времена. Са Малог Кома је леп поглед на север и исток.

Уследио је повратак на превој и кратак успон кроз клеку на Средњи Ком. Висок је 1944 m, није неки истакнути врх, и по мом мишљењу, не заслужује посебну пажњу. Интересантан је због тога што се јужно од њега отвара долина која представља почетни део слива Нишаве. Извори ове реке допиру до 1850 m надморске висине и налазе се испод главног пута који води на Велики Ком. Ми смо се са Средњег Кома спустили на тај пут и благим успоном наставили ка главном врху.

Ком као да је хтео да нас дочека у свом најбољем издању. Ветар је престао и постало је прилично топло. Свако од нас троје је имао неки свој разлог да емотивно доживи излазак на овај прелепи врх, посебно Драгана. За разлику од Дејана и мене, њој ово није био први сусрет са њим. Тачно десет година раније она је баш овде започела своје планинарско путовање и у годинама које су уследиле комплетирала је читав низ освојених врхова по земљама у окружењу и широм Европе. Касније је променила своју „филозофију планинарења” и заволела пиротски крај, а мени је припала част да је упознам са његовим најскривенијим деловима.

За успон на врх требало нам је мање од три сата од поласка са платоа код новог планинарског дома, при чему је 30 минута „потрошено” на Мали Ком и скретање са главне стазе. Дужина најкраће стазе је 5 km и планинари са бољом кондицијом могу да је савладају за мање од два сата.

На врху Ком стоје метална конструкција и споменик Ивану Вазову (1850–1921), великом бугарском песнику који је један део свог живота провео управо у Берковици, као председник локалног суда. Сматра се једним од зачетника организованог планинарења у Бугарској и на читавом Балкану. Још пре 120 година уочио је позитиван утицај планинарења на људски организам и његово здравље и почео да води људе на Ком и околне врхове на Старој планини.

Са Кома креће и европска пешачка трансверзала „Е3” (Ком–Емине), која гребеном Старе планине води све до обала Црног мора. Дугачка је око 650 km и једна је од најдужих у Европи.

Поглед са врха је фантастичан. Виде се све планине и значајнији врхови у ширем окружењу. Ми смо у правцу југа успели да видимо Власинско језеро и врх Велики Стрешер на планини Варденик, који су ваздушном линијом од Кома удаљени преко 80 km. На северу се, када је време лепо, а поглед јасан, може видети и Дунав.

сл. 187: Између Малог и Средњег Кома

сл. 188: На врху Ком

У плану је било да обиђемо и извориште реке Височице. За разлику од Нишаве, чији су изворишни краци на јужним падинама Средњег Кома, Височица започиње свој ток на сасвим другој страни – западно од Великог Кома, у две долине које овај врх одвајају од Сребрне главе, најисточније тачке Србије. Међутим, било је јасно да би нам обилазак овог места одузео много снаге и времена. Долине, које се налазе између Кома и пар километара удаљене Сребрне главе, су врло дубоке и стрмих страна. Због тога смо донели одлуку да одустанемо од те акције.

Након одмора на главном врху кренули смо назад и успут обишли извориште Нишаве. Неколико највиших извора је на растојању од свега 500 m. Лети они нису активни па се ток Нишаве формира ниже, у долини која се спушта ка селу Гинци (од њега потиче назив Гинске реке). Занимљиво је да се изворишта Нишаве, најважније реке у пиротском крају, и њене притоке Височице, налазе на свега неколико километара удаљености и са различитих страна Кома, а да се две реке спајају тек 84 km даље, код пиротског села Станичење.

сл. 189: Између Кома и Сребрне главе

сл. 190: Извориште Нишаве

Повратак са Великог Кома до места где смо започели своју акцију потрајао је мање од два сата. Најтоплији део дана смо провели у подножју планине, у Берковици, месту на надморској висини од око 410 m и са десетак хиљада становника. Морам да признам да нас је Берковица прилично разочарала, атмосфером учмале варошице у забаченом пограничном делу Бугарске, са евидентним остацима из комунистичког периода и неизбежним утиском да је време овде стало деведесетих година прошлог века.

Чипровци и Чипровски водопад (Бугарска)

Разочарање Берковицом је било утолико веће што смо Драгана, Дејан и ја само два месеца раније посетили друго бугарско место у подножју Старе планине – Чипровце, и били одушевљени оним што смо тог мајског дана 2023. године видели.

Чипровци су удаљени 8 km ваздушном линијом од границе са Србијом, 130 km од Софије и 35 km од обласног средишта и града Монтана. Иако се варошица налази с друге стране Старе планине у односу на Пирот, а међусобна удаљеност је свега 35 km ваздушном линијом, пут од Пирота до Чипроваца дуг је преко 160 km

и прилично је напоран. Води већ описаном трасом – преко Градине, Драгомана, Годеча, Петрохана и Берковице. Нама су била потребна три и по сата за њено прелажење.

За разлику од претходне приче и пута до Берковице и подножја Кома, направили смо јутарњу паузу у Годечу. То је била прилика да се подсетим свог последњег боравка у овом месту јуна 2017. године, али и да своје пријатеље уверим да речица која протиче кроз Годеч носи назив Нишава, а не Гинска. Исто је и у оближњем селу Гинци.

Посебно обележје целодневне посете Чипровцима дали су наши драги пријатељи планинари из Бугарске – Невена, Валери и Валентин. Нема тих речи којима им можемо захвалити за сву предусретљивост и љубазност коју су тада показали према нама.

У месту у коме сада живи око 2000 људи било је врло живо. Вршиле су се припреме за старт велике бицикличке трке на којој је учествовало неколико стотина бициклиста из целе Бугарске. Ми смо то време искористили за прво упознавање са центром ове, већ на први поглед, симпатичне и интересантне бугарске варошице.

У жељи да заинтересујем своје суграђане из Пирота, као и туристе из других делова Србије, да посете ово необично и занимљиво место, навешћу да је повезаност Чипроваца и Пирота дубока и јака и да није условљена само њиховим географским положајем. Ово место је некада имало много већи значај него данас. Тако је седамдесетих година прошлог века у Чипровцима живело више од 5000 људи.

Ово подручје је, међутим, било насељено још у првом миленијуму пре нове ере од стране Трачана, који су експлоатисали бројна налазишта руда метала. Велику улогу у развоју његове трговачке важности имали су дубровачки трговци, а захваљујући Фрањевцима и немачким рударима Сасима, Чипровци су у XVI веку били центар ширења католичанства по територији тадашње Бугарске. Наводно су 1689. године Турци сравнали тадашњи Чипровац са земљом, а преживело становништво се масовно раселило по Влашкој, Угарској, Аустрији, Хрватској, српском Банату...⁵⁹

Чипровци се налазе на око 500 m надморске висине, на Чипровачкој реци, притоци Огосте („свештене реке”), која југозападно од Монтане формира истоимено вештачко језеро, друго по величини у Бугарској и једно од највећих језера такве врсте у Европи. Централни трг у Чипровцима је веома леп. Око њега су смештене све веће знаменитости.

Највише се о историји неког места може сазнати ако се посети његов музеј. Тако мало место као што су Чипровци има чак два музеја. Ми смо прво посетили Историјски музеј. Налази се на узвишењу у центру, где су православна црква и темељи некадашње католичке цркве.

⁵⁹ <https://sr.wikipedia.org/sr-el/Чипровци>

Музејска поставка је веома интересантна, почиње од најдавнијих времена и најстаријих експоната пронађених у околини – са Трибалима, причом о експлоатацији метала и самокову (месту где се предмети кују помоћу механичког чекића покретаног снагом воде).

Неизоставна је прича о чипровском ћилимарству. Наиме, оно што прво упада у очи посетиоцу када крене да обилази варошицу јесте да су мотиви ћилима присутни на готово сваком кораку и да се мештани својски труде да традицију израде својих ћилима сачувају и промовишу на најбољи могући начин. Веза са ћилимарством у Пироту је очигледна и доказана, па је чипровски ћилим пронашао своје место на листи нематеријалне културне баштине UNESCO-а. За разлику од пиротског, карактеришу га јаче и загаситије боје. Због своје ниже цене у односу на пиротски, чипровски ћилим је и данас често веома тражен.

Један део музеја је посвећен чувеној чипровској златарској школи, дубровачким трговцима, католичанству и угледним чипровским породицама, чија презимена много више подсећају на српска и хрватска него на бугарска.

У непосредној близини је и Етнографски музеј. Мањи је од Историјског, тематика им је слична, а у оба смо били дочекани на најлепши могући начин и то у суботње поподне. Чипровци имају огроман потенцијал за развој планинског и етно-туризма.

сл. 191: Централни трг у Чипровцима

сл. 192: Чипровски ћилими

Из центра Чипроваца могу се видети старопланински врхови које смо ми навикли да гледамо са супротне, јужне стране: Вражја глава, Три чуке и Копрен. Управо једно место у подножју Вражје главе било је наш циљ тог дана, који смо провели у Бугарској.

Иако ова земља обилује прелепим водопадима на Старој планини, Рили, Пирину и Родопима, Чипровски водопад важи за један од најлепших. Налази се око 8 km југозападно од Чипроваца. До њега води еко-стаза „Деаница”, уз пролазак кроз предивно окружење. Бугари овај део Старе планине (планине Балкан) називају Чипровском планином или Чипровским Балканом.

Захваљујући нашим пријатељима из Бугарске, ми смо до Чипровског водопада стигли лако и брзо. Најпре смо аутом ишли уским асфалтним путем, након чега су уследиле кратка деоница макадама и на крају шетња пешке. „Магија” је почела од првог дрвеног моста на потоку на коме се налази Чипровски водопад. Изглед његове долине нас је подсетио на прелепе долове на српској страни Старе планине.

Стаза је добро обележена, води левом обалом потока, има неколико информативних табли и нема смећа. Бугари пуно воде рачуна о безбедности посетилаца својих туристичких атракција, а то се код нас често и олако заборавља. Наша пешачка тура трајала је око 40 минута.

Хук водопада означава да „водена магија” достиже свој врхунац. Још из даљине, када смо кроз крошње дрвећа угледали обресе Чипровског водопада, могли смо да осетимо сву његову снагу и лепоту. Налази се на надморској висини од око 1180 m, висок је 18 m, а испод главне горње каскаде налази се доња, мања. Посебан утисак на нас је оставио амбијент у коме се овај водопад налази.

сл. 193: На стази до водопада

сл. 194: Прелепи Чипровски водопад

Након скоро једночасовног уживања у лепоти Чипровског водопада вратили смо се до места где је Валери оставио свој аутомобил и одакле смо мало раније кренули пешке кроз шуму. Продужили смо макадамским путем и изашли на један пропланак.

Ту, на око 6 km од центра Чипроваца, налази се планинарски дом тј. хижа „Јавор” (стари, уобичајени назив) или „Жар” (нови назив). Зграда дома је на идеалном месту и ми смо, захваљујући љубазним домаћинима, имали прилику да на тераси, са погледом на Три чуке у магли, пијемо кафу и пробамо необично слатко од гљива. Непроцењиво!

Управо поред овог објекта налази се раскрсница локалних путељака. Један од њих продужава навише и њиме планинари из Бугарске најлакше стижу до Вражје главе и Три чуке. У подножју ових врхова с бугарске стране налази се још једна природна атракција, која нама из Србије није довољно позната. То су интересантне стенске формације које Бугари називају Трите кукли (у преводу „Три лутке”).

Приликом повратка у Чипровце, посетили смо још једно изузетно занимљиво место, удаљено свега 700 m од хиже „Јавор”. То су остаци старог Гушовског манастира из XVII века.

Легенда о постанку Гушовског манастира Свети архангел Михаил врло је интересантна. Везана је за неког јелена, који је на грудима имао белу мрљу и кога су мештани звали Гушовац. Сваке године је на одређени дан силазио са Старе планине. Људи су га сретали код манастира, чекали да се одмори и напије воде, а затим га клали и жртвовали. Једном приликом је закаснио и људи су га заклали пре него што се напио воде и угинуо. Од тада више није долазио...

Народно памћење везује ову легенду за датум избијања Чипровског устанка – 6. септембар 1688. године. Од памтивека до данас Чипровљани обележавају овај датум окупљањем код развалина Гушовског манастира и изношењем трпезе од националних јела. Не зна се тачно када је манастир основан, али је спаљен и уништен након трагичних догађаја после Чипровског устанка.⁶⁰

сл. 195: Са терасе хиже „Јавор”

сл. 196: Остаци Гушовског манастира

Димитровградско излетиште Крнишор и видиковац Оштри врх

Опет смо у Србији. Североисточно од Димитровграда је брдо Козарица на чијем се највишем врху (Госен, 821 m) налази репетитор. Подножјем Козарице и Госена пролази важан локални пут који Димитровград повезује са северним делом његове општине.

На свега 2,5 km удаљености од центра Димитровграда, на надморској висини од 580 m, налази се обележено скретање за Крнишор

⁶⁰ <https://www.facebook.com/gushovskimonastery/>

и Оштри врх. У непосредној близини овог места је фарма у Јазвињу са аутохтоним врстама домаћих животиња (пре свега оваца и магараца).

На свега 800 m од скретања је Крнишор и до овог места се лако стиже аутомобилом. У време моје посете, јануара 2022. године, то је било тек уређено излетиште. Нуди разноврсне садржаје за излетнике и децу.

сл. 197: Скретање са главног пута

сл. 198: Излетиште Крнишор

Пут даље наставља ка Оштром врху. Успон није претерано јак, постоје путокази и пар оштрих завоја. Ја сам након 45 минута хода од полазног места на асфалтном путу дошао до превоја у подножју Оштрог врха (788 m) на коме се налази раскрсница локалних путева.

Најпре сам кренуо горе десно, у правцу истока. Након 500 m дошао сам до капије објекта који је опасан жицом и налази се под видео-надзором. Тек касније сам сазнао да је реч о локалном азилу за напуштене псе и мачке. Отворен је 2018. године уз бројне контроверзе.

Пригушени лавез паса убрзао је моју одлуку да се не задржавам на овом месту и да се вратим на превој. На Оштром врху сам затекао видиковац са лепим погледом на Димитровград, ауто-пут, гранични прелаз, врх Госен, брдо Паметник изнад Димитровграда, долину којом пролази пут за Паскашију, као и на планине у јужном и југозападном делу димитровградске општине (Перос, Гребен, Влашка планина).

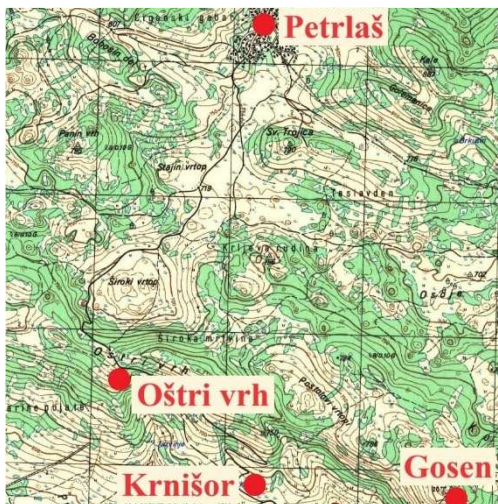

сл. 199: Недалеко од азила за животиње

сл. 200: Видиковац Оштри врх

У наставку релације сам са превоја продужио на север до 3,5 km удаљеног Петрлаша, чије су се куће назирале у даљини. Крај којим сам прошао био је аветињски пуст. Најпре ме пут водио кроз шуму и поред вртаче огромних димензија, која се назива Широки вртоп. После њеног обилажења карактер терена се променио и кретао сам се по типичном крашком пољу. У подножју заобљеног брда Света Тројица (790 m) укључио сам се на пут који до Петрлаша води из Радејне.

У центру села сам био након 45 минута хода од превоја на Оштром врху. Од почетног места пешачке релације прешао сам 7 km. У Петрлашу, лепом и старом димитровградском селу, обишао сам две цркве по којима је ово село јединствено и надалеко познато – Цркву Свете Тројице (у западном делу) и нову Цркву Свете Петке (источно), која је у народу позната као Манастирче Свети Јован.

Између димитровградске Радејне и Липинског поља у Бугарској

Крај који се наслања на границу са Бугарском, источно од села Радејна, поприлично је непознат широј јавности. Из мог личног искуства, истраживање таквих подручја може представљати велико задовољство јер пружа могућност упознавања неких нових места.

Радејна се налази у централном делу димитровградске општине. Од Димитровграда је удаљена 8, а од Пирота 32 km. Надморска висина је око 700 m, а положај села је повољан, на лепом и осунчаном месту. Радејна се пре XIX века звала Ахмедов Чифлик, а наводно је своје данашње име добила по неком Радету, који је био старешина збег формираног у страху од Турака крцалија.

У фебруару 2021. године обишао сам крај између овог села и границе, а крајњи циљ ми је био успон на Голем братков врх (826 m). То сам учинио по сунчаном и врло хладном времену са снегом. Аутомобил сам оставио на улазу у Радејну из правца Димитровграда и кренуо кроз

део села десно од главног пута, у правцу истока. Након проласка поред некадашње школске зграде и сеоске задруге био сам на жељеном путу који води у правцу бугарске границе. Након десетак минута од последњих кућа у селу, наишао сам на велики, стари миросани храст. У подножју огромног стабла био је оброчни крст. Радејна је позната по њима...

У општини Димитровград до сада је евидентиран велики број оброчних крстова који сведоче о обичајима и веровању људи овог краја у минулим временима. Оброци воде порекло још из паганског периода, када су се на посебним местима, оброчиштима, приносиле жртве божанству. Из те паганске традиције овај обред је наставио да живи и касније, у виду тражења заштите од стране хришћанских светаца. То су култна места, која су у одређеном историјском тренутку имала значајну улогу у животу људи.

Оно што се може уочити код оброка је то да су они распоређени тако да са свих страна окружују односно „штите“ село. Обично су у близини села, у пољу или на мањим висовима, поред цркава, старих црквишта или поред неког миросаног (светог) дрвета вековне старости (у већини случајева храст или дивља крушка). Најстарији оброчни крстови потичу из XVIII века.

Натпис на оброчним крстовима је увек на њиховој западној страни. Уклесани су: име свеца, имена оних који подижу крст, година постављања крста и орнаментика. За већину крстова су карактеристични уклесани иницијали „ИС ХС“ и „НИ КА“.

Место оброка (завета) је најсветије место, где се одређеног дана који је посвећен неком свецу или за време појединих празника окупљају људи на обредној молитви и изражавају захвалност и наду за бољу будућност. Потомак породице која је подигла крст износи „молитву“, специјално припремљено јело за ту прилику, и поставља трпезу поред оброка. Обреду присуствују и други чланови те фамилије, а на неким оброцима „излази на крс“ цело село.

Постојање великог броја оброчних крстова на подручју димитровградске општине сведочи о врло развијеном духовном животу овог поднебља. Евидентирано их је око 150, али је њихов број сигурно и већи. Највећи број забележених крстова је у Високу, на обронцима Старе планине и у Забрђу. Мањи број се налази у долини Нишаве, док подручја

Бурела и Дерекула нису у потпуности истражена. Место где је забележен највећи број оброчних крстова, укупно 14, је село Радејна.

До данашњих дана, када се пролази поред оброчних крстова, старији људи застану, скидају капу и прекрсте се. Скрнављење крстова-оброка или сеча мирсаног дрвета је тежак преступ и човека који се дрзне да то учини очекује „проклетина” која прати и њега и његову породицу на чак и будуће нараштаје. Таквих трагичних догађаја је било доста, а народ их је везивао са скрнављењем светих места.

Сви ови некада врло поштовани обичаји данас су се само делимично сачували. На многим оброцима традиција излажења је прекинута, неки крстови су сасвим зарасли у коров и скоро уништени, а за неке се изгубило сећање о томе ком свецу су били посвећени и којим породицама су припадали. Последњих година се на многим оброцима људи поново окупљају и покушавају да оживе лепу традицију. Оно што свакако треба урадити јесте сачувати их – лоцирати, рестаурирати, описати и по могућству уклопити у туристичке пешачке стазе.⁶¹

Изнад заветног крста на који сам наишао је брдо Спасова чука (776 m). Иза њега, с леве стране пута који води из Радејне, налази се једна велика вртача. Северно од ње је масив Големог братковог врха. Одлука је била да му приђем с југоисточне стране. Иако је терен прилично тежак, Голем братков врх је стално у видокругу и оријентација је лака. У његовом подножју је неколико ловачких чека, а ту је и објекат од великих камених блокова – вероватно напуштена појата сточара.

Завршни успон на Голем братков врх се обавља по камењару. После нешто мање од сат времена хода из центра Радејне, нашао сам се на маркантном, истуреном делу врха. Поглед је фантастичан: ка северозападу – на Одоровско поље и планину Видлич, ка југозападу – на Радејну, Петрлаш, Нешков врх и Козарицу, а на југоисток – ка Бугарској.

сл. 201: Оброчни крст код Радејне

сл. 202: Голем братков врх

⁶¹ Весна Николов: „Оброчни крстови у димитровградском крају”; Гласник Етнографског музеја, 2009.

Још тада сам приметио да се пут којим сам ишао из Радејне у подножју брда Баба Луга (778 m) укључује на главни пут, који води ка Манастиру Свети Димитар, југозападно од Бребевнице. Тим путем сам кренуо у јулу 2022. године и то са превоја на Козарици, удаљеном око 5 km од центра Димитровграда.

Његова лоша деоница обилази фарму на Бачевском пољу. Иако сам неколико пута раније био на овом месту, тек тада сам схватио колико је ова фарма велика и колико има неискоришћеног потенцијала. После ње престаје асфалт и убрзо се стиже на један пропланак на коме је раскрсница путева. Са овог места се отвара леп поглед на територију Бугарске и на Липинско поље, названо по селу Липинци, првом иза граничне линије. Некада је на Липинском пољу постојала фарма на којој је чувано преко хиљаду коза.

Најпре сам скренуо десно и обишао напуштenu караулу „Дрбеш”. Налази се на врху истоименог брда високог 766 m. Место надвисује читав крај и омогућава максималну контролу пограничне зоне. Нажалост, стање у коме сам затекао зграду карауле није се много разликовало од стања других објеката исте намене у димитровградском крају.

Гранична линија између Србије и Бугарске удаљена је свега неколико стотина метара. Испрва је мој план био да потражим два места означена у топографској карти – тзв. Србину чесму и бугарску Цркву Свете Петке, непосредно иза границе. У томе нисам успео па сам се задовољио фотографисањем поред великог белог граничног камена иза кога се налази напуштена бугарска осматрачница.

сл. 203: Фарма на Бачевском пољу

сл. 204: Липинско поље

Из подножја карауле сам кренуо на север, у долину где је требало пронаћи Липинска језера. После 10–15 минута пробијања кроз трње, стигао сам до првог од њих. Воду нисам могао да видим. Једино су барско растиње, које се разликовало од околне вегетације и ловачка чека на обали, указивали на контуре језерца. Површина није већа од 50 ари.

Друго Липинско језеро је удаљено од првог нешто више од 500 m и ближе је граници. До њега води тешко препознатљив пут. По површини

је слично првом, али има издуженији облик. И оно у летњем делу године више личи на ливаду са високом травом. Овде треба бити опрезан јер је могуће да у одређеним деловима има заостале воде и дубоког блата.

По завршетку Првог светског рата, Нејским мировним споразумом из 1919. године, територија Цариброда (данашњег Димитровграда) је припала Краљевини СХС. Граница према Бугарској је тада одређена административним путем и у овом делу је повучена у виду праве линије која пресеца Липинско поље. На тај начин су Липинци и већи део Липинског поља остали у Бугарској, а његов мањи део са Липинским језерима се нашао у саставу Краљевине СХС.

сл. 205: Прво Липинско језеро

сл. 206: Друго језеро личи на ливаду

После обиласка Липинских језера, обишао сам још једно занимљиво место у овом пустом крају. То је Манастир Свети Димитар, који је од другог језера удаљен ваздушном линијом око 1 km на север. Описани пут скраћује растојање до њега за читавих 7 km, у односу на уобичајени пут преко села Смиловци и Бребевница. Због тога планинарима и љубитељима природе ова рута може да послужи као лепа алтернатива за обилазак манастира и као релација за шетњу. За повратак на Козарицу мени је од манастира било потребно око сат и по времена.

Смиловски водопад Рипало, Марина чесма, Смиловски камик, крашка увала Чербес

Када сам заједно са Миланом Јовановићем у априлу 2020. године први пут обишао смиловски водопад Рипало, претходно заинтригиран објавама Туристичке организације Цариброд на друштвеним мрежама, био сам одушевљен његовом лепотом, а да раније нисам ни знао да тај водопад постоји. И поред позитивног помака, који је евидентан

последњих година, у читавом пиротском крају има још таквих места – мало истражених и недовољно познатих љубитељима природе.

Најбоље полазно место за истраживање краја, који представљам у овој причи, требало би да буде у центру села Смиловци, или можда 1,5 km даље путем који води на север, у подножју Видлича – тамо где се стари пут за Браћевце одваја од пута за Манастир Свети Кирик и Јулита.

На месту где макадамски пут, који води преко планине Видлич, прави први оштар завој десно, треба продужити право уз поток. До водопада нема више од 500 m. Уколико у потоку има воде следи феноменалан приказ – обрушавање пенушаваг млаза са вертикалне литице високе око 15 m. Смиловско Рипало се налази на надморској висини од 900 m и ово је једини водопад на јужним падинама Видлича.

Пошто је место лако доступно, може да представља и лепо излетиште. Међутим, треба обратити пажњу на чињеницу да је у питању периодични водопад који у пуном сјају „заблеста” само мали број дана у току године. У таквом издању сам га ја са Миланом затекао у пролеће 2020. године, али сам имао и сасвим другачија искуства. У фебруару 2022. године са својом супругом Сашком, и на самом почетку 2023. године са Драганом из Власотинца, на овом месту сам затекао суву стену, без капи воде. То је због тога што поточић на коме се повремено формира овај водопад има врло кратак ток и крајње ограничен слив.

Излазак на стари пут за Браћевце, после посете водопаду, представљао је емотиван моменат за мене, јер сам се после паузе од 23 и по године нашао на њему. У пролеће ратне 1999. године сам неколико пута прелазио ову деоницу као члан патроле Саобраћајне војне полиције.

Стари пут се готово више и не користи. Заборављен је и напуштен откако је, нешто источније, изграђен савремени пут који повезује Мојинце на јужној страни Видлича са Влковијом на северној страни. Нажалост, уместо да интензивира повратак становништва у напуштена села Горњег Висока, он је још више допринео иселјавању.

Деоница на којој смо се Драгана и ја нашли у зиму 2023. године води уз Јанков дол, савладава приличну висинску разлику уз неколико кривина и представља узан и делимично асфалтни пут. Омогућава сјајан поглед на Смиловско (Одоровско) крашко поље и Смиловска језера.

Да је ово некада била важна саобраћајница сведоче потпорни зидови и камени стубови са уписаном километражом. Занимљиво је и то да смо ми при врху Јанковог дола могли јасно да чујемо хук воде. Пошто смо претходно затекли сув водопад Рипало, било је јасно да вода понире у долини узводно од њега.

сл. 207: Смиловско Рипало

сл. 208: Стари пут преко Видлича

Било нам је потребно око сат и по времена да стигнемо на превој (1170 m). Удаљен је 4,2 km од скретања са пута за манастир, након чега креће спуст у село Браћевци, долину реке Височице и димитровградски Горњи Висок. Овде се налази раскрсница са које путеви воде на све четири стране света. Ми смо најпре кратко кренули оним који води на исток и сишли у долину. У њој смо пронашли стару Марину чесму, некадашње одмориште за путнике и место где се стока појила водом.

По повратку на раскрсницу на превоју кренули смо навише, путем који води ка западу, гребеном Видлича. Поглед на Изатовско поље, Бољевске врхове, Чикер, Сребрну главу и Ком био је све бољи. На хоризонту су могли да се виде: Сува планина, Големи стол, Влашка планина, Руј, Витоша и Рила. Пут се постепено изгубио у камењару.

Наша прва успутна станица био је Смиловски камик (1320 m), врх окружен каменим бредом. Од превоја изнад Марине чесме пешачили смо скоро сат времена. Док смо уживали на сунцу и у погледу, правили смо план свог даљег кретања.

Западно од Смиловског камика, на удаљености од око 1,5 km ваздушном линијом, је нешто нижи стеновити врх Кукла (1290 m). Управо између ова два врха смештен је један необичан облик крашког рељефа. То је дубока увала Чербес. Реч је о огромној вртачи, издуженој у правцу југоисток–северозапад, са јасно одређеним контурама. Спуст није уопште лак, због тешког каменитог терена и трња које прекрива њен највећи део. Дно Чербеса се налази на надморској висини од око 1190 m. У почетку, док се не навикнете, боравак на дну ове крашке депресије није нимало пријатан – имате осећај да се налазите у рупи дубине 100–150 m која је са свих страна опасана високим зидом.

сл. 209: Смиловски камик

сл. 210: Крашка увала Чербес

По причи – некада су се овде налазиле појате сточара из оближњег села Гуленовци. У источном делу Чербеса наводно се, у прошлости, налазио латински град неодређене старости. Једно од обележја Чербеса је поточић са неколико изворишних кракова, чији се главни ток пружа јужном страном увале. Поток тече ка њеном најнижем југоисточном делу, пролази кроз процеп између брда и низ долину се спушта до села Гуленовци. Терен је натопљен водом па треба бити обазрив при кретању. Најзанимљивији и најлепши део потока је онај где он тече између стабала столетних врба која имају најнеобичније облике.

Према причи са инфо-табле у селу Гуленовци, Чербес је удолина са девет бунара, уз које су корита за појење стоке. То су „котловарће” – рупе у облику котла, настале јаким вртложним кретањем воде која је ту некада текла. Драгана и ја смо успели да пронађемо само један од тих бунара. Остали су скривени у густој трави и трњу.

Чербес нас је одушевио и оставио на нас утисак једног крајње необичног, мирног и мистичног места. Сигуран сам да ниједног свог посетиоца, ретког ловца или планинара, не оставља равнодушним.

Уследио је успон на Куклу из дна огромне увале. То је потрајало око 20 минута. Са овог врха се отвара се поглед на нова пространства у правцу истока и на територију пиротске општине...

сл. 211: Бунар на дну Чербеса

сл. 212: Поглед са Кукле на исток

Гувниште, Славињски камик, чесма Вија вода и врх Бандера на планини Видлич

У наставку наше планинарске акције Драгана и ја смо се са Кукле пели на Гувниште, највиши врх Видлича (1413 m). Ваздушно растојање између два места је око 2 km, терен између њих је тежак за кретање и нема маркиране планинарске стазе. Олакшавајућа околност је што се највиша кота планине увек добро види на хоризонту. Нама је за прелажење ове деонице било потребно 45 минута.

Повратак смо обавили делимично истом путањом којом смо и дошли – проласком поред Кукле, обилажењем увале Чербес са њене северне стране и преко Смиловског камика. Затим смо се стрмом падином спустили у Манастирски дол у коме се налази прелепи Манастир Свети Кирик и Јулита, и на крају се добрим асфалтним путем вратили до места где смо тог јутра започели нашу релацију. Спуст са Гувништа је потрајао нешто више од два сата. Ову трасу планинари често користе за успон на највиши део Видлича.

Ја сам се на Гувниште пео и раније, у јулу 2021. године, и то из села Гуленовци. Оно је од Пирота удаљено 41, а од Димитровграда 16 km и спојено је са суседним селом Височки Одоровци (имају заједнички задружни дом и школу). Полазна тачка је на 765 m надморске висине.

Од главне раскрснице у Гуленовцима иде се десно горе. Треба изаћи на пут који пролази изнад села и води у правцу северозапада. Пораст надморске висине је постепен. Брзо се долази до места где пут повија на север. Читав потес се назива Нонин вртоп, по највећој од више великих и дубоких вртача. Овде се пут губи и та чињеница, поред вртача, оштрог камења и трња, отежава даље кретање. На тако незгодном крашком терену сами бирате путању. Моја је имала облик полукруга, са постепеним порастом надморске висине и уз бирање најпроходнијих делова за пролаз. Успон је напоран због једноличног и тешког терена.

Пред излазак на сам врх је зараван испуњена вртачама. Са сваким учињеним кораком поглед на исток – низ гребен Видлича, и на север – према Старој планини, постаје бољи. На Гувништу сам био након сат и 45 минута хода из Гуленоваца, уз савладану висинску разлику од 650 m.

Ово није никакав истакнути врх, али га обележје од камена које су направили планинари јасно одваја од околине. Такође, Гувниште је сјајан видиковац.

сл. 213: Подножје Гувништа

сл. 214: Највиши врх Видлича

Ако се са Гувништа крене наниже у правцу севера, долази се на део Видлича који се налази тачно изнад села Височка Ржана. Треба ићи у правцу истока, низ гребен. Потребно је мање од пола сата пажљивог спуста да се са Гувништа дође на западни део огромног стенског одсека који се назива Славињски камик. Пружа се у дужини од неколико километара. Његов источни део је нешто виши (1364 m).

Боравак на Славињском камику представља непоновљив доживљај. Прелеп је поглед на фарму „Беле воде”, код скретања за Росомач и на Росомачки врх. Доле у дну је село Славиња. Узводно уз реку Височицу виде се димитровградска села Браћевци и Изатовци.

Мој спуст са Славињског камика у Гуленовце, проласком између Гувништа и Кукле и преко Нониног вртопа, потрајао је тачно сат времена. Вероватно је ово најлакши и најбржи начин за успон на Гувниште и за посету једном тако феноменалном месту као што је Славињски камик. Не треба заборавити да је у питању врло захтевна релација, да је треба прилагодити временским условима, изабрати право друштво и одговарајућу обућу, понети довољну количину воде и сл.

сл. 215: Славињски камик

сл. 216: Са спуста према Гуленовцима

Када сам у октобру 2023. године обишао са Миланом крај западно од Гувништа, „заокружио” сам упознавање овог дела планине Видлич. Кренули смо са истог оног места у Гуленовцима, одакле сам ја две године раније започео свој успон на Гувниште. Тада су нас на раскрсници у центру села дочекали информативна табла и путокази. Касније се испоставило да маркација постоји само на кључним местима изнад села.

Брзо смо изашли на пут, који је јужним падинама Видлича требало да нас одведе на жељено место, а то је чесма Вија вода. То није исти онај пут који из Гуленоваца води на Нонин вртоп, већ се пружа паралелно са њим и нешто ниже. Пролази испод дела Видлича који се назива Капана и омогућава леп поглед на Смиловско поље, као и на пуну и валовиту висораван Тепош, на граници пиротске и димитровградске општине.

На некој врсти превоја, на близу 1000 m надморске висине, пут повија десно и дубље залази у масив Видлича. Врх који је био пред нама назива се Бандера (1370 m), трећи је по висини на Видличу (после Гувништа и Басарског камена) и њега смо посетили у наставку наше планинарске акције. После десетоминутног пробијања кроз грање и трње изашли смо на пут који нас је одвео до чесме Вија вода.

До ње смо стигли после сат и 15 минута од поласка из Гуленоваца. Чесма је озидана, има славину, црево и корито за појење стоке. Изнад ње је каптажа. Налази се на надморској висини од 1130 m. Воде на чесми има током целе године. Мене је одушевила чињеница да на овој надморској висини, на једној тако безводној планини као што је Видлич, у јесен и након дугог сушног периода из цеви тече изузетно питка вода. Непосредна околина чесме може бити интересантна за камповање.

Каптажа је на платоу са кога смо имали леп поглед на крај одакле смо дошли, као и на долину која средишњим делом Видлича води даље на запад, ка Пућоском равништу и Одоровском прелазу. Ова места ћу описати у наставку књиге. У долини, око 200 m изнад места где се налази чесма Вија вода, пронашли смо још једну мању и старију чесму. За разлику од прве, ова је била без воде.

Од овог места смо започели завршни успон на Бандеру. Савладавање 220 m висинске разлике је потрајало око пола сата. Бандера је заравњен врх који је једном долином одвојен од 43 m вишег Гувништа. Са ње је леп поглед низ гребен Видлича, према Одоровском прелазу и врховима Велика Парамуница, Драђијак и Мечја гора, а на северу – на венац Старе планине.

У повратку смо прошли падином западно од чесме Вија вода и укључили се на пут у подножју. Њиме смо се вратили у Височке Одоровце и Гуленовце. После безмало два сата спушта са Бандере, били смо на месту где нас је чекао аутомобил за повратак у Пирот. Успут смо уживали у прелепим јесењим пејзажима Видлича.

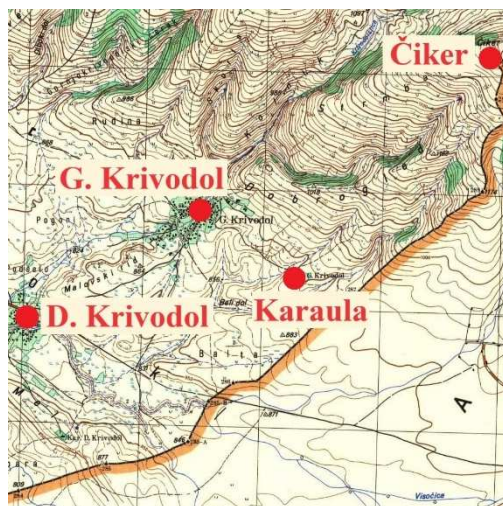
сл. 217: Чесма Вија вода

сл. 218: На врху Бандера

Врх Чикер изнад Горњег Криводола

Једно од најудаљенијих села у Пиротском управном округу, Горњи Криводол, може да послужи као полазно место за лепу планинарску акцију на Старој планини. Још је боље започети је у суседном Доњем Криводолу, на скретању код сеоског гробља. Пут између два села је макадамски, а шетња од највише пола сата дође као одмор након дуге вожње аутомобилом из Пирота. Управо то смо мој зет Дарко и ја учинили септембра 2021. године.

По уласку у Горњи Криводол, из центра села треба продужити уз корито потока, који се назива Криводолштица. Пут убрзо повија десно и води до једног места изван села на коме се налази велики говедарник. Одавде креће успон уз планинску косу, која се зове Доброглед. Прати се пут до крајњег циља. Њиме ловци и погранична полиција пролазе теренским возилима. Успон није нити дугачак нити напоран.

Доброглед оправдава своје име. Планинари могу лепо да виде поље које се простире између Старе планине и Видлича. Отприлике, по његовој средини пролази гранична линија између две државе. С леве стране пута је дубока долина, а иза ње још једна планинска коса нешто

виша у односу на Доброглед. Име јој је Стрмба. Са порастом надморске висине, долина коју образују Доброглед и Стрмба се све више сужава.

Пут води до подножја Чикера, а затим креће да кривуда до самог врха. На крају поменуте долине, одваја се од пута за Чикер други пут, који обилази једно велико брдо. Он даље води на север, према Равништу, Карибањи и Сребрној глави. Дарка и мене је, приликом успона, без престанка пратила ситна киша, која је повремено личила и на плусак.

После нешто више од сат времена, од почетка успона код говедарника у Горњем Криводолу, нашли смо се поред српске пограничне осматрачнице. Налази се непосредно испод врха Чикер (1349 m). Поред ње су напуштени објекат и велики гранични камен. Следеће такво обележје налази се управо на заобљеном врху Чикер, удаљеном око 200 m од осматрачнице.

сл. 219: Доброглед и пут ка врху

сл. 220: Погранична осматрачница

Због ниске облачности ми нисмо имали леп поглед са Чикера. Тако смо остали ускраћени за оно што нас је највише занимало, а то је поглед на север, у правцу Сребрне главе и бугарског врха Ком.

У повратку смо делимично користили пут којим смо изашли на врх. Од осматрачнице смо кренули право наниже у жељи да избегнемо кривудасти пут на врху долине. Затим смо на отприлике пола пута, који води према Горњем Криводолу, скренули лево. Нови пут нас је водио до једног интересантног места, а то је стара, напуштена караула у близини Горњег Криводола. Време се поправило па смо током спуста могли јасно да видимо куће у селу Брља, првом насељеном месту у Бугарској.

Караула се налази у самом подножју, у боровој шумици. Удаљена је од Горњег Криводола око 1,5 km на исток. Слика коју смо затекли била је тужна. Бивши војни објекат био је у врло лошем стању, очигледно одавно напуштен и заборављен.

У повратку до Горњег Криводола прошли смо поред једног занимљивог оброчног крста. У селу смо били после 15 минута. За спуст са Чикера до раскрснице у Доњем Криводолу било нам је потребно мало више од сат и по времена.

сл. 221: На врху Чикер

сл. 222: Оброчни крст код Г. Криводола

Изатовци и стари Изатовски манастир

*Некада је био најзначајнији верски објекат у димитровградском Горњем Високу. Грађен је 1703. године, по дозволи султана, јер су у Аустријско-турском рату 1697. године Височани били на страни Турске. Нема уметничку вредност јер је порушен и препуштен пропадању...*⁶²

Често сам инспирацију за своје пустоловине налазио у завичајној литератури. Када сам од свог пријатеља Цветка Иванова на поклон добио књигу „Вера и камик – цркве и манастири“, након читања ми је остала у сећању разгледница са прелепом сликом Манастира Свети Архангел, који се некада налазио у атару села Изатовци. Знао сам да ћу некада да га потражим.

Прилика ми се указала у новембру 2020. године и то сасвим непланирано. Наиме, након обиласка села Бољев Дол и његове околине, морао сам да променим свој првобитни план и да, због магле у вишим деловима Старе планине, одустанем од успона на Бољевске врхове. Од супруге Сашке сам тражио да ми са мобилног телефона пошаље слике

⁶² Јордан Маринков: „Стара планина / Горњи Висок / Привредни потенцијали“; Димитровград, 1996.

страница Цветкове књиге, у којима је био описан стари Изатовски манастир, јер сам у моменту одлучио да, пошто сам већ био близу Изатоваца, испуним време и покушам да га пронађем.

На улазу у ово село из правца Доњег Криводола је велика фарма. Овде, на надморској висини од око 800 метара, услови за сточарство су савршени – има довољно воде, а пашњаци са најквалитетнијом травом се налазе тик уз сеоске куће. То је велика предност овог дела димитровградске општине у односу на рецимо Топли До, Гостушу, Паклештицу или Дојкинце, где је конфигурација терена другачија па је неопходно стоку изводити на већу висину у потрази за бољом испашом.

Прошао сам кроз центар Изатоваца и кратко кренуо путем према Славињи. Приметио сам да се увелико ради на деоници пута између ова два села и то ме веома обрадовало, јер сам знао да је димитровградски Горњи Висок много ближи Пироту путем преко Планинарског дома, Височке Ржане и Славиње (уместо оног којим сам ја стигао тог јутра – преко Димитровграда, Смиловаца и Доњег Криводола).

Зграда која се налази на улазу у Изатовце из правца Славиње је вероватно некада била сеоска школа. Када више није било ђака, школа је претворена у амбуланту. Путем поред ње стигао сам до реке Височице. Кренуо сам узводно, стазом уз десну обалу реке, и преко дрвеног моста у селу прешао на леву обалу. Знао сам да се остаци Манастира Свети Архангел налазе на северним падинама Видлича, југоисточно од села (према Цветковој књизи – *на свега 0,5 km*).

стигао сам на један стрми одсек са кога сам имао леп поглед на село. Продужио сам даље, водећи се ставком из књиге да је *место где се некада налазио манастир данас пошумљено бором и обрасло трњем и шумом*. Тако се први део моје потраге за старим манастиром после сат времена завршио неуспешно. Ако ништа друго, уживао сам у лепим јесењим пејзажима. Манастир је био ту негде, али га је требало пронаћи. А ја сам решио да не одустајем...

сл. 223: Височица у Изатовцима

сл. 224: Панорама села

Вратио сам се у село помало разочаран. Од једног старијег мештанина добио сам потврду да сам манастир тражио на погрешном месту, да морам да кренем још више узводно и да покушам да га нађем на око километар од тзв. „жутог моста”. Одлучио сам да га послушам...

Скретање за тај мост се налази баш код фарме на улазу у село. До њега се долази путем који води преко ливада, у правцу југоистока. По преласку на леву обалу реке почиње благи успон. Након десетак минута стигао сам до првог важног оријентира – остатака прве манастирске појате. Овај крај, испод Денковог била (1233 m) и Големог камика (1273 m), назива се Манастирско гумно. Уз мало тумарања и претраживања терена, успео сам да пронађем и другу појату. Вратила ми се нада... Да није било добрих људи, а поготово госпође Лидије, не бих пронашао манастир и моја авантура у непознатом крају би се завршила без успеха.

Испоставило се да до некадашњег манастира од села има ваздушном линијом бар 2 km. Никаква усмерења не постоје. Требало је после прве појате поћи горњим путем и стићи до једне благе кривине у долу, кроз који повремено протиче вода. На темеље и рушевине старог Изатовског манастира наишао сам на свега педесетак метара од овог места, након пробијања кроз трње и оборено дрвеће. То су били остаци некадашњег манастирског конака. Црква манастира је одавно срушена...

сл. 225: Манастирско гумно

сл. 226: Рушевине старог манастира

Саграђен је 1841. године. Изградио га је мајстор Коља из Бољев Дола. Манастирска црква је била једнобродна, од тесаног камена, са двосливним кровом покривеним црепом на којем се налазила осмострана камена купола. Припрата у западном делу била је малих димензија и са каменим стубовима. Манастир је имао конаке у којима су одседали занатлије и трговци из Пирота који су помагали изградњу храма. Богати Пироћанци даривали су свештеницима ћилиме, новац, земљу и црквене ствари. Манастир се развијао као духовни центар Висока.

Према легенди, након изградње манастирске цркве, када су се сви радовали, мајстор Коља је био тужан и обавестио је остале мајсторе да су погрешили. Убрзо је преминуо, носећи тајну о грешци у гроб. Након

тога, црква је почела сама од себе да се руши. У записима Среске управе Цариброд и трнског начелника округа из 1880. и 1896. године, наводи се да је манастирска црква рунирана, да је напукла на неколико места и да постоји опасност од рушења. Тако је црквица била у врло лошем стању и пре него што је коначно страдала у земљотресу 1928. године.

После Другог светског рата манастир је био потпуно уништен и од камена са тог места је изграђен део фарме земљорадничке задруге у Изатовцима. Међу мештанима живи прича према којој су неверници кажњени. Двојица Височана, који су учествовали у рушењу, добили су казну Божију – једног је убио гром, а други је пао са степеништа које је саградио од камења са цркве и сломио кичму. Остао је само спомен на манастир који више не постоји...⁶³

Бољевски врхови и стара црква у околини села Каменица

У јесен 2020. године временске прилике ми нису дозволиле успон на Бољевске врхове. У томе сам успео већ у априлу 2021. године, у друштву свог зета Дарка. Реч је о планинском гребену северно од димитровградских села Каменица и Бољев Дол. Пружа се паралелно главном венцу Старе планине и представља њен најјужнији део у Србији.

Кад год полазим на неку планинарску акцију у крају који се зове димитровградски Горњи Висок, унапред се припремим на дугу вожњу аутомобилом из Пирота. Како у пролеће 2021. године радови на путу између Славиње и Изатоваца нису били завршени, Дарко и ја смо се возили скоро сат и по времена путем преко Димитровграда.

На непун километар од Изатоваца ка Славињи, налази се важна раскрсница и скретање за Каменицу и Сенокос. Деоница дужине 1,5 km, од овог места до Каменице, прилично је лоша и пуна рупа. Ово село је удаљено од Пирота 57 km,

⁶³ Цветко Д. Иванов, Саша Костов, Весна Николов, Људмила Зидарова: „Вера и камик – цркве и манастири”; Димитровград, 2018.

поменутих путем преко Димитровграда или 36 km, ако се до њега иде преко Рсоваца, Височке Ржане и Славиње. Занимљиво је да је Каменица некада била седиште општине за околна села, а још 1923. године тамо је почела да ради пошта. Центар села се налази на 805 m надморске висине. Одатле смо Дарко и ја пратили маркирану планинарску стазу.

По преласку моста на Каменичкој реци пут води у правцу села Бољев Дол. Испред последњих кућа у Каменици скренули смо лево и започели свој успон уз планинску косу која се зове Било. Ту је и локална противградна станица. Све неодољиво подсећа на оближњи Горњи Криводол и успон уз Доброглед према врху Чикер.

Пратили смо трагове теренских возила. Успон је дуг и константан. Уживали смо у погледу на Изатовско поље и највиши део планине Видлич изнад Славиње и Височке Ржане. После скоро пола сата хода од центра Каменице, пут скреће десно и даље углавном води у правцу истока. Терен је надаље нешто равнији и лакши за кретање. У видокругу је врх од 1234 m на који је требало да се попнемо. Претходно смо морали да заобиђемо једну долину. Након краће деонице са оштрим успоном, где је стаза ужа, а маркације гушће распоређене, дошли смо до пропланка са кога се пружа изузетно леп поглед на планинску косу уз коју смо дошли, као и на село Сенокос у подножју.

сл. 227: Поглед са Била на Видлич

сл. 228: Изнад Сенокоса

После сат и 15 минута од поласка били смо на поменутом врху. Тамо је одмориште са мобилијаром, које ме подсетило на неке друге делове Старе планине. Леп је поглед на најсевернији део димитровградске општине: Бољевско летњиће, Карибањско брдо, тешко проходне долине Грдешчице и Карибањског потока, Преграда, Мучибаба, Сребрна глава... Ком у Бугарској је био под снежнобелом капом. Удаљен је око 10 km ваздушном линијом.

Ово место је означено именом Бољевски врхови. Удаљено је тачно 3,7 km од Каменице. После одмора и уживања на сунцу и погледу на околину, Дарко и ја смо наставили даље на исток, гребеном Бољевских врхова. Ишли смо до места Раскршће, удаљеног 2,7 km од првог

Бољевског врха. Прошли смо више дубоких вртача које је пут вијугаво заобишао. Овде терен више подсећа на Видлич него на Стару планину.

После 35 минута од првог одморишта, по валовитом терену, дошли смо до још једног места на коме се налази мобилијар. Мало даље је била највиша тачка наше релације (1278 m), а иза ње се видео погранични врх Чикер. Између њега и планинског масива којим смо се кретали простирала се долина Криводолштите.

Пут скреће десно и почиње спуст у поље уз леп поглед на цео гробен Бољевских врхова. Спуст низ планинску косу, до пута који повезује Горњи Криводол и Бољев Дол, потрајао је око 40 минута. У пространом пољу, источно од Горњег Криводола, смештена су бугарска села – Брља, Комштица и Смолча. Височица, коју у овом крају називају Комштитчком реком, улази на територију Србије управо овде.

У пролеће се више потока слива са Бољевских врхова и пресеца пут према селу Бољев Дол. У ово занимљиво село, о коме сам писао у својој првој књизи, ушли смо из правца истока. Код бивше школе наставили смо ка западу и Каменици. Прошли смо подножјем Бољевских врхова и преко потока Девица. Овај пут може да буде под водом и блатњав. Дарко и ја смо били поред аута, спремни за повратак кући, након четири сата хода и пређених 14 km. Топло препоручујем ову кружну релацију са лепим видиковцима и фантастичним погледом на околину.

сл. 229: Бољевски врхови

сл. 230: Спуст и поглед ка Бугарској

На северним падинама Била, планинске косе којом се иде на Бољевске врхове и која се налази североисточно од Каменице, налази се још једно занимљиво место. Отприлике је на половини деонице дуге 3,5 km, између Каменице и суседног Сенокоса. Скретање са главног пута је неугледно, али обележено путоказом. У питању је стара Црква Успења Пресвете Богородице. Стручњаци Завода за заштиту споменика из Ниша сматрају је најважнијим културним добром на Старој планини.

Претпоставља се да се на месту на коме је подигнута, на самој десној обали Каменичке (Сенокоске) реке и у подножју великих стена исклесаних мајсторством природе, некада налазило старо село, које се тек

пре пар стотина година изместило на садашњу локацију Каменице. На стенама овог кланца, како наводи Владимир Манић из Ниша, творац бројних документарних филмова о Високу, живи пар риђег мишара, једне од најређих птица у Европи.

Према предању, црква је саграђена на темељима старе богомоље, крајем XIX века. Стару цркву су запалили Турци након гушења Чипровског устанка, јер су се у њој криле избеглице из Чипроваца.

Храм је у очајном стању, без врата, прозора и крова. У апсиди се налазе очуване фреске. На северном зиду се назире трагови два слоја оштећених фресака које под ведрим небом неће опстати још дуго...⁶⁴

Већ дуже времена је актуелна прича о обнови ове цркве. Пројекат постоји, остало је да се прикупе средства за почетак грађевинских радова. У фебруару 2023. године пријатно ме изненадио нови летњиковац. Надам се да је то само почетак још једне приче са лепим завршетком...

сл. 231: Стара црква код Каменице

сл. 232: Голи зидови и ведро небо

Водопади на Воденичкој реци изнад Сенокоса, пећина Света вода, Субегов камик

По мом мишљењу, једно од најинтересантнијих села за планинаре у читавом пиротском крају свакако је Сенокос. Радо га посећујем јер су планинарске акције у његовој околини увек садржајне и лепе. Његова монографија ме одушевила због своје оригиналности, али и стила којим је написана. Сам пролазак пешке кроз ово село довољан је да се осети његов дух и да се види непролазна лепота старопланинске архитектуре.

⁶⁴ Цветко Д. Иванов, Саша Костов, Весна Николов, Људмила Зидарова: „Вера и камик – цркве и манастири“; Димитровград, 2018.

За Сенокос се најчешће каже да је село приљубљено или срасло са Старом планином. Шездесетих година прошлог века имало је задружни дом са продавницом, библиотеком, салоном за игранке и биоскопске представе. У млекари се прерађивало млеко, не само из Сенокоса и са новоформираних фарми оваца, већ и из свих суседних села. Око хиљаду литара млека се свакодневно претварало у надалеко познати сенокошки старопланински качкаваљ.

Основна школа, у којој је пре Другог светског рата било око 80 ученика у нижим разредима и која је престала са радом 1965. године, данас је потпуно урушена. Село има две чесме, једна је поред задружног дома, а друга у Горњој мали – изграђена 1929. године (позната по изванредно квалитетној меканој води, која за време летњих сушних периода знатно намањи, али никада не пресушује).⁶⁵

Управо је та чесма годинама била полазно место за моје авантуре у околини Сенокоса. У последње време овде је много урађено на побољшању туристичке и планинарске сигнализације па је сам центар села добио и оригинално информативно место, које својим изгледом треба да укаже на његово лепо и необично име.

Кроз Сенокос протичу две реке – Воденичка и Грдешчица, које се спајају у Доњој мали и праве Сенокошку реку (већ низводно од Сенокоса је називају Каменичком реком, прим. аут). Она даље наставља свој ток кроз Каменицу, до уливања у Височицу код села Браћевици.

Реке које протичу кроз село некада су биле мале, али како се све више крчила шума да би се добила обрадива земља, то се и ниво вода повећавао. Обе реке су постале понорнице, а касније је на њима у горњим токовима подигнуто много воденица. Само је на Воденичкој реци, која се раније звала Црквица, и која је према њима променила своје име, некада радило 17 воденица и ваљавица. Име друге реке, која у село долази са истока – Грдешчица, према предању је настало од звука који се чује сливањем воде са велике висине (као да вода „грди“).⁶⁶

⁶⁵ Георги Здравков, Слободан Сотиров: „Сенокос – село које не сме да нестане“; Пирот, 2012.

⁶⁶ Георги Здравков, Слободан Сотиров: „Сенокос – село које не сме да нестане“; Пирот, 2012.

Крајем фебруара 2023. године кренуо сам из центра Сенокоса уз Воденичку реку са својим гошћама из Власотинца, Драганом и Ружом. Пре тога, у августу 2021. године сам лоцирао интересантно место где вода понире и испод кога у кориту Воденичке реке више није било ни капи. Посетиоци Сенокоских водопада могу у летњем периоду године да буду збуњени и да сведоче необичној појави – низводно од овог места корито реке је суво, а узводно и на самим водопадима воде има напретек.

На око 2,5 km од Сенокоса, преко импровизованог моста, прелази се на десну обалу реке. Десетак минута касније, долази се до скретања за излетиште код тзв. Марине чесме. Име овог места прате контроверзне приче. Његов стари назив је Извориште (тако пише на самој спомен-плочи на чесми), а још старији је Кацино кладенче. Овде је 2. јуна 1944. године формиран Царибродски партизански одред.

Нешто даље, пут напушта долину Воденичке реке и, кривудајући кроз Големо лице, пење се према Прелесју и шумарској бази у подножју Преграде. Након свега неколико минута, долази се до кључног места за све оне који желе да посете водопаде на Воденичкој реци. На првој оштрој кривини десно се одваја стаза која наставља да прати ток реке.

Стаза је сада много боље уређена него раније. Сливање воде у пролеће, стене обрасле маховином, стабла дрвета насред саме стазе и хук Воденичке реке само употпуњују слику ове лепе деонице. За долазак до обележеног места, где креће спуст низ шуму до првог од три водопада у низу, потребно је 15–20 минута.

Водопад Скок важи за један од оних које планинари најчешће фотографишу на Старој планини. Неупоредиво је мањи у поређењу са познатијим дојкиначким и топлодолским, али је и један од најлепших. Карактеристичан је по томе што се иза његове водене „завесе” може проћи. Подједнако је леп и зими. Тада често буде окован ледом.

сл. 233: Марина чесма или Извориште сл. 234: Први у низу – водопад Скок

Сва три водопада на Воденичкој реци налазе се на међусобном растојању мањем од 1 km. По обиласку водопада Скок треба се вратити на стазу и продужити узводно. Проходност стазе постаје слабија. Место

силаска до Двојног водопада, другог у низу, није било тако добро обележено у време наше посете, а није било ни помоћних конопца. Због тога је приступ прилично незгодан. Овај водопад је назив добио по два одвојена млаза који се сливају са стене високе десетак метара.

Да би се дошло до водопада Ивков вир није потребно враћати се на главну стазу. Он је од Двојног водопада удаљен свега пар стотина метара узводно. Треба пратити стазицу на стрмој десној обали реке. Ивков вир се састоји од неколико каскада, а до оне најниже је могуће доћи за свега неколико минута од Двојног водопада.

Треба се мало потрудити за долазак на плато са кога се пружа најлепши поглед на водопад Ивков вир. Код овог прелепог водопада пенушави млаз воде се два пута провлачи кроз узани процеп између стена. Овај приказ никога не може оставити равнодушним.

Авантуристи, који су посећивали овај крај, кажу да узводно од Ивковог вира постоји још један водопад. Назива се Водоток и један је од омиљених малих водопада. Налази се у прелепом шумском амбијенту. Ја нисам имао прилике да га посетим. За повратак од наведених водопада у село Сенокос потребно је око сат и по времена.

сл. 235: Двојни водопад

сл. 236: Водопад Ивков вир

У великом атару Сенокоса постоји још пар места чији би обилазак могао да се реализује уз посету поменути водопадима. До тих места се долази оним путем, који се након десетак минута хода од центра села, одваја десно од главног пута који води уз Воденичку реку. Скретање је добро обележено путоказима, а препознатљиво је по проширењу где се налази стара кречана и где се у камионе утоварују дрва свучена са виших делова Старе планине. То је и најкраћи пут којим планинари могу стићи на удаљену и атрактивну Сребрну главу (1932 m).

Овај пут може да буде врло блатњав. Успон је константан. После десетак минута се стиже до места које је такође одлично маркирано. То је скретање на стрму шумску стазу која води до пећине Света вода. Деоница није нимало лака за прелажење и успон траје двадесетак минута.

Пећину Света вода мештани од давнина сматрају светилиштем са лековитом водом. Према казивањима, у турско време је служила као црквени објекат, а данас је углавном посећују они који се надају да ће им вода исцелити болести, посебно у вези са очима.⁶⁷

На инфо-пункту у селу Сенокос је наведено и то да се ова пећина налази на око 1200 m надморске висине, испод врха Долњо кале. Доступан део пећине није велики, али се у дну мале дворане налази отвор који се губи у мраку, што је може учинити интересантном за спелеологе.

У зиму 2023. године Драгана, Ружа и ја смо за истраживање унутрашњости ове пећине издвојили око 15 минута. За потпуније истраживање потребно је више времена и боља опрема (осветљење) од оног које смо ми у том тренутку имали. Морам да признам да је за мене ово било једно од лепших пећинских искустава.

Ако се продужи путем који води падинама Долњег и Горњег калеа у правцу Сребрне главе, долази се у крај где је експлоатација шуме интензивна. Велики број прокрчених шумских путева омогућава приступ механизацији. Пролази се кроз Бољевско летниће, које се налази између долина две саставнице Каменичке реке – Воденичке реке на западу и Грдешчице на истоку. Посебну лепоту овом подручју дају стабла брезе.

Затим се скреће под правим углом лево, пробија шумски појас и излази на пропланак. Полако се повећава висина. Појављују се благе контуре Црног врха (1831 m), а испред њих и необичне стенске формације. Као да је нека виша сила поређала велике камене блокове по луку дугачком око 500 m. Нешто налик на Стоунхенџ у Енглеској.

Ово интересантно место се назива Субегов камик и налази се на око 1700 m надморске висине. Драгани и мени била су потребна пуна три сата да до њега дођемо из Сенокоса, почетком септембра 2023. године. Већ после сат и по времена били смо на Сребрној глави.

сл. 237: Пећина Света вода

сл. 238: Субегов камик из даљине

⁶⁷ Георги Здравков, Слободан Сотиров: „Сенокос – село које не сме да нестане”; Пирот, 2012.

Димитровградски део Старе планине – Преграда и Мучибаба

Успон на ове пограничне врхове креће из Сенокоса. Тако сам и ја учинио у августу 2021. године и на њих се попео потпуно сâм. Кренуо сам рано ујутру из центра села, ишао већ описаним путем најпре уз суву Воденичку реку, лако је прегазео код ушћа потока Врла бара, прошао поред скретања за Марину чесму и водопаде и наставио даље путем који се пење уз брдо. Обележје овог краја, слично Бољевском летњићу, јесте лепа брезова шума.

На око 5 km од Сенокоса, на месту које се налази на 1205 m надморске висине, треба направити паузу и уживати у погледу на долину Воденичке реке према Сенокосу, на брдо Градиште (1199 m, изнад леве обале Воденичке реке) и Скривену (1328 m, десна обала). Овде се стаза за Преграду одваја од пута за Прелесје и почиње најтежи део релације.

Деоница је веома напорна. Прати се траг теренских возила, спорадично се јављају стари, избледели и оштећени путокази, а у вишем делу и стандардна планинарска црвено-бела маркација. Иде се стално на север и нема проблема са сналажењем јер је терен прилично прегледан.

Од скретања са пута до Преграде има око 3,5 km. Савладава се висинска разлика од 475 m. Ја сам ово растојање прешао за тачно сат времена, уз напомену да ми је душа константно била „у носу” и да сам морао да правим честе и кратке паузе у хладу дрвећа како бих дошао до даха. У завршном делу успона стаза постаје каменита и јаснија.

Врх Преграда (1680 m) се налази на неколико стотина метара удаљености од српско-бугарске границе. На њему је одмориште које одолева удару јаких ветрова. Ја сам на ово место стигао после нешто мање од два сата пешачења из Сенокоса. Јак и топао летњи ветар ми је помогао да осушим знојем натопљену одећу.

Патролна стаза продужава у правцу северозапада, најпре до пограничног врха Пора (1669 m), на коме се налазе остаци старе српске карауле. Више нема јаких успона. Надаље се иде уз саму граничну линију и поред белих граничних камена у правцу Мучибабе. Патролна стаза се пред Мучибабом мало одваја од граничне линије, тако да за долазак на сам врх од 1727 m треба уложити додатни, завршни напор.

сл. 239: Константан и јак успон

сл. 240: Врх Преграда

На Мучибаби сам био након два сата и 35 минута од поласка из Сенокоса или 35 минута након Преграде. Не морам посебно да наглашавам – поглед са врха је феноменалан. Највише сам посматрао крај према западу и северозападу, у правцу граничне линије и врхова Бегова кула, Тупанац, Каца-камен, Копрен... Кажу да се у раним јутарњим часовима са Мучибабе може видети Дунав на граници са Бугарском. У долини између овог врха и Бегове куле формирају се изворишни кракови Врле баре односно Воденичке реке.

Увек бирам да повратак са неког планинског врха обавим другом стазом у односу на успон. Овог пута сам одлучио да се до ушћа потока Врла бара у Воденичку реку вратим спустом низ Малу пољану. Ова планинска коса се у дужини од око 4 km пружа од Мучибабе у правцу југа. Спуст није био превише интересантан јер сам све време био сконцентрисан на то да не направим погрешан корак, да не станем лоше и не повредим ногу. Због тога је препорука да се за повратак са Мучибабе одабере иста стаза као и за долазак или евентуално спуст са Преграде у Прелесеје, па затим шумски пут до долине Воденичке реке и Сенокоса.

Сам силазак до напуштене овчарске фарме у подножју Мале пољане и до места где се спајају Свиновска река и Врла бара трајао је мало дуже од сат времена.

сл. 241: Мучибаба

сл. 242: Овчарник у месту Забел

Управо ми је некадашња овчарска фарма представљала важан оријентир. Само место, где је 1965. године, у циљу унапређења овчарства, подигнут овчарник капацитета 2000 грла, назива се Забел.

У атару села Сенокос, у периоду између два светска рата, налазиле су се укупно 83 појате. Највише их је било на Малој пољани, затим у Забелу и Калној бари. Било их је доста и на веома удаљеним локацијама, као што су Карибања, Бољевско летњиће и Зановит. Све су оне, једна по једна, са миграцијом становништва и смањењем сточног фонда (посебно оваца) напуштане и данас ниједна није у функцији.

Највећи сточни фонд у Сенокосу забележен је пред сам Други светски рат, 1941. године – преко 700 грла крупне и 13500 грла ситне стоке, од чега скоро 12000 оваца.

По активирању овчарника у Забелу, формирано је стадо задружних оваца, повећана је количина млека у млекари, почео је откуп млека по свим селима Горњег Висока и његов транспорт трактором у млеку у Сенокосу. Правили су се качкаваљ, вурда и масло. Качкаваљ се затим превозио камионима до млеку у Жељуши, где се паковао за инострано тржиште (Грчка, Турска, Америка...).

Млеку у Сенокосу је престала са радом 2003. године. Број оваца у селу је тада опао на 280. Током 2004. и 2005. године млеку је кратко радила захваљујући приватнику из села Дојкинци, када је коначно затворена. Покушај њеног оживљавања, нажалост, није успео.⁶⁸

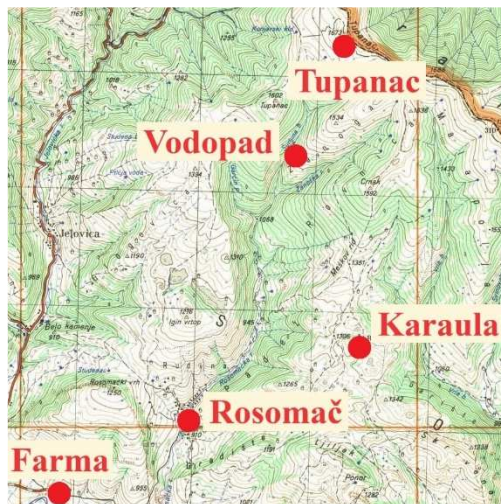
Овчарник је од места, где сам рано ујутру у доласку прешао Воденичку реку, удаљен око једног километра. Тако сам затворио круг и у Сенокос се вратио познатим путем. Укупно сам прешао око 20 km.

Околина Росомача – бивша караула и водопад Скок

Некада су се границе наше земље чувале много боље него данас. И Краљевина Југославија и бивша СФРЈ су имале читаву мрежу војних објеката на својим границама па тако и у пиротском крају и на Старој планини. Има и таквих караула које се данас налазе прилично далеко од граничне линије са Бугарском, у унутрашњости наше територије. То указује да су грађене давно, пре 1919. године, када је димитровградски крај Нејским споразумом припојен Краљевини СХС.

⁶⁸ Георги Здравков, Слободан Сотиров: „Сенокос – село које не сме да нестане”; Пирот, 2012.

Једну такву караулу сам, у априлу 2022. године, посетио са Ивицом из Нишке Бање. Налази се око 3,5 km североисточно од пиротског села Росомач. Иако до овог села сада постоји добар асфалтни пут, Ивица и ја смо изабрали да своју акцију започнемо код фарме „Ева” (раније „Беле воде”), на око 30 km од Пирота и поред одвајања пута за Росомач од оног главног за Славињу и димитровградски Горњи Висок. На улазу у Росомач били смо након 45 минута хода.

Одвајање на стазу која води у правцу старе росомачке карауле је у почетном делу села, после моста преко потока који долази са истока и у самом селу се улива у Росомачку реку (Росомашницу). У топографским картама је означен под именом Шишарка. У свом првом делу стаза је јако уска и иде се буквално између сеоских кућа.

Прошли смо поред више чесама и извора, као и поред напуштене зграде школе. Некада је имала две велике учионице. На оваквим местима обично размишљам о томе како би било лепо те објекте преуредити у планинарске домове, ако већ нема деце која би похађала наставу.

Од школе пут води северним ободом долине потока Шишарка. Успон је сталан, али не претерано напоран. Пут је прилично лош и њиме се може ићи само пешице. После 25 минута хода од сеоске школе дошли смо до споја две нове долине. Продужили смо лево (гледано узводно), уз северну саставницу главног потока.

Карактер терена ме овде подсетио на долине бројних других старопланинских потока – букова шума, гомила лишћа, низ мањих слапова и каскада, камење обрасло маховином лепе зелене боје. Ово је можда и најлепши део релације до росомачке карауле.

У летњем делу године пут је сигурно теже проходан. На једном месту, двадесетак минута након уласка у долину, Ивица и ја смо одлучили да је напустимо и кренемо лево горе, у правцу карауле. Овде се, у подножју брда Градиште (1191 m), налазе напуштене појате.

На близу 1200 m надморске висине изашли смо на прегледнији терен. Даље смо ишли у правцу северозапада. Током дугогодишњег планинарења по Старој планини, заволео сам овакве изласке из дубоких и често тешко проходних долова, као и кретање према планинским врховима по суватима уз леп поглед на околину. Мене је овде одушевио

сјајан поглед на највиши део Видлича, на долину уз коју смо дошли из правца Росомача и на Росомачки врх или Куклу, западно од села.

По изласку на огромну висораван могли смо да видимо циљ наше релације на пропланку у правцу севера. С леве стране је Малинско лице. Кретали смо се по равнијем терену. Пут, који се у једном моменту поново јавио, губио се у трави. Уследио је завршни успон на пропланак на коме се налази стара росомачка караула.

Надморска висина на циљу је око 1365 m. Ивици и мени је требало тачно три сата времена од фарме „Ева” или сат и 40 минута од росомачке школе за долазак до карауле. Са узвишења на коме се она налази пружа се одличан поглед на околину у свим правцима. Напуштени објект се састоји од неколико независних грађевина и велики је у поређењу са другим караулама које сам обилазио последњих година.

Удаљеност од границе са Бугарском, у реону Мучибабе и Преграде, је око 5 km. Ову караулу су користили и војници бивше ЈНА, али је вероватно у неком тренутку извршена реорганизација, где је процењено да је нерентабилна. Након напуштања од стране војске ова караула је препуштена пропадању и суровим временским условима. Зидови су пали, обриси некадашњих зграда се једва разазнају, а колико сам сазнао, продата је и сада се налази у приватном власништву.

У повратку смо Ивица и ја имали доста среће са временом, с обзиром на то да нас је одмах по доласку до карауле дочекало невреме са кишом и ситним снегом, а да су се са запада ваљали тешки и тамни облаци. У центру Росомача смо били након сат и 15 минута, а код фарме „Ева” после тачно два сата.

сл. 243: Школа у Росомачу

сл. 244: Стара росомачка караула

До једног лепог места, у сасвим другом делу росомачког атара, долази се на другачији начин, уз ток Росомачке реке и њених саставница. Ја сам се у праву авантуру доласка до росомачког водопада Скок упустио маја 2020. године са Миланом Јовановићем. У ствари, наше крајње одредиште тог пролећног дана био је погранични врх Тупанац, а водопад је представљао само пролазно место на путу до циља.

Да би се дошло до росомачког водопада Скок, пролази се поред лепе сеоске Цркве Свете Параскеве и продужава путем који води северно од Росомача. Он прати Росомачку реку и солидног је квалитета. После нешто више од пола сата хода од изласка из села, прелази се на леву обалу реке, на месту где се налази једна стара воденица.

Росомачка река је дугачка 11,3 km. Настаје од воде неколико слабих извора који се јављају под врхом Тупанац. Одликује се готово праволинијским током (север–југ) и улива се у Височицу у селу Славиња. Због великог просечног пада, Росомачка река је веома брза, те се на више места раније користила за покретање воденичког камења.⁶⁹

Пут затим улази у шуму. Треба стално ићи уз реку. Долази се до места где се у њу улива десна притока, Гарчин поток. Ту се прелази на десну обалу Росомачке реке и продужава даље уз њен главни ток. Амбијент је бајковит. Често се прескаче с једне обале на другу у намери да се пронађе најбоља путања.

Након отприлике 15 минута од ушћа Гарчиног потока, или сат и 20 минута од полазне тачке на улазу у Росомач, стиже се до споја потока Шурљина бара и Заношке реке. Треба ићи лево, уз Шурљину бару. Као потврда да сте на добром путу, може да послужи једно необично и лепо место, где поток пролази кроз десетак метара дугу подкапину у стени.

Кретање уз поток постаје све теже. Заобилазе се стене и оборено дрвеће. Мокро камење је клизаво као лед, па треба пазити на сваки корак. По проласку поред једног мањег водопада улази се у тешко проходан кањон. Кретање постаје једино могуће изнад леве обале потока.

После нешто више од два сата хода од Росомача (око 6 km), тј. 45 минута од споја Шурљине баре и Заношке реке, стиже се до предивног места на коме се налази росомачки водопад. Називају га и Росомачки скок, Маријанин скок или само Скок. Висок је 15 m и налази се на 1290 m надморске висине. Састоји се из две каскаде, при чему се горња, мања каскада због свог положаја практично и не види.

Како Милану и мени овај водопад није био крајњи циљ, обишли смо га са десне стране (како је једино и могуће) и продужили даље. Након 40 минута смо дошли до места где се спајају два нова потока. Ту смо кренули узбрдо, између њих. Након скоро пола сата изашли смо на чистину, кренули ободом шуме у правцу запада и прошли поред читавог низа поточића и њихових врела. Током завршног успона прошли смо и кроз појас клеке. Након четири сата и 15 минута од поласка из Росомача и нешто више од два сата од водопада Скок, нашли смо се на врху који се назива Тупанац. Успут смо морали да савладамо најразличитије препреке.

⁶⁹ Др Стеван М. Станковић: „*Географија Понишавља*“; Београд, 1997.

сл. 245: Горњи ток Росомачке реке

сл. 246: Водопад Скок

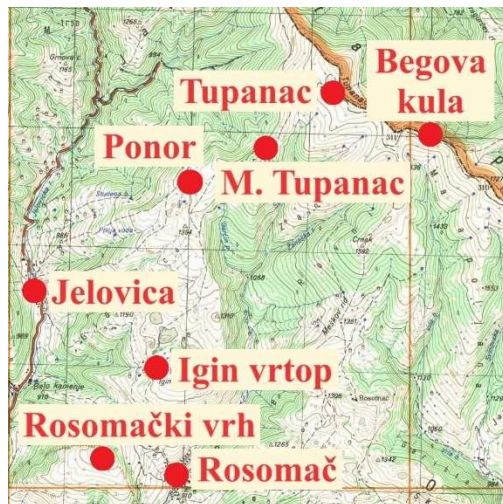
Тупанац, Бегова кула, Јеловички понор

Много лакши начин да се стигне до пограничних врхова Тупанац и Бегова кула јесте да се у центру Росомача, одмах после сеоске цркве, скрене лево на пут којим се долази до места Преслап подно Росомачког врха (1250 m). То сам учинио са Драганом Шопком септембра 2023. године.

Излазак на пропланак изнад села није лак. Пuteви и стазе којима се некада стока водила на испашу одавно су зарасли и изгубили се у вегетацији. Нама је требало 40 минута да себи прокрчимо пут и стигнемо до места које је препознатљиво по великом, старом каменом крсту и раскрсници путева.

Одатле се иде на север и обилази Игин вртоп (1276 m) са његове западне стране. Када се прође то велико брдо, након неких 50 минута од крста испод Росомачког врха, долази се до руба једне огромне и дубоке вртаче. На њеној супротној страни подигнута је колиба. Пут даље води кроз високу траву, али је захваљујући теренцима лако препознатљив.

Пола сата након вртаче у подножју Игиног вртопа, стиже се до великог ограђеног имања. Ми смо овде затекли прелеп приказ и крдо крава. Нешто даље напустили смо главни пут, скренули лево и посетили

место звано Јеловички понор. За долазак до њега из Росомача била су нам потребна два и по сата хода.

По повратку на главни пут, следећа препрека била је Мали Тупанац (1602 m). Постоје два начина да се ово брдо савлада. Један је да се преко њега једноставно пређе. Драгана и ја смо се одлучили за лакшу варијанту, а то је наставак праћења пута који Мали Тупанац обилази са његове леве, западне стране. Та деоница је врло лепа и води кроз шуму. Омогућава поглед на Јавор, Јаворски рид, Малу реку и Копрен.

сл. 247: Подножје Игиног вртопа

сл. 248: Мали Тупанац

Када се обиђе Мали Тупанац следи завршни део релације и успон на врх Тупанац (1673 m). Испод њега је дубока долина у којој практично настаје Росомачка река. У западном делу те долине је један објекат, који користе сточари и који, нажалост, својим изгледом ружи прелепи призор. Пут продужава до самог подножја пограничног гребена.

Пре изласка на Тупанац обишли смо стару бугарску пограничну караулу на месту необичног имена – Добро јутро. Поглед на територију Бугарске онемогућила нам је магла. Тупанац је од овог места удаљен свега 450 m на југ. Сви планинари који су походили овај крај сложиће се са мном да је овај врх неправедно запостављен. Са њега је прелеп поглед у правцу Росомача. Нама су била потребна четири и по сата за долазак из овог села на Тупанац, нешто више него Милану и мени, много напорнијом стазом уз Росомачку реку.

Нажалост, у наставку акције Драгани и мени време није било савезник. Бела водена „завеса” у даљини и муње које су парале небо над Видличем значиле су да нам се приближава киша. Густа магла је зачас прекрила врх на којем смо се налазили. Ни то није могло да нас одврати од жеље да обиђемо први наредни погранични врх са источне стране – Бегову кулу (1668 m). У отежаним околностима то није било уопште лако. Некако смо пронашли пут кроз маглу користећи навигацију. Требало нам је 20 минута да тамо стигнемо. Реч је о платоу на коме се налази велики гранични стуб. Следећи погранични врх у правцу истока је на територији општине Димитровград – Мучибаба, удаљен око 2 km.

План је био да са Бегове куле кренемо на југ, да се низ Ровницу и Мешков рид спустимо до старе росомачке карауле, а да се затим, на начин описан у претходној причи, вратимо у Росомач. Међутим, у околностима изазваним лошим временским условима, то није било могуће. Пала је одлука да се у село вратимо истим путем којим смо и дошли. У повратку са Бегове куле десила се, у подножју врха Тупанац, једна занимљива ситуација...

Поред магле, кретање нам је додатно отежавала јака киша, која је почела да пада у међувремену. Смрачило се па сам имао осећај да нас је на Старој планини затекла ноћ. Пут, односно патролна стаза, пролази тик испод врха Тупанац. Најпре смо чули гласове, а затим смо на врху, на коме смо ми били нешто раније, приметили силуете људи. Због густе магле није их било могуће препознати. Објашњавао сам Драгани да је по магли звук гласнији него обично и да се даље чује. Само смо се јавили гласом и махнули једни другима. Био сам сигуран да су у питању планинари из Ниша или Пирота јер сам знао да се ретко излази на овај врх. Касније сам сазнао да су то били планинари нишког „Железничара”, а да их је предводио Пироћанац – Златко Јовановић, члан „Видлича”.

Повратак у Росомач, по врло лошем времену и киши, потрајао је три и по сата. Памтићу га заувек. Укупно смо препешачили 25 km.

сл. 249: Поглед на врх Тупанац

сл. 250: Бегова кула у магли

У мају 2021. године сам први пут био на једном лепом, и не баш познатом, месту на Старој планини. Већ сам га споменуо јер је до њега најлакше доћи претходно описаним путем из Росомача. Међутим, ја сам до њега стигао у друштву свог кума Марјана и колеге Бојана из сасвим другог правца – из села Јеловица. У питању је Јеловички понор, место „у сенци” много познатијег и атрактивнијег Понора, изнад села Дојкинци.

У Јеловици смо били након сат времена вожње из Пирота. Поједине деонице на путу кроз Висок су тада биле у веома лошем стању. Трудили смо се да нам тај утисак не поквари расположење. Код проширења поред јеловичке Цркве Свете Тројице прешли смо мост на Јеловичкој реци и пошли кроз уске сеоске сокаке.

Иницијални циљ нам је био да дол, у коме се налази Мало Јеловичко врело, обиђемо с леве стране. Задатак није био нимало једноставан јер је терен веома стрм. Већ на самом почетку морали смо да правимо честе и кратке паузе. Снагу смо црпели из прелепог погледа на Јеловицу и њену околину.

Није било никакве стазе и путању кретања смо бирали сами. Знали смо да са наше леве стране, прекопута друге долине, узбрдо води пут који Јеловицу повезује са пашњацима на „њеном” Понору. Намера нам је била да прођемо кружну стазу и да се у повратку спустимо у село управо овим путем. Одлука се испоставила као добра.

Са повећањем висине поглед на долину Јеловичке реке био је све бољи. Сада смо могли да видимо излетиште Врело, венац планине Видлич изнад Височке Ржане и Росомачки врх. Кренули смо уз планинску косу која има необично име за наше појмове – Вилштир. Налази се између две дубоке долине.

На око 1250 m висине изашли смо из шумског појаса и кренули старопланинским пашњацима. Ову деоницу ћу запамтити по фантастичном погледу на бугарске планине Витоша и Рила. Дошли смо и до имања оивиченог белим тракама, истог оног на које смо Драгана и ја наишли на путу из Росомача за Тупанац. Тада су се у видокругу појавили управо врхови Мали Тупанац и Тупанац.

После безмало два сата хода, трочлана екипа је стигла до јужног обода Јеловичког понора, места на коме Јеловичани по традицији воде стоку у испашу. Од центра села смо прешли свега 3 km, али по врло тешком и стрмом терену, уз савладаних 580 m висинске разлике.

Јеловички понор је на надморској висини од око 1370 m. Неколико стотина метара изнад њега пролази поменути пут који води из Росомача за Тупанац. Када сам у пролеће 2020. године са Миланом освојио овај врх, стазом уз Росомачку реку, повратак до Росомача смо обавили путем који пролази изнад Јеловичког понора. Тада смо пропустили прилику да га обиђемо. То сам учинио са Драганом, три и по године касније.

Већ на први поглед, Јеловички понор неодољиво подсећа на крашку увалу Понор изнад Дојкинаца, која је већа по површини и налази се на нешто већој надморској висини. Јеловички понор је плићи, али се, слично дојкиначком, и овде налазе рупе у којима понире вода. Ово место је изузетно интересантно. Поточић који долази са северне стране увале, након само неколико стотина метара свог тока, нестаје у отвору у земљи. У периоду топљења снега или након јачих кишних падавина, активирају се и додатне рупе кроз које понире вода.

У повратку смо ишли другим путем и спустили се у Јеловицу. Поглед је сада био другачији, али и даље веома леп: Копрен, Мали Копрен, Стражна чука, Бандера и Бодин врх, у даљини Белан и Сува

планина. У другој половини спушта терен је стрм, тежак и каменит па треба бити изузетно опрезан. У центру Јеловице смо били након нешто више од сат времена од поласка са Јеловичког понора. Који год правац да се изабере за одлазак до овог сјајног места, треба узети у обзир чињеницу да не постоје никакве маркације.

сл. 251: Са успона из Јеловице

сл. 252: Јеловички понор

Велики Копренски водопад

Писао сам о њему у својој првој књизи. Навео сам да је највиши, највећи и најлепши у Србији, али да долазак до њега није нимало лак. Незаборавна је акција коју сам у мају 2019. године извео са колегама са посла – Миланом Јовановићем, Миланом Ђорђевићем, Бојаном Николићем. Тада смо до њега дошли из Широких лука (око 6 km од Јеловице узводно уз Јеловичку реку) и преко пограничног Каца-камена. Вратили смо се на полазно место веома захтевном стазом низ долину Дабициног потока, на коме се Велики Копренски водопад налази.

Августа 2022. године сам успон на Копрен искористио да на јужном ободу Копренског платоа потражим извориште Дабициног потока. Налази се у малој долини између Копрена и тзв. Малог Копрена

и састоји се из више извора и барица, на терену расквашеном водом. Уз велики опрез, пошто је терен на рубу долине изузетно стрм са густом и високом клеком, нашао сам се на месту где поток почиње да се обрушава и испод кога се формирају прве каскаде водопада.

Недуго затим, у јуну 2023. године, до Великог Копренског водопада сам стигао са Драганом из Власотинца и Дејаном из Ниша, на потпуно исти начин као и 2019. године. Тај начин и препоручујем јер је, по мом мишљењу, најлепши и најмање захтеван. Крај пролећа – мај и јун, најбољи су месеци за посету овом месту, за које и сам знам да кажем да је једно од најлепших које се на Старој планини може видети.

Временска прогноза нашој трочланој екипи никако није ишла на руку. Међутим, жеља да се оде до Великог Копренског водопада и да ово феноменално место представим својим другарима, била је прејака. У једном моменту сам „пресекао” и преузео ризик, ни сам не знајући да ли је играње са чудима природе и једним крајње негостољубивим делом Старе планине исправан потез. Пала је одлука да идемо па шта буде...

За савладавање деонице од Јеловице до Широких лука заслужни су искусни „старопланински вук” Драган Ђирковић и његов цип. Тако смо Драгана, Дејан и ја у цик зоре кренули у авантуру са око 1000 m надморске висине. Пут је водио на север уз водом богату Јеловичку реку. После 45 минута хода смо дошли до места где пут оштром десном кривином почиње да се пење узбрдо и где се налази одвајање на стазу којом се може доћи до Великог Копренског водопада уз Дабицин поток.

Ми смо наставили главним путем и после сат и 40 минута од почетног места стигли до Каца-камена на граници са Бугарском. У току обиласка амфитеатра на овом стратишту и велике стене по којој је место познато наквасили смо ноге у високој, мокрој трави. Та чињеница је касније, малтене, обележила читаву нашу целодневну акцију.

сл. 253: Копрен са Каца-камена

сл. 254: Стаза је изузетно захтевна

Од Каца-камена пратили смо лоше маркирану планинарску стазу, која дуж граничне линије води у правцу водопада. Он је одавде видљив у долини коју формира Дабицин поток, југозападно од самог врха Копрена.

Највећу препреку планинарима у овом делу представља клека. Ретке су веће површине које нису прекривене овом отпорном биљком. Ситуацију додатно отежава стрм терен, а у нашем случају то је додатно чинила и велика количина влаге. Циљ је био заобићи долину потока Вртоп, који се пружа паралелно са долином Дабициног потока, и докопати се велике зелене површине на њеном врху.

Изласком на врх долине све постаје лакше, јер се наставља по изохипси, без већих промена висине. Овде је планинарска стаза јасно видљива и има изглед цикцак линије. Пролази се испод огромних стена које обликом подсећају на окамењене фигуре. На стази испод Копрена наилази се и на једно место са прелепим извором воде.

Када се изађе на пропланак, који ограничавају велике стене, у видокругу се појављују каскаде Великог Копренског водопада. Сви који су имали привилегију да виде овај спектакуларни приказ, нису успели да сакрију своје одушевљење. Препорука је да се обиђу две каскаде овог огромног водопада које се са пропланка најбоље виде.

сл. 255: Подножје Копрена

сл. 256: Велики Копренски водопад

Силазак до доње каскаде је тежак јер је врло стрмо, клека је висока и незгодна, а терен је у пролеће натопљен водом која се слива са свих страна. Од поласка са Широких лука нама су била потребна четири и по сата, а од Каца-камена два и по сата да стигнемо до подножја водопада.

Каже се да је „лепота у оку посматрача”. Мени се горња каскада учинила лепшом. Када се нађете на овако неприступачном и лепом месту, рачунајте да ћете на њему провести минимум сат времена. Како каже Драгован Стојадиновић Суле, аутор књиге „Водопади Србије” (Крагујевац, 2013): *Овај водопад зауставља дах када се нађете испод њега и остаје у сећању дуго времена.*

Повремено прогревање сунца и брз пораст температуре су ме подсетили и на једну скривену опасност, за коју сам поуздано знао да вреба из стена и жбунова клеке. То су отровни поскоци. Срећом, за разлику од моје претходне посете Великог Копренског водопаду, у мају 2019. године, овог пута нисмо имали блиских сусрета са њима.

сл. 257: Доња каскада

сл. 258: Горња каскада

Драгани, Дејану и мени крајњи циљ тог дана није био Велики Копренски водопад, већ сам врх Копрен (1963 m). На њему смо били после нешто више од сат времена. Траса од водопада до врха је тешка, али ми нисмо имали већих проблема. Иде се укусо од водопада, у правцу североистока.

Излазак на Копрен, један од планинарима најатрактивнијих старопланинских врхова, био је подједнако емотиван како за Драгану и Дејана (којима је ово био први излазак на тај врх) тако и за мене, као неком ко је више пута обавио успон из различитих праваца.

Повратак са Копрена до шумарске базе на Широких лукама је био дуг као вечност и потрајао је безмало четири сата. Добрим делом нас је квасила јака киша. Са врха Копрена смо се најпре спустили његовом благом западном страном на место које необично волим – Копренски плато. Посетили смо извор Три кладенца (извориште Дојкиначке реке), прошли путем просеченим кроз клеку у подножју Малог Копрена, те преко Стражне чуке стигли до велике раскрснице на Клисури. Одатле смо се кривудавим шумским путем кроз Говешку пољану спустили у долину Јеловичке реке. Били смо мокри до голе коже, али и пресрећни због оног што смо видели и због великог успеха наше заједничке акције.

Шошина вунија у сливу Јеловичке реке

Јеловичка река је највећа притока Дојкиначке реке, која се са њом спаја на Врелу, познатом пиротском излетишту. Настаје од два потока – Дабициног и Шошине вуније, око 4 km северно од Широких лука. То место је на 1190 m надморске висине и налази се свега неколико стотина метара узводно од поменуто оштре кривине где повија пут за Каца-камен.

У освајање великог пространства, у западном делу горњег слива Јеловичке реке, упутио сам се са групом од 20 планинара из Ниша, предвођених Мишелом Илићем, у новембру 2021. године, на Аранђеловдан.

На месту састава два потока и формирања Јеловичке реке, скренули смо лево, у долину потока Шошина вунија. Ова долина је ужа, а терен стрмији у односу на Јеловичку реку. Нема маркација, па смо морали сами да бирамо путању којом ћемо се кретати. Често смо прелазили с једне обале потока на другу. Неколико пута смо излазили на шумске путеве, али сви они су се као по правилу брзо завршавали у густом растињу или су скретали у страну која се није поклапала са планираном путањом нашег кретања.

Слив потока Шошина вунија веома је разгранат. После 50 минута од места где настаје Јеловичка река, стигли смо до споја друга два потока. Гледано узводно, леви је Шошина вунија и његов ток нам је био оријентир у даљем напредовању. На десном потоку, који се назива Јаворски до, уочили смо лепе слапове и неколико водопада. Највећи од њих смо заобишли са леве стране и продужили горе кроз шуму, уз планинску косу која се пружа између два потока.

сл. 259: Долина потока Шошина вунија

сл. 260: Водопад у Јаворском долу

На скоро 1500 m надморске висине наишли смо на једну високу стену, која нам је представљала препреку и ограничавала даље кретање. Морали смо је обићи, а пошто је поток Шошина вунија лево, то смо учинили управо са те стране. Уз незгодан терен овде смо добили још једног „непријатеља”, уобичајеног за више делове Старе планине – клеку.

Управо је клека одредила да наредни део наше релације буде и најтежи. Она је успорила кретање планинарске групе и учинила да се развуче на дужину од више стотина метара. Долина којом се пролази носи исто име као и поток – Шошина вунија, и нестварно је лепа. У пиротском крају вунија означава левак и уско место. С десне стране је јужни крајичак масива Копрена који се назива Јавор, а с леве, стрмије стране, су окомите стене изнад којих се налази Стражна чука.

У жељи да избегнемо клеку ишли смо уз сами поток. Конфигурација терена је таква да овде сунце рано залази. Била је друга половина новембра па смо ушли у сенку. Иако је прошло само сат времена од поднева, постало је хладније, а уз то је почео да дува и ветар.

У горњем делу долине поток повија десно. Ту је за нас кренуо изузетно стрм успон до заравни, преко које пролази пут од Клисура до Копрена. За мене је он потрајао 40 минута, али за друге, мање спремне и много дуже... У правцу истока приказ је био фантастичан: Каца-камен, гребен Старе планине уз границу са Бугарском са врховима Тупанац, Бегова кула, Мучибаба, Сребрна глава... Лево се могао видети бугарски део Старе планине, који се постепено спуштао ка Влашкој низији. Десно, изнад магле у Софијском пољу, назирала се Витоша, а још даље Рила.

сл. 261: Уз Шошину вунију

сл. 262: Предео нестварне лепоте

Прва група планинара је, под мојим вођством, изашла на гребен којим пролази пут после сат и 20 минута од уласка у Шошину вунију и почетка пробијања кроз клеку. Читавих сат времена је било потребно да сви чланови групе изађу из дубоке долине и да се коначно окупимо.

Након заслуженог одмора наставили смо у супротном смеру у односу на Копрен. Врх Стражна чука (1772 m) је био удаљен око 1,5 km. Већ тада је било извесно да ће завршни део наше авантуре протећи у мраку. На Стражној чуки нас је дочекао изузетно јак хладан ветар, али и одличан поглед на околину, пре свега на Копрен.

Од овог врха до одморишта у месту Клисура има 1,8 km. Успут смо разгледали подручје кроз које треба проћи на путу до Широких лука. Испресецано је долинама и шумским путевима. У његовом централном

делу, југоисточно од Стражне чуке, истиче се висораван Говешка пољана, на надморској висини од 1400 до 1500 m.

Са превоја на Клисуре, који је на надморској висини од око 1550 m, путеви полазе на четири стране. Онај, који је нама био интересантан, води на исток и најмање је препознатљив од свих. Широке луке су удаљене око 10 km. То је исти онај пут којим смо се Драгана, Дејан и ја вратили са Копрена у јуну 2023. године по јакој киши.

Тај пут је у свом горњем делу обична, али и добро маркирана планинарска стаза. После двадесетак минута изашли смо на много квалитетнији и шири шумски пут. Знао сам да ће надаље све бити лакше, па сам овде осетио велико олакшање. Последњи сунчеви зраци су обасјавали најисточнији део Србије и Сребрну главу...

Поред Говешке пољане смо прошли по мрклом мраку. Већих проблема са сналажењем није било. Помагала нам је навигација на, већ прилично испражњеним, мобилним телефонима. Вече је било прелепо и не претерано хладно. Спуст са Клисуре је потрајао два и по сата.

сл. 263: Шошина вунија у сенци

сл. 264: Поглед на Говешку пољану

Водопад Орлов камен и видиковац Грбњач (Орлово лице)

Водопад Орлов камен је смештен на Лисевском потоку, левој притоци Дојкиначке реке. Налази се на 1423 m надморске висине и висок је око 20 m. Назив је добио по стенама које се са леве стране водопада дижу високо и називају Орлово лице. На њима се по предању легу орлови. Налази се у лепом амбијенту, сакривен столетним смрчама и уоквирен маховином. Сматра се за један од најлепших на Старој планини.⁷⁰

⁷⁰ Милан Симоновић, планинар и фотограф-аматер из Ниша

Када сам се у фебруару 2021. године, са својим кумом Марјаном, упутио у освајање овог водопада, наишли смо на непремостиву препреку у Лисевском долу, у виду дубоког и омекшалог снега (на појединим местима до појаса). Пошто даље кретање није било могуће, одлучили смо да се вратимо назад и задовољимо посетом оближњим водопадима на самој Дојкиначкој реци (Јовин и Драганов вир), односно на њеној притоци која се назива Међудолски дол (водопад Тупавица).

Четири месеца касније, крајем маја, у потпуно другачијим временским околностима, није било никаквих већих проблема око остварења циља. У нову авантуру сам се упутио, нажалост, без Марјана, али у друштву сестре Иване и зета Дарка. Испоставило се да је од освајања Миџора, у лето давне 1998. године, ово практично била прва озбиљнија планинарска акција коју сам имао заједно са својом сестром.

Због те чињенице, а и свега што се издешавало неколико месеци раније на улазу у Лисевски дол, ништа нисам желео да препуштам случају. Организација нашег заједничког излета је морала да буде перфектна. Драган Ћирковић из Дојкинаца нас је својим џипом одвезао до 6 km удаљене Речне пољане, проширења на десној обали Дојкиначке реке, између скретања за Тупавицу и улаза у Арбиње. На тај начин смо уштедели неких сат и по времена хода у једном смеру и сачували снагу за најважнији део релације. Осим тога, од Драгана, који има огромно искуство са организацијом планинарских тура у дојкиначком крају, смо добили сва потребна упутства и смернице.

Мало даље од места на Речној пољани где се налазе Скрипчанова чесма и некадашња караула „Лисе”, путем према Арбињу, једна бела кућица остаје са леве стране пута. Насупрот њој се налази мостић на Дојкиначкој реци који треба прећи и наставити према водопаду Орлов камен. Ово место се налази на око 1080 m надморске висине. Ушће потока Лисевски дол у Дојкиначку реку је свега неколико стотина метара узводно. Водопад је од ушћа ваздушном линијом удаљен око 3 km и налази се на скоро 350 m већој надморској висини.

По преласку мостића попели смо се на брдашце изнад њега и наишли на важан оријентир – зелену кућу окружену брезама. Обишли смо је са леве стране и наставили стазом која нас је увела у Лисевски дол.

сл. 265: Место где се налази мостић сл. 266: Важан оријентир је ова кућица

Лисевски дол нас је одмах одушевио својом свежином и лепотом. Полако и опрезно, без журбе, кренули смо навише. Највећу препреку представљала су нам пала стабла. Поред лепих места крај којих се пролази тешко је остати сконцентрисан и бити фокусиран на пажљиво кретање. После нешто мање од пола сата хода кроз долину долази се до места где се спајају два потока. Ту су и остаци старе воденице.

Наставили смо уз леву страну долине (гледано узводно). На потоку су почеле да се ређају све лепше каскаде. Нема маркиција. На појединим местима пролаз отежавају блато и гране дрвећа. Након 50 минута лаганог кретања од места где се спајају потоци долази се до првог мањег водопада. Треба га обићи с леве стране, а само пар минута касније наилази се и на други водопад у низу. Стене Орловог лица и прелепа шума смреке указују на близину крајњег циља.

Водопад Орлов камен се налази практично на крају Лисевског дола, у подножју огромног Копренског масива. Нама је за долазак до њега било потребно око сат и 50 минута од Речне пољане. Састоји се из две каскаде. Доња има мањи нагиб и код ње се вода прелива преко стене. На горњој каскади вода се вертикално обрушава са литице. Конфигурација терена је таква да овај водопад није могуће видети из даљине. Практично се указује пред очима тек када се стигне до његовог подножја.

сл. 267: Лисевски дол

сл. 268: Водопад Орлов камен

Од водопада се иде стрмо навише ка видиковцу Грбњач. То је убедљиво најтежи део релације. Стрмина је тако велика да смо Ивана, Дарко и ја морали да се крећемо четвороношке цикцак линијом, држећи се за камење и бусене траве. Паузе су биле честе, испуњене погледом на прелепи Лисевски дол и изворишни део Лисевског потока.

После 35 минута нашли смо се на гребену на око 1600 m висине. Са Грбњача је леп поглед на југозападне падине Копрена, Велику Биславу, Вртибог, Горње и Доње Равно бучје, Братковски до, Браткову страну... У даљини је, на међусобно супротним странама хоризонта, могуће видети Вражју главу, Видлич и Суву планину са Тремом.

Спуст до Речне пољане је потрајао нешто више од сат времена. Нисмо се враћали кроз долину, већ планинском косом северно од ње. Непосредно испод Грбњача смо прошли поред остатака великог каменог објекта и изашли на пут који нас је водио ободом Лисевског дола.

сл. 269: Видиковац Грбњач

сл. 270: Спуст према Речној пољани

Водопад Три кладенца (Арбињски водопад)

За овај водопад се може рећи да је до 2010. године био скоро непознат широј јавности Србије. Налази се на надморској висини од 1645 m, на Дојкиначкој реци, која на само 250 m надморске висине изнад водопада извире из истоименог врела (Три кладенца) у подножју старопланинског врха Копрен. Уколико се одлучите да дођете до овог водопада из правца села Дојкинци, пратећи ток реке све до водопада, имајте на уму да је то доста захтевна стаза и да у једном правцу имате више од 15 km растојања.⁷¹

⁷¹ Драгован Стојадиновић Суле: „Водопади Србије”; Крагујевац, 2013.

Заузврат, пролазите кроз део Старе планине и речну долину коју многи сматрају најлепшом у Србији. Овај део Старе планине је у кутку који формирају тзв. Међа или Меца планина (гребен на коме су Три чуке) и Копренски масив. Обишао сам га потпуно сâм септембра 2019. године. Пешке сам прешао 28 km за временски период од пет сати. Поврх тога, више од два сата сам утрошио на вожњу из Пирота до полазног места Синошћир (одвајање пута за Клисуру и Копрен од главног пута

за Арбиње, 3 km од планинарског дома на излазу из Дојкинаца, 980 m надморске висине) и назад, као и 20 минута за одмор на одредишту.

Целом својом дужином пут прати ток Дојкиначке реке. Била су ми потребна два сата и 20 минута да преко Речне пољане и Арбиња стигнем до места Ладна вода, где се налазе извор, три бетонска моста и окретница за теренска возила и шумарске камионе. Даље се пешке иде уз десни поток, главни изворишни крак Дојкиначке реке. Убедљиво најбоља варијанта је теренцем доћи из Дојкинаца до Ладне воде и онда се одморан упутити у освајање овог прелепог пространства. У том случају, поред водопада Три кладенца, могу се у једном дану обићи и истоимени извор на Копренском масиву, Копрен, Три чуке, Вражја глава...

По преласку последњег моста стаза води најпре левом обалом Дојкиначке реке. Када се наиђе на поток, који долази са леве стране и са падина Три чуке, треба продужити десно, главним током речице. Обично су видљиви трагови проласка планинара који често походе овај крај, а ту су и маркације. Крај је прелеп, а вегетација веома бујна.

сл. 271: Почетак стазе код Ладне воде

сл. 272: Прелепи крајолици

Ја сам испред водопада Три кладенца био после 40 минута хода од моста испод кога се Дојкиначкој реци додаје поток Белчин дол. Требало ми је скоро три сата да из места Синошћир стигнем до овде.

Овај водопад је неспорно најлепши у пролеће, када има највише воде и када је прилаз описаном планинарском стазом лакши. Међутим, тада препреку може да представља заостали снег у овој сеновитој речној долини. Када је у претходној деценији, захваљујући сликама на друштвеним мрежама, нагло порасло интересовање планинара из целе Србије за долазак до овог сјајног места, испрва је грешком називан и Копренским водопадом. Међутим, баш тада је назив Велики Копренски водопад преузео грандиозни каскадни водопад који се налази на другој страни масива Копрена, а овај мањи водопад, планинари су почели да називају истим именом као и локално становништво – Три кладенца.

Посетио сам га и јуна 2021. године, заједно са планинарима ПСК „Челик” из Смедерева и својим кумом Марјаном. До Ладне воде, велика група од 35 планинара је дошла камионом Драгана Ћирковића из Дојкинаца (14 km у једном смеру, сат и по времена вожње), а затим смо, на начин који сам претходно описао, стигли до водопада Три кладенца.

Пошто су нам тада циљ били Копрен и Три чуке, наредних сат времена смо провели у успону на Копренски плато уз такозвану „Масну бандеру”. То је искусним планинарима добро позната и изузетно стрма деоница коју најсликовитије описује њен назив. Савладава висинску разлику од 200 m на кратком растојању и представља један од начина за излазак на Копрен. На стазу се креће непосредно испод водопада Три кладенца и то десно (гледано уз Дојкиначку реку).

Како планинари и планинарске групе у последње време све чешће комбинују посету овом водопаду са успоном на Копрен и Три чуке, међу њима је постао популаран и стрми силазак са Копренског платоа и изворишта Три кладенца низ сам поток до истоименог водопада и долине Дојкиначке реке. Реч је о врло захтевној и ризичној деоници где је потребан максималан опрез. Ја њоме нисам ишао.

сл. 273: Водопад Три кладенца

сл. 274: Три чуке са „Масне бандере”

Вражја глава и Три чуке

Југоисточно од Миџора, на главном гребену Старе планине, постоји неколико врхова чија је висина близу 2000 m. Међу њима се истиче Вражја глава. То је врх висок 1934 m. Оштар је и стеновит. Окружује га више остењака различитих облика. Било да се до ње иде из Дојкинаца или Топлог Дола, морају се савладати огромно растојање и велики успон. Само један метар ниже од Вражје главе су Три чуке (1933 m), испод чијих је стена извориште Дојкиначке реке.⁷²

Део венца Старе планине на коме се налазе ови врхови, посматран из Арбиња и дела у коме се налази водопад Три кладенца, изгледа као непрелазни зид. На њега се није лако попети. Овај потес сасвим сигурно представља један од најлепших крајолика, не само на српском делу Старе планине, већ и у читавој Србији.

Најпре ћу описати како сам на Вражју главу стигао са Миланом Јовановићем почетком новембра 2019. године. Повод није био нимало леп јер смо обојица тешко поднели оно што се дешавало у том крају претходних дана. Наиме, желели смо да се уверимо у размере великог пожара који је избио на бугарској страни Старе планине и брзо се, ношен ветром, пренео на нашу страну. Хтели смо да сагледамо последице које је овај катастрофални догађај оставио на природу и живи свет у њој.

Кренули смо рано ујутру, пешке од скретања за Тупавицу. Дан је био кратак, време непредвидиво, а растојање велико (око 30 km у оба смера). Циљ је био да се што пре домогнемо Арбиња. Сва она лепа места у њему, поред којих се пролази, тада нису била у првом плану и морали смо да прођемо поред њих без заустављања: Речна пољана, водопади Драганов и Јовин вир, Т'вне чаршије, место где се Дојкиначка река прелива преко црвених стена (Арбињске плоче), Ладна вода...

Затим смо на крају Арбиња, на саставу два потока, кренули лево уз Белчин дол и после нешто мање од три сата хода од Тупавице нашли се на превоју Белеђе. То је развође сливова Топлодолске и Дојкиначке

⁷² Др Стеван М. Станковић: „Пирот и околина (запис о завичају)”; Пирот, 1996.

реке. Место је скоро подједнако удаљено од Топлог Дола и Дојкинаца (17 km) и налази се на надморској висини од око 1700 m.

На превоју смо затекли ватрогасце. Из разговора са њима смо сазнали да је овде претходних дана била „последња линија одбране” и да је од необичне важности било да се не дозволи ватри да пређе пут и захвати четинаре у Белчином долу. У том случају пожар би се пренео на Арбиње и катастрофа енормних размера била би на помолу... Срећом, залагањем ових храбрих људи до тога није дошло. Евидентно је било да је подручје северно од превоја, према Вражјој глави, изгорело. Са овог места се иначе пружа прелеп поглед на Три чуке, док је Вражја глава заклоњена и не може се видети.

Пошто је пожар у потпуности био под контролом, Милан и ја смо добили одобрење да се уском планинарском стазом кроз клеку попнемо на Вражју главу. Убрзо смо постали свесни да је овде донедавно био „епицентар пакла”. Пробијали смо се између потпуно изгорелих стабљика клеке, газећи пепео. На појединим местима ватра је догоревала, а дим нам је стварао непријатан осећај у носу и устима.

Вражја глава је погранични врх карактеристичног пирамидалног облика. Видљив је издалека. На њему је велики бели гранични камен. Милан и ја смо тамо били после 40 минута од поласка са превоја Белеђе. Ветар орканске јачине нас је спречио да се дуже задржимо на самом врху. Без дужих пауза, вратили смо се са Вражје главе до Тупавице за два сата и 20 минута брзог хода.

Све је много лепше изгледало три године касније, у октобру 2022. године. Тада сам био учесник традиционалног сусрета планинара из Србије и Бугарске (односно Пирота и Чипроваца) на Вражјој глави, заједно са планинарима пиротског „Видлича”. Природа је, очигледно, у међувремену учинила своје – није више било огарављених стабала клеке, вегетација се обновила и пејзаж је добио много лепши изглед.

Пре изласка на сам врх, посетили смо видиковац у његовом подножју. Налази се на 1861 m висине, на месту где се Вражјоглавски камик одваја од главног масива и дубоко завлачи у правцу запада. Поглед на венац Старе планине и слив Топлодолске реке одавде је изузетан.

И сама Вражја глава је врхунски видиковац. Од варошице Чипровци удаљена је ваздушном линијом свега 8 km. Ово је један од ретких врхова у пограничном делу Старе планине (уз Сребрну главу и делимично Мартинову чуку) на који је лакше изаћи са бугарске стране.

Тог прелепог јесењег дана, ја сам уживао. Сунцем окупан врх, пуно људи у пријатељском разговору, раширене заставе двеју држава и заједничке фотографије, остали су ми у трајном сећању. Тада сам упознао и планинаре из Чипроваца (Невена, Валери, Валентин и Розалин), срео Тонија кога сам већ знао...

сл. 275: На Вражјој глави

сл. 276: Вражјоглавски камик

У наставку акције сам са неколико пиротских планинара кренуо у правцу Три чуке. Растојање од Вражје главе износи око 2,5 km ваздушном линијом. Стаза води уз саму границу. Са ње се пружа сјајан поглед у правцу Копренског платоа, изворишта Дојкиначке реке и водопада Три кладенца у подножју. Пролази се место Павлов крст и поред одавно напуштене карауле некадашње Краљевине Југославије на Деаници.

После 40 минута од поласка, из подножја Вражје главе, били смо пред првом, најзападнијом чуком. Успон на њу није нимало лак. Међутим, она је у поређењу са осталима најравнија на врху, идеална је за одмор и уживање по лепом времену. По мом мишљењу је и најлепша.

Сви који су се пели на Три чуке знају да их у ствари има четири и да су средње чуке (друга и трећа) практично спојене. Оне су и највеће висине. На падинама Три чуке у Бугарској је спомен-плоча која подсећа да су у августу 1863. године овде боравили Васил Левски, чувени бугарски револуционар и вођа борбе за ослобођење од османске владавине, као и Панајот Хитов, познати бугарски хајдук, национални револуционар и војвода, вођа једне од најактивнијих чета у Бугарској у то време. На средњој чуки је својевремено било подигнуто и утврђење.

Задња чука у низу (најисточнија) је најатрактивнија – окомита је и наваљена на бугарску страну. Успон на њу је најзахтевнији. Ми смо је, у јесен 2022. године, оставили за неку другу прилику, како би смо се што пре спустили у Белчин дол и срели са преосталим планинарима.

Управо је ова стаза, која укусо води од подножје прве, најзападније чуке до Белчиног дола, ободом Међа планине, најлакши и најбржи начин за успон на Три чуке и за повратак назад. У свом доњем делу она прелази преко лепог потока који извире на јужним падинама Деанице, пролази кроз поље штављака испресецано мноштвом поточића, затим поред једне колибе и на крају кроз шуму смрче. Укључује се на пут кроз Белчин дол отприлике на половини растојања између Ладне воде и превоја Белеђе. За спуст са Три чуке до места где се поток Белчин дол улива у Дојкиначку реку, на овај начин, потребно је око сат и по времена.

сл. 277: Прва, најзападнија чука

сл. 278: Поглед на преостале чуке

Када сам у јуну 2021. године, заједно са својим кумом и великом групом планинара из Смедерева, обилазио водопад Три кладенца и пео се на Копрен, врховима Три чуке смо пришли са копренске стране и из правца југоистока. Назубљене и тешко доступне, Три чуке су од Копрена удаљене око 3 km ваздушном линијом.

На овој деоници се прати гранична линија. То је бивша патролна стаза којом су се некада кретали наши граничари. Са стазе, поглед на територију Бугарске допире чак до Белоградчика, његових чувених карактеристичних стена, обода Влашке низије и Дунава у Бугарској.

Деоница између Копрена и Три чуке технички је прилично захтевна. Како се приближавамо врховима Три чуке све су чешће велике стене и камене формације које отежавају кретање. За долазак до најзападније чуке са Копрена, након савладавања низа стрмих спустова и успона, нама је требало нешто више од два сата времена. Најтежа деоница нам је била између најисточније чуке (најближе Копрену) и средњих, међусобно спојених чука.

сл. 279: Три чуке из правца Копрена

сл. 280: Последња, најисточнија чука

Према неким причама, на Старој планини се налази закопано мистериозно благо. Те приче чак локацију чувене Смукове јаме, из дневника Попа Мартина, повезују са шупљинама у стенама испод Три

чуке. Наводно, најпознатија ризница закопаног блага уједно је и најопаснија. На улазу се крију бројне замке – од запетих пушака до смртоносног „овна” (шиљцима оковано дебло, које је механизмом запето да усмрти свакога ко не зна једини начин уласка у лагум).

Јовички водопад и Јовички камен

На поједина места не треба ићи сâм, већ у друштву пријатеља и искусних планинара. Обично је то моја препорука за дубоке долове на Старој планини и њене удаљене врхове. Ризици на таквим местима су бројни: стрм и непрегледан терен тежак за кретање, одсуство сигнала мобилне телефоније, пусти крајеви без људи, могуће честе промене времена, дивље животиње... Једно од таквих места је и долина Јовичког потока, у западном делу Арбиња и на падинама масива Браткова страна.

Ја сам се осмелио да, у један тако тешко приступачан и ретко посећиван крај, кренем потпуно сâм октобра 2020. године. Пешке, уз долину Дојкиначке реке, ишао сам од планинарског дома на излазу из Дојкинаца. Унапред сам донео одлуку да деоницу дугу 11 km пређем без икаквих дужих задржавања и да уживам у јесењим пејзажима Арбиња.

Када се у Арбињу прођу једна за другом две шумарске куће, које остају на супротној, десној обали Дојкиначке реке, убрзо је са главног пута, високо горе, лево, могуће видети маркантни Јовички камен (1551 m). Мени су била потребна тачно два сата времена да од полазног места у Дојкинцима стигнем до другог бетонског моста у Арбињу. Овде се, на надморској висини од 1345 m, у Дојкиначку реку улива Јовички поток. На проширењу после моста скреће се лево на лош шумски пут.

Успон кроз шуму је константан и прилично јак. После двадесетак минута, долази се до места са кога је Јовички камен најдоступнији и удаљен свега неколико стотина метара. Међутим, ја сам продужио даље јер сам желео да прво посетим Јовички водопад.

сл. 281: Поглед на Јовички камен

сл. 282: Скретање иза другог моста

Пут силази у стрму долину Јовичког потока. Када се стигне до самог потока, напушта се пут и продужава уз његов ток. Кретање није нимало лако због клизавог камења и великог броја оборених стабала. Шума је прелепа, а високе смрче су праве као стреле. С десне стране се уздиже стенски одсек Мали Јаришпор.

После 20 минута хода, од потока на који сам наишао, стигао сам до лепог водопада. Висок је 8 m и налази се на једној од саставница Јовичког потока. Непосредно испод овог места спајају се два потока који се са Крвавих бара (1789 m) спуштају у долину Дојкиначке реке.

Други, леви поток (посматрано узводно) формира узан процеп између стена. То је практично најнижа каскада Јовичког водопада. Ја сам прошао кроз тај теснац и нашао се у најлепшем делу долине. Терен је изузетно стрм, а кретање додатно отежавају клека и густа полегла трава.

У овој прелепој долини настаје каскадни Јовички водопад. Испоставило се да јесен није право време за његов обилазак. Ја сам морао да се задовољим његовим скромнијим изгледом. Најјачи је у пролеће, када се отапа снег и када моћни Јовички поток напосто јури низ стрмину са нагибом од најмање 70 степени. Прве каскаде водопада се јављају на надморској висини од 1670 m. Ово је један од водопада на Старој планини који се налази у најлепшем природном окружењу.

сл. 283: Водопад на бочном потоку

сл. 284: Каскада Јовичког водопада

До Јовичког камена сам продужио најкраћим путем. Прешао сам на десну страну Јовичког потока и кренуо изузетно тешким тереном у правцу овог места које је удаљено свега 1 km. За прелазак тог растојања била су ми потребна 40 минута. Морао сам да пазим на сваки корак, а на моменте сам се кретао и четвороношке. На појединим местима сам захваљивао клеки на њеном постојању, јер ми је њено дрвенасто стабло представљало једини сигуран ослонац. Снагу ми је уливало окружење у коме сам био и поглед на неописиво лепу долину Јовичког потока.

Затим сам изашао на мало равнији терен у подножју дела Браткове стране који се назива Лазареви јегреци (1874 m). Јовички камен је био близу, али деоница до њега уопште није била лака за кретање – због трња, клеке и полеглих стабала. Нашао сам се на једном сјајном видиковцу са кога сам на северу могао да видим погранични гребен Старе планине и Три чуке на њему. Имао сам утисак да се налазим на некој истуреној тераси, а нагиб терена је овде такав да сам са ње практично могао да додирнем врхове високих смрека и њихове шишарке. Нестварно!

У непосредној близини Јовичког камена, северозападно од њега, налазе се стене занимљивих облика. Иначе, сам Јовички камен издалека личи на дворач из неке бајке, који се налази на стени. Ја сам се нашао у његовом подножју помало исцрпљен јер сам претходна четири сата био у непрестаном кретању. Знао сам да од пењања на стену нема ништа. То је нека посебна, алпинистичка авантура.

Најпре сам покушао да огромни стенски одсек обиђем са његове северне стране. Брзо сам се уверио да је то немогуће, јер је тај део долине Јовичког потока толико стрм да је почела да ме хвата вртоглавица. Затим сам увидео да терен није нимало лакши ни са супротне, јужне стране. Ипак, једини начин за обилазак Јовичког камена је да се са те, јужне стране, прође нешто ниже. У мом случају то је потрајало око 15 минута. Труд се исплатио и ја сам се коначно нашао на жељеној источној страни Јовичког камена, а после само неколико минута и на оном шумском путу, који ме је два сата раније одвео у долину Јовичког потока.

сл. 285: Мали Јаришор

сл. 286: У подножју Јовичког камена

Било ми је потребно свега 15 минута да се спустим на главни пут у Арбињу. Укупно сам тог дана препешачио око 30 km, делом по изузетно тешком и опасном терену. Незаборавна авантура!

Брлог, Субина чука, Ковачево

О времену постанка Брлога не може се поуздано говорити, али по извесним писаним траговима и казивањима предака може се претпоставити да је село на садашњој локацији почело да живи крајем XVIII и почетком XIX века. Сеоска црква саграђена је 1884. године, а школство је у Брлогу било организовано још у доба Турака. Основна школа у селу је почела са радом 1870. године. До тог времена деца из Брлога су похађала школу у Дојкинцима, која је основана још 1841. године.

Стара локација села налазила се на месту данашњег излетишта Врело, на ушћу Дојкиначке и Јеловичке реке. Село је бројало неколико кућа. Ту је постојала мала црква, а одмах до ње је било гробље. До изградње викенд-насеља на Врелу, после Другог светског рата, ту је постојао крст и мештани су то место звали, а и сада га зову Црквиште.

Када се крајем XVIII и почетком XIX века одметнуо од турског цара, турски војсковођа Осман Пазваноглу из Видина допустио је својој војсци да терорише народ, пљачка, убија и одводи све што јој се хтело – ствари, стоку и људе. Због таквог терора и зулума, Брлог се из Врела преселио на садашњу локацију, а Дојкинци су се из Селишта повукли узводно, на место где се данас налази село.⁷³

Док Дојкинци представљају најбољи могући пример развоја етно-туризма на Старој планини, Брлог је неправедно запостављен. Оно што би свакако требало учинити при проласку кроз ово село јесте да се посети његова лепа Црква Свете Петке.

⁷³ Костић Г. Велимир: „Хроника села Брлог”; Ниш, 2004.

Скретање на пут, који води у крај који желим да вам представим у овој причи, налази се у центру села, код споменика и чесме. Прелази се мостић на Дојкиначкој реци и продужава путем који води изнад десне обале реке. Правац је прилично дугачак, а успон константан и јак. Са порастом надморске висине све је лепши поглед на Брлог и долину Дојкиначке реке. Поглед допире до дојкиначке цркве и даље према селу.

сл. 287: Црква Свете Петке у Брлогу

сл. 288: Долина Дојкиначке реке

После двадесетак минута хода долази се до места на коме се лево одваја пут за Манастир Пресвете Богородице (познатији као Височки манастир). Одавде је леп поглед на Росомачки врх. У овом крају, који се назива Лице, међу путељцима и скретањима је потребна сналажљивост. Најбоље је пратити маркације које су чешће управо од овог места. Циљ је ући у једну лепу долину и пратити вијугав пут у правцу севера.

Ја сам то учинио новембра 2018. године. Ово је била једна од мојих првих планинарских акција, по активирању блога посвећеног пиротском крају, па ми је било веома важно да релацију изведем на најбољи начин и да је тако и представим својим пратиоцима.

На отприлике пола пута између Брлога и Субине чуке, изашао сам на пропланак са кога сам могао да видим Високу стену на Видличу. Даље је пут водио најпре кроз букову шуму, а касније и преко дела где се шума проређивала и одакле ми се полако на видлику указивало крајње одредиште. Поглед је био све лепши: десно – на другу страну долине Дојкиначке реке и падине Бодиног врха изнад крашке увале Понор, а лево – на Ковачево и главни венац планине Видлич.

Пут је прилично добар. Користе га теренска возила и мотоциклисти на путу до удаљених пространстава Старе планине: Вртибог, Белан, Мрамор, Браткова страна, превој Белеђе... Овде се налазе неки од најквалитетнијих пашњака на Старој планини на којима је у прошлости пасло на хиљаде оваца. Нажалост, стада су данас реткост, а планински пашњаци полако зарастају у клеку и трње...

Субина чука (1296 m) је врх благих контура и без неких посебних обележја. Налази се јужно од Дојкинаца и стрмим одсеком се спушта ка

долини Дојкиначке реке. Мени је од полазне тачке у Брлогу, на око 800 m надморске висине, до овог места требало око сат и по хода (6 km). Поглед је прелеп, посебно на север и североисток – према Братковој страни, Мрамору, Вражјој глави, Копрену и Бодином врху. Подједнако је леп поглед и на запад – низ долину Височице и ка Завојском језеру.

Само пар километара даље, североисточно од Субине чуке, налази се Паклешки врх (1301 m) са лепим одмориштем и видиковцем у свом подножју. До њега се најлакше долази обележеном стазом са десне обале Дојкиначке реке, прекопута планинарског дома у Дојкинцима.

сл. 289: На путу ка Субиној чуки

сл. 290: Поглед са врха на север

У априлу 2023. године сам релацију поновио са својим кумом Марјаном. Због жеље да боље упознам читав крај, наш циљ није била Субина чука већ нешто јужније и ниже Ковачево. На потпуно исти начин смо дошли до раскрснице у месту Лице, а затим, прилично блатњавим путем, након пола сата хода стигли до подножја Страшне чуке и заравни на 1040 m надморске висине. Путем кроз букову шуму смо изашли на пут којим сам четири и по године раније сâм стигао на Субину чуку.

На путу за Ковачево прошли смо поред темеља једног прилично великог објекта, који је некада служио за смештај људи и стоке у летњем периоду године. Овде је и једно појило за стоку у облику камених корита обраслих маховином. У близини извире вода и формира се мањи поток.

Наредних сат времена смо провели у опуштеном тумарању по шуми и пропланцима. Једно место у шуми, које вероватно дрвари користе за одмор, „прогласили” смо крајњим циљем наше релације. Од поласка из Брлога прошла су два сата и ми смо за то време препешачили око 7 km.

Повратак је трајао знатно краће, али мало другачијим путем и без дужих пауза. Желели смо да претекнемо кишу и ишли нешто северније у односу на путању приликом доласка. Тада смо прошли поред пашњака на Ковачеву и још неколико напуштених објеката. Највећи међу њима је био један стари овчарник. Некада је овај крај обиловао пашњацима, а планови за ревитализацију овчарства били су веома озбиљни...

Непосредно после Другог светског рата направљен је овчарник у Ковачеву. Утрине су засејане крмним биљем за сточну храну. Све је то било кратког века и на крају је као нерентабилно пропало.⁷⁴

сл. 291: Камена корита у шуми

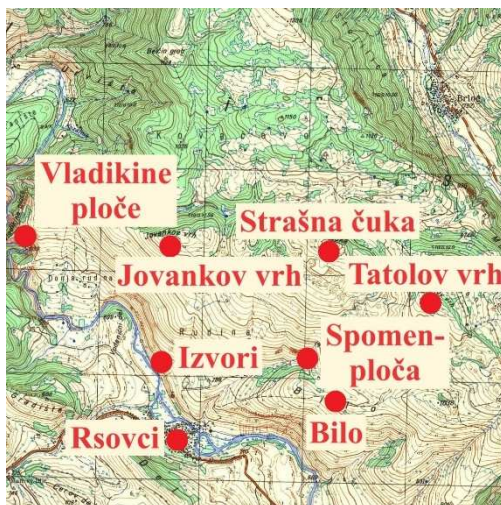
сл. 292: Бивши пашњак на Ковачеву

Страшна чука и Јованков врх (Рсовци)

Током Другог светског рата и окупације пиротског краја, Бугарима је посебан „трн у оку” представљало село Рсовци или како су га звали – „партизанско село”. Највећи злочини од стране окупатора почињени су управо тамо.

У фебруару 2022. године један прелепи зимски дан сам искористио на најбољи могући начин и провео га у природи, у околини овог села, удаљеног од Пирота око 23 km.

Северно од Рсоваца, целом дужином његовог атара, пружа се масив Рудина који је веома каменит. Страшна чука (1159 m) и Јованков врх (1044 m) се спуштају према Ковачеву које се налази на тремеђи атара Рсоваца, Паклештице и Дојкинаца. На Страшној чуци се још увек познају шанци српске војске за одбрану од Бугара.

⁷⁴ Костић Г. Велимир: „Хроника села Брлог”; Ниш, 2004.

На Рудини се налази и Мијовица, мали простор камењара са каменом који се добро цепа и клеше. Сви степеници у селу извађени су и исклесани од камена из Мијовице. У самом камену некада је било веома много окамењених пужева различите величине (фосила). Они су последњих година покупљени и постали су предмет трговине.⁷⁵

У овај крај сам се упутио по преласку моста на Височици у Рсовцима. Пут који води навише је врло стрм и каменит. Убрзо сам се нашао у долини у подножју Рудине у којој постоји суво корито потока званог Бара. Тамо има више напуштених рсовачких појата.

У тој долини североисточно од села имао сам, у временском периоду од шест и по година, и два неуспела покушаја да пронађем спомен-плочу посвећену борби која се одиграла у Другом светском рату између партизана и Бугара на врху Страшна чука (не треба је мешати са Стражном чуком између Клисуре и Копрена!). Нажалост, оба пута су се штуре и недовољно прецизне информације о месту где се обележје налази испоставиле недовољним на тешком терену и у пустом крају „без живе душе”. Касније сам сазнао да је плоча при врху поменуте долине...

Када сам се из долине потока Бара вратио мало ниже према селу и скренуо на пут који води на исток, кренуо сам уз брдо и кроз борове. За долазак на пропланак изнад борове шуме потребно је око пола сата хода из центра Рсоваца. Продужио сам даље путем који се на појединим местима једва разазнавао. Овај гребен између долине потока Бара – с леве стране, и долине реке Височице – с десне, назива се Било. Високо горе, изнад Била, је врх Страшна чука који сам намеравао да освојим.

Пут се повио у правцу североистока уз константно повећање надморске висине. Прошао сам крајем изнад Височке Ржане и укључио се на пут који је долазио из правца тог села и водио на северозапад. Ово је био најлепши и најопуштенији део моје релације, јер је добар шумски пут ишао у жељеном правцу и уливао ми сигурност. Десно од мене је остао Татолов врх (1150 m). Дошао сам до једне импровизоване ловачке колибе (металног контејнера). Пут је продужавао у правцу Ковачева, а ја сам наставио право горе кроз шуму и врху Страшна чука пришао са источне стране. Тамо сам био након препешачених 6 km од Рсоваца.

Страшна чука је са своје северне стране стрмо одсечен врх и на тај начин је одвојена од дела Старе планине на коме се налазе Ковачево и Субина чука. Боравак на њој сам искористио за заслужени одмор и за размишљање о значају који је некада имало ово место...

На Страшној чуки 2. јула 1944. године Нишавски партизански одред водио је једну од својих највећих борби. Том приликом он се сукобио са бугарском јединицом која је претрпела огромне губитке и била

⁷⁵ Недељко Тодоровић: „Рсовци”; Пирот, 2018.

*принуђена на повлачење. Вест о победи партизана на Страшној чуки брзо се пронела селима Висока. Нажалост, уследили су одмазда и паљење појата у Ковачеву од стране Бугара...*⁷⁶

сл. 293: На Билу изнад Рсоваца

сл. 294: Северно од Страшне чуке

Након успона на Страшну чуку нисам желео да се истим путем враћам у село, већ сам одлучио да прођем северно од њега трасом дужине 14 km. Био сам унапред припремљен на чињеницу да њен највећи део чини врло тежак терен.

Иако су Страшна чука и Јованков врх ваздушном линијом удаљени мање од 2 km, ово растојање није лако прећи. Разлог је што врхове раздвајају две долине и једно узвишење, па је неопходно неколико узастопних силажења и пењања. Уз то, ове долине су састављене из низа дубоких вртача међусобно раздвојених кратким и уским „преградама”. У овај крај залазе једино ловци и дрвари, и то веома ретко. Пошто терен није прегледан, велику помоћ при одабиру путање имао сам од топографске карте (коју увек носим са собом), као и навигације на свом мобилном телефону.

Успоном на Јованков врх, са његове источне стране, почео је и тежи, каменити терен, много незгоднији за кретање него у претходном делу релације. На овом врху сам био након 40 минута од поласка са нешто више Страшне чуке. Помало ме разочарао – сав је прекривен трњем и камењем. Поглед на север са њега практично не постоји. С друге стране, импресиван је поглед на југ. Могао сам лепо да осмотрим Рсовце док је сребрнаста трака Височице блистала на сунцу у подножју.

Највећи напор ми је предстојао у наставку кретања на запад, на деоници од Јованковог врха до десне обале Височице и кањона Владикине плоче. Њена дужина је око 1,5 km ваздушном линијом, висинска разлика је скоро 250 m, а терен је изузетно тежак. Сваки корак захтева максималну пажњу. Срећом, осим оштрог камења и трња, нема

⁷⁶ Костић Г. Велимир: „Хроника села Брлог”; Ниш, 2004.

других препрека и прегледност је одлична. После 40 минута сам се нашао поред одморишта на рубу кањона.

сл. 295: Са Јованковог врха на југ

сл. 296: Од врха према кањону

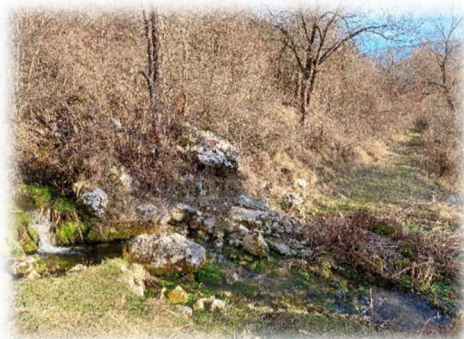
Поглед на кањон Владикине плоче са овог места одузима дах. Посебну драж даје му чињеница да се налази непосредно изнад највећег и најлепшег меандра Височице и насупрот чувеној пећини на левој обали реке. Са једног „рта”, који се спушта дубоко у кањон тачно прекопута Велике пећине, могао сам да се довикујем са планинарима који су се враћали на руб кањона након њеног обиласка. Незаборавно!

Повратак у Рсовце није био нимало лак. Најпре сам се спустио у крај који се назива Доња Рудина и у коме има неколико напуштених колиба и појата. Одавде у село води маркирана стаза која пролази изнад десне обале Височице, а у једном делу и испод огромних стена.

Када сам се спустио на ниво реке, могао сам да видим канал (ваду), камени мостић и изворе који канал хране водом. Остао ми је у сећању прекрасан приказ два јака извора, удаљена свега стотинак метара један од другог. Лепота овог места ме одушевила. Чињеница да се извори налазе недалеко од села и на свега неколико минута од његове чувене „Пећинске цркве”, даје могућност да се овде организују леви излети. За долазак у село са видиковца на десној страни кањона Владикине плоче било ми је потребно око сат времена.

сл. 297: Прекопута Велике пећине

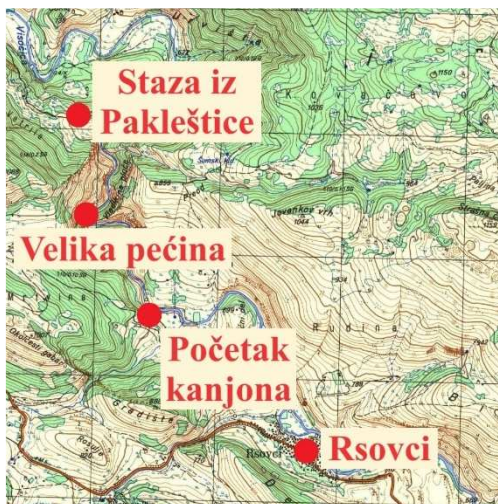

сл. 298: Извор у подножју Рудине

Пећине у кањону Владикине плоче

У својој првој књизи сам нагласио да је у питању најинтересантнији део тока реке Височице и да до пећина у кањону није лако доћи. Поново пишем о њима јер сам их истраживао касније па нисам желео да моји читаоци остану ускраћени за наставак приче о једном од најзагонетнијих и најлепших места у пиротском крају.

Најпре сам у мају 2019. године био део планинарске експедиције коју је организовало удружење грађана „Владикине плоче” из Паклештице. Тада сам први пут до кањона Владикине плоче стигао из правца тог села. Групи од девет планинара и љубитеља природе је било потребно нешто мање од сат времена да стигне до руба кањона на левој обали реке, одлично маркираном стазом, а затим још отприлике пола сата да се, веома незгодном и на појединим местима челичним сајлама обезбеђеном стазом, спусти до самог улаза у пећину Владикине плоче. Називају је још и Голема дупка и Велика пећина.

Тада сам се уверио на лицу места у грандиозне размере улазног отвора пећине, а само истраживање пећинског канала под вођством искусних водича, уз коришћење осветљења и спелеолошке опреме, за мене је било незабораван доживљај и велико искуство. Посебну причу је представљао обилазак друге, мање и украсима богатије пећине, за чије сам постојање знао, али нисам знао где се тачно налази.

Након ове моје посете живописном кањону Височице десила се и једна занимљива и, нажалост, тужна прича. Наиме, у кањону Владикине плоче, непосредно испод Велике пећине, у зиму 2020. године, подигнут је леп дрвени мост, који је требало да омогући да се река пређе у самом кањону и да се до најатрактивнијих пећина, на левој обали, стигне стазом која од Рсоваца води десном обалом реке. Добрим делом то је она стаза коју сам описао у претходној причи и која од моста у селу води испод Пећинске цркве, поред извора и подножјем Доње Рудине. Малобројни срећници су успели да искористе ову погодност. Ја нисам имао ту срећу...

Иако је мост био издигнут читавих девет метара изнад нивоа реке, надошла Височица је још исте зиме, у јануару 2021. године, поткопала

стену на коју се мост наслањао и однела га. Конструкција моста је и данас видљива на неприступачном месту, у кањону испод Велике пећине.

У ново истраживање пећина у кањону Владикине плоче упутио сам се крајем септембра 2023. године, у друштву две особе које су биле привилеговане да преко тог моста пређу. То су Драгана Шопка из Власотинца и чика Тома из Пирота, планинар „Видлича” и велики љубитељ спелеологије. Овог пута смо до скровитих кутака у кањону дошли из правца села Рсовци. Иако је стаза обележена, релација није била нимало лака. Сетио сам се приче из монографије овог села:

По средини источне стране Камине, која се окомито спушта у реку, води камени пут из Рсоваца за Владикине плоче и Паклештицу. Када би се девојка из Паклештице удавала за момка из Рсоваца или обрнуто, невестине ствари са ковчегом су преко Владикине плоче преносили сватови на рукама.⁷⁷

Ми смо после два и по сата од поласка били пред улазним отвором Велике пећине. Опремљени снажним рефлекторима и чеоним лампама кренули смо у њено детаљније истраживање. Добра опрема је предуслов за лако, брзо и безбедно кретање кроз њу. У противном, посету унутрашњости ове пећине не треба ни почињати. Желим да искористим прилику да упозорим све будуће посетиоце овог места да пећина Владикине плоче није за породичне излете и децу!

Главни пећински канал је хоризонталан на читавој својој дужини. Без помоћи водича и доброг осветљења није могуће препознати место због кога многи и походе ову пећину. Наиме, у њеном првом делу, на таваници, налази се стена (скулптура) која неодољиво подсећа на портрет владике, по коме су кањон и сама пећина добили своје име. Осећај који имате док посматрате ову стену, тражите најбољи угао и присећате се приче о владики, најпросто је неописив. Мистичност овог дела пећине употпуњује и скулптура коња на свега двадесетак метара од „владике”.

сл. 299: Улазни отвор Велике пећине

сл. 300: Скулптура владике

⁷⁷ Недељко Тодоровић: „Рсовци”; Пирот, 2018.

У средишњем делу пећина је најужа и ту треба бити пажљив при кретању. У свом завршном делу она се поново шири. Овде се налази једно место које представља непознаницу за спелеологе, а које указује да коначно истраживање ове пећине није завршено до краја. Наиме, са леве стране се низ окомиту стену спушта десетак метара дугачко уже. Наводно се пећина у правцу одакле оно долази наставља у километарски дугачак ходник, много дужи од оног који је познат њеним посетиоцима. Интензивно се ради на томе, да се у крају који се назива Милчевац, пронађе други вертикални улаз у Велику пећину.

Нама је требало око 20 минута да прођемо скоро 700 m дугачак пећински ходник и нађемо се на његовом крају. Ту се, доле десно, силази у једну издвојену дворану. Она је по многим и најлепша, али је влажна и увек пуна лепљивог блата. Не зове се случајно Блатна дворана.

Ипак је најлепши осећај када у повратку видите светлост и схватите да сте, после скоро сат времена истраживања пећине, близу њеног улазног отвора...

сл. 301: Најужи део пећинског ходника

сл. 302: Засебна Блатна дворана

После залуженог одмора ми смо кренули у потрагу за поменутом Малом пећином. Она се по својим димензијама (укупна дужина око 50 m) не може поредити са Великом пећином, али због свог лепог пећинског накита оставља чак и јачи утисак.

У мају 2019. године био сам на њеном улазном отвору, али и једини ко није улазио унутра због врло незгодног улаза и мог осећаја клаустрофобичности пред таквим местима. Четири и по године касније био сам решен да унутра уђем. Међутим, пре тога ју је требало пронаћи...

Приликом првог доласка био сам у друштву водича и људи из Паклештице, који кањон познају као свој џеп. Неоптерећен, нисам добро ни запамтио тачну локацију ове пећине. Али, у јесен 2023. године Тома и ја смо били у улози водича Драгани. Временска дистанца је учинила своје па је потрага на једноличном и тешком терену потрајала прилично дуго...

Могу да кажем да се мања пећина налази неколико стотина метара северно од пећине Владикине плоче и да је у односу на њу на нешто већој

висини (око 40 m), тј. на отприлике 125 m изнад нивоа реке. До ње се долази тако што се на стрмој стази, у повратку од Велике пећине ка рубу кањона, у њеном доњем делу скрене десно, у правцу низ реку и према Паклештици. Незгодно је што је то скретање врло неугледно и необележено и што се стазица убрзо губи. Мала пећина је удаљена ваздушном линијом од скретања са главне стазе свега стотинак метара.

Мојој срећи није било краја када нас је дочекао проширен улазни отвор, приступачнији у односу на мој прошли долазак. Ова пећина се састоји из две дворане. Улазак у прву не представља проблем. У њој има слепих мишева, чудних пећинских инсеката и остатака костију.

Друга дворана је вероватно нешто најлепше што сам видео у својој, не тако богатој, спелеолошкој каријери. Али, пролаз између две дворане је тако узак да се у ту другу дворану може проћи једино пузањем. Призор који сам тамо затекао, када смо уперили лампе и рефлекторе на пећинске стубове и драперије, очарао ме, тако да нисам зажалио што сам победио неке страхове у себи и завукао се у дубину ове пећине. У повратку смо дошли до сазнања да је долазак до ове пећине обележен планинарском маркацијом из правца Паклештице.

сл. 303: Улаз у Малу пећину

сл. 304: Главна дворана Мале пећине

Рсовачки водопади – Бела вода, водопад у Калуђерском долу, Крајинци

Неколико занимљивих водопада се налази у атару села Рсовци. За разлику од већих и познатијих водопада на Старој планини, ови су доступнији па их планинари и љубитељи природе све чешће обилазе.

Око првог од њих – Бела вода, било је доста несугласица око његовог назива. У већ поменутој књизи „Водопади Србије”, као и на сајту

посвећеном водопадима у нашој земљи, води се под именом Црвени брег, по стенама на којима се налази, а чија боја „вуче” на црвену. Чак је под тим именом познат и у апликацији коју годинама користим за навигацију на терену, а вероватно и у више других. Рсовчани су међутим изричито да се водопад зове Бела вода, због боје пенушаваог млаза који се периодично слива на десној обали Височице.

Какогод, кад проради, овај водопад је веома леп и тада га треба посетити. Пошто се налази недалеко од пута Рсовци–Височка Ржана, око 1,5 km узводно од села Рсовци, лако је уочљив из возила. Од главног пута у Високу, удаљен је око 500 m и до њега се долази за свега десетак минута.

*Овај водопад је активан само у време великих киша и топљења снега. Негде на половини стена, јасно се са асфалтног пута види неколико каскада које теку директно из отвора и стрпоштавају се у реку Височицу. Призор је заиста импозантан, али је штета што није сталан већ само повремен.*⁷⁸

Колеге са посла (Милана Јовановића и Бојана Николића) и мене лично, одушевио је својом лепотом призор који смо са леве обале Височице посматрали, на супротној, десној обали реке, почетком априла 2020. године. Очигледно је у питању пећина или подземни резервоар са водом који се у појединим деловима године препуни и крене да избацује воду. Пошто је река обично велика, брза и хладна, у време када је водопад Бела вода активан, практично му није могуће прићи близу.

сл. 305: Са пута за Височку Ржану

сл. 306: Водопад Бела вода

⁷⁸ www.vodopadisrbije.com

Водопад у Калуђерском (Калуџерском) долу постао је веома популаран последњих година. Посећују га читаве породице, а обилазак је могуће реализовати и у склопу посете пећинама у кањону Владикине плоче, јер се налази недалеко од стазе која до њих води из правца села Рсовци. Из центра села се до њега може стићи за 45 минута.

Иде се путем који је добро означен путоказима – од школске зграде у центру села, поред сеоског гробља и великог заштићеног стабла црног бора, све док се на левој страни у видокругу не укажу два купаста брда – Градиште (888 m) и Околчести габар (1007 m).

На месту где се проширење у долини Височице завршава, пред улазом у кањон Владикине плоче (добро се види огромни улазни отвор Велике пећине), стиже се до Калуђерског потока. Ту се налази лепо место за одмор, а некада је постојала и информативна табла са неопходним подацима о кањону Владикине плоче и његовим пећинама. Стаза до њих води преко Татарског дола и Камине, а за Калуђерски водопад треба скренути лево, на стазу изнад леве обале потока.

До водопада нема више од 600 m. Други део ове деонице се прелази по самом кориту потока који је веома леп. Занимљиво је да је реч о потоку који пролази кроз долину испод главног пута за Висок, између превоја на В'зганици и Манастира Светог Илије (недалеко од села Рсовци) и да је водопад Калуђерски дол од асфалтног пута удаљен свега 800 m. Међутим, водопад је из тог правца практично недоступан.

Овај водопад се налази на 760 m надморске висине. Изнад његове главне и најшире каскаде има још неколико мањих, које је тешко усликати, а још теже им је прићи. Посебну драж овом водопаду даје могућност да се зађе иза њега кроз поткапину и да се ужива у призору водене „завесе” (слично сенокошком водопаду Скок). Сlike које следе су настале фебруара 2021. године.

Место изгледа веома атрактивно и у летњем делу године, када овај водопад остане са мало воде. Тада у окружењу доминира зелена боја од лишћа и маховина, а вир испод водопада се испуни водом тиркизне боје.

сл. 307: Пут ка водопаду и кањону

сл. 308: Водопад у Калуђерском долу

Последњи из ове приче, водопад Крајинци, удаљен је од Рсоваца око 6 km, путем према Пироту. Налази се непосредно испод пута, који се после В'зганице и скретања за популарни видиковац Козји камен, спушта према Рсовцима, на месту једне оштре леве кривине. Одавде се отвара сјајан поглед у правцу истока – низ долину Крајинци, ка Манастиру Светог Илије и Рсовцима.

Са Миланом и Бојаном овом водопаду сам у априлу 2020. године пришао са западне стране. Након обилних падавина почетком месеца, водопади су били богати водом, па је тренутак за његов обилазак био идеалан. Наше полазно место је био превој В'зганица, удаљен око 15 km од Пирота и на надморској висини од 1050 m. Ту је скретање на пут који пролази подножјем Високе стене. Ми смо га брзо напустили, скренули лево и почели да пратимо долину потока на коме се формира водопад. Кретали смо се низ поток скакутајући с једне обале на другу.

Када смо изашли на шумски пут, који води у део познат под називом Крајиште, наставили смо кретање низ поток. Захваљујући топљењу снега, он је био све богатији водом, а ток све бржи. До водопада Крајинци смо дошли после 35 минута силажења кроз шуму од почетне тачке на В'зганици. По слободној процени висок је око 8 m. Са кривине на главном путу за Висок могуће је до њега доћи много брже, али уз упозорење да је терен испод пута веома стрм.

Наша трочлана екипа је након обиласка овог водопада продужила даље низ поток. Долина непосредно испод водопада је тешко проходна, али се касније шири и терен постаје лакши за кретање. У њој се налазе напуштене рсовачке појате и викенд-насеље Крајинци. За спуст до насеља од водопада било нам је потребно 25 минута.

После уживања у лепоти и миру, који пружа ово место на северним падинама Видлича, вратили смо се на главни пут, а затим препешачили око 5 km до полазног места. Успут смо прошли изнад водопада Крајинци и поред скретања за Козји камен и Дупни камик.

сл. 309: Скретање на В'зганици

сл. 310: Водопад Крајинци

Одоровски прелаз на планини Видлич

Може се рећи да Видлич чини засебну географску и тектонску целину, која због свог геолошког састава има нарочите морфолошке облике и посебне хидрографске црте, чиме се знатно разликује од осталог дела Старе планине и Висока. То је окомита, неприступачна и безводна област, сва у вртачама. Постоје само одређена места преко којих може да се пређе са једне на другу страну планине.⁷⁹

До једног од тих интересантних места може се доћи, ако се на скретању на В'зганици, обележеном инфотаблом (са кога смо Милан, Бојан и ја кренули низводно ка водопаду Крајинци), продужи путем који води у правцу југоистока, подножјем Високе стене (1338 m) и северних падина Видлича. Ја сам тим путем кренуо сâм октобра 2020. године. Временски услови су били савршени за нову авантуру.

Испоставило се да је шумска колиба, поред које сам прошао у почетку, једини објекат на траси дугој 7 km. В'зганица се састоји од комплекса прелепих смрека, а затим примат преузимају букве. У првом делу пута било је доста блата.

После отприлике 1,5 km од поласка, наишао сам на једно занимљиво место. У шуми с десне стране пута, поред једног лепог извора, својевремено је била организована „Школа у природи”. Овде су деца, на занимљив начин, могла да науче корисне ствари, између осталог да се оријентишу у природи или да разликују поједине врсте животиња и биљака. Међутим, како су многе ствари код нас краткотрајне и дешавају се на блиц, „школицу” нисам затекао у најрепрезентативнијем издању.

Пут без икаквих скретања води испод окомите Високе стене. Након једног проширења почиње благи успон. Поглед на гребен Видлича у правцу истока ми се одавде учинио најлепшим.

После нешто мање од сат времена хода, дошао сам до места раздвајања шумских путева. Кренуо сам горе десно. Уследила је деоница дужине око 2 km, на којој је квалитет шумског пута био нешто гори и где се он на појединим местима тешко разазнавао. Затим је пут повио десно,

⁷⁹ Недељко Тодоровић: „Рсовци”; Пирот, 2018.

уз нешто оштрији успон. Шума се проређивала, а карактер терена мењао. Коначно сам имао нешто бољи поглед у правцу севера и запада.

Након сат и по хода од В'зганице, стигао сам до превоја на коме се прелази на јужну страну Видлича. Место се зове Одоровски прелаз, по оближњем димитровградском селу Височки Одоровци. Личи на неку врсту капије и у прошлости је било од велике важности за становнике височких села, димитровградских села у Забрђу, али и за становнике Басаре и Крушца. Налази се на близу 1250 m надморске висине.

сл. 311: Подножје Високе стене

сл. 312: „Капија” Одоровског прелаза

Јужно од Одоровског прелаза је долина, којом пролази пут који повезује Височке Одоровце и Басару. С друге стране долине, тачно прекопута места на коме сам се налазио, били су нешто нижи заобљени врхови Големи и Мали Ботушан, а испред њих тзв. Пућоско равниште.

Источно од овог прелаза планина Видлич се уздиже. У том делу су пећина Голубарска дупка и врхови о којима сам писао – Бандера и Гувниште. Овде је и граница пиротске и димитровградске општине. Села Височки Одоровци и Гуленовци су удаљена 6–7 km. У даљини је могуће видети Смиловско (Одоровско) крашко поље и одсјај површине смиловских језера Сават I и II. Овај крај радо посећују ловци јер је пуст и ненастањен. Страдао је у пожару августа 2024. године.

Западно од Одоровског прелаза уздиже се, на самом гребену Видлича, врх Велика Парамуница (1283 m). Нисам се пео на њега, али сам му се приближио и зауставио на месту са кога сам имао леп поглед у правцу севера – према крају одакле сам дошао, Козјем камену, Манастиру Светог Илије код Рсоваца (свега 2,5 km ваздушне линије од Одоровског прелаза), кањону Владикине плоче и Старој планини. Рсовце није било могуће видети јер је село заклоњено брдом Дел.

Мало је рећи да сам био одушевљен призорима, који су се, као на траци, смењивали пред мојим очима. Опијен прелепим пејзажима и најразличитијим бојама, које само природа може да створи у јесен, кренуо сам назад са Одоровског прелаза према В'зганици. Повратак је потрајао краће – сат и 20 минута. Укупно сам препешачио око 15 km.

сл. 313: Јужно од Одоровског прелаза

сл. 314: Велика Парамуница

Подножје Видлича – видиковац Крст, чесма Руговац, пут од Извора до Басаре

Последњих година сам посетио неколико лепих места на јужним падинама Видлича, недалеко од Пирота. Сместићу их у једну причу...

Често, у потрази за лепим местима, прелазимо на десетине километара, ходамо беспућима, освајамо знане и незнане врхове, очекујући да увек видимо нешто ново, што ће нам дати снагу током предстојеће радне недеље и испунити нас до наредног викенда и следеће планинарске авантуре. Понекад нисмо ни свесни да се таква места налазе у нашем најближем окружењу и да поред њих пролазимо више пута годишње не обраћајући пажњу. На једном таквом месту сам, са члановима своје породице и колегама са посла, био јуна 2020. године.

Почетак колективног годишњег одмора смо обележавали на викендици моје колегинице Марије, која се налази недалеко од насеља Четврти километар. Последњих година овај крај су пратили бројни негативни догађаји јер су објекти подигнути осамдесетих година прошлог века за потребе смештаја радника, који су некада радили на

изградњи ХЕ „Пирот”, тунела и акумулације на Завојском језеру, у међувремену постали прихватилиште за мигранте са Блиског истока.

Најпре сам био пријатно изненађен лепим погледом на град и планину Белава, са викендице где је било организовано окупљање. Према Маријиним речима, поглед је најлепши у сумрак када се пале светла, али и у току летњих ноћи када на хиљаде сијалица засветли у подножју.

У смирај летњег дана, кренули смо у шетњу са тзв. Трећег километра, скретањем са главног пута за Висок на бочни земљани пут у висини некадашње кафане. Он нас је водио низ брдо Прчевац које се налази на крајњим јужним падинама планине Видлич. У боровој шуми, кроз коју смо прошли, бициклисти из Пирота имају уређену стазу и повремено на њој организују такмичења. На једном месту се пут раздваја. Лево је спуст у пиротско приградско насеље Бериловац.

Ми смо скренули десно, на неугледну стазу која води кроз ретку шуму. Убрзо је уследило одушевљење – имали смо прелеп поглед на град из угла на који нисмо навикли да га посматрамо. Налазили смо се тачно изнад насеља Ђерам. Као на длану су пред нама били источни и јужни део Пиротске котлине, као и брда и планине у њеном залеђу.

Крајем маја 2024. године овде је постављен велики дрвени крст, висине 14 и ширине 6 метара. Лепо је осветљен ноћу и видљив из даљине.

сл. 315: Панорама Пирота

сл. 316: Видиковац Крст

До другог места из ове приче сам почетком 2021. године стигао са својим кумом Марјаном пешке – преко прелепог Кеја, Железничког моста на Нишави, обода Компензационог базена, Крупачког пута, комплекса ХЕ „Пирот” и Бериловца на североисточном ободу Пирота. Од центра града нам је требало 40 минута да стигнемо у ово насеље.

Кренули смо кривудавим и блатњавим путем кроз источни део Бериловца. Имали смо леп поглед на хидроелектрану и на крај којим смо дошли из града. С друге стране, могли смо да видимо горњи део Бериловца у долини, као и објекте на Четвртом километру.

После двадесетак минута хода, дошли смо до прве чесме. Било је очигледно да овим путем још увек пролази доста стоке на путу између

фарми и зимовника у Пиротском пољу, те пашњака и овчарника у планинском подручју општине Пирот.

Кренули смо навише и ушли у лепу долину. Испред нас је био Црни врх (1152 m), један од најмаркантнијих висова на Видличу. Нешто виши Басарски камен (1376 m) су заклањали облаци. На око 1,5 km од Берировца и на 550 m надморске висине, Марјан и ја смо дошли до циља наше релације. То је Руговац, најпознатија чесма у овом крају. Наша шетња до ње из Пирота и повратак кући потрајали су пуна три сата.

сл. 317: Крај северно од Берировца

сл. 318: Чесма Руговац

Ако сте планинар и авантуриста, до Басаре, села у подножју Басарског камена, не морате стићи скретањем са пута који води у правцу Планинарског дома на Видличу. Много је изазовније то урадити из Извора, са руба Пиротског поља. Ја сам то учинио у марту 2022. године.

Пешке сам кренуо из центра Извора, великог села источно од Пирота. Ово место је од центра града удаљено око 5 km и налази се на 385 m надморске висине. Седиште је парохије за суседна села и има лепу цркву посвећену Светој Тројици.

Село је богато водом, отуда и назив Извор. Управо код великог врела, које се налази у горњем делу села, скреће се десно на веома лош пут који узбрдо води у правцу Басаре. Нема никаквих путоказа, а пут је у почетном делу усечен између брдашаца са земљом беле, розе, жуте, наранџасте и браон боје. Са једног видиковца, на коме су одмориште и велики крст, пружа се леп поглед на Извор, Пирот и Пиротску котлину.

Успон је константан. Навише се мења се карактер терена. Почињу да преовладавају ливаде. Правац кретања одређује Басарски камен, а лево могу да се виде Црни врх и каменолом „Китка” у подножју. После пола сата хода из центра Извора излази се на нешто равнији терен и укључује на пут који води од Манастира Светог Јована, између Извора и Крупца. Солидан пут се убрзо губи на каменитом терену.

Следи проблематична деоница, где се пут између Извора и Басаре претвара у планинску стазу. С десне стране је Басарски дол, а са супротне стране Раковичка рудина. Њено име је повезано са Раковицом, старим

насељем које се некада налазило у близини Светог Јована, а чији су се становници наводно иселили због куге у XIX веку и основали данашње београдско насеље Раковицу.

За Басару треба ићи у правцу североистока, ободом дубоког Басарског дола. Ова деоница је, по мом мишљењу, најлепши део читаве релације. На врху долине стаза повија десно. На око 850 m надморске висине почињу прве басарске куће, а пролази се и поред малог сеоског гробља. Звучи невероватно, али неугледни кућерак поред њега представља стару цркву. На интернету постоји интересантна легенда о „басарском попу” и о томе како се догодило да ово село никада не изгради своју цркву, нити да у њему служи прави свештеник.⁸⁰

Пут од Извора до Басаре је дугачак око 4,5 km. Ја сам га прешао за сат и 15 минута. Повратак је потрајао краће од једног сата.

сл. 319: Од Извора према Басари

сл. 320: Црквица на басарском гробљу

Околина пиротског села Крупац – Антанас и Сушица

Крупац се налази на 8,5 km југоисточно од Пирота, на месту где се речни ток Нишаве приближио и приљубио уз сам руб Пиротске котлине. Село има карактеристичан издужен облик – у дужинском смеру пружа се око 2 km, а у ширинском 400–600 m.

Путник који први пут пролази кроз ово село најчешће стекне погрешну представу о његовој величини, зато што се креће дужином главне и једине уздужне улице, а кратки и криви бочни сокаци не дозвољавају му да се тачно оријентише и процени колико се насеље

⁸⁰<https://www.bastabalkana.com/2017/03/legenda-o-basarskom-popu-selo-kraj-pirota-nikada-nije-imalo-ni-crkvu-ni-svestenika/>

стварно пружа у ширину. Село ствара занимљиву и импресивну слику при погледу из поља. Сеоски звоник и основна школа су доминантни и својим положајем и висином први се путнику указују и издалека уочавају...

Крупац спада у веома стара насеља. Сећања и знање становника села допиру најдаље само до средине XIX века, у период турске владавине. Генетички почетак Крупаца, међутим, иде у далеку прошлост. Локација села на ободу котлине, на погодној морфолошкој и саобраћајној позицији, у близини обиља изворске и текуће воде, у условима погодним за живот, одавно је привукла насељавање.

Налази гробова и скелета, могила на сеоском гробљу, бројни остаци римских грађевина, делови водоводних и канализационих цеву и мозаика, као и други археолошки материјал, потврђују давно присуство човека на овом простору. Такође, упућују на закључак да је антички Крупац био доста развијено и напредно римско насеље претежно војничког карактера. Оно је егзистирало вероватно на локалитету Побигени камик, поред цркве.⁸¹

Античко име Крупаца је трачког порекла и гласи Беракела. То би буквално значило „тамни извор” или „блатњав извор”. Сматра се да је савремено име села могло испрва да буде локални назив за „појас суве земље усред мочваре” и да гласи Крупа. Односило би се на првобитну локацију места на вишем терену од разбијеног термоминералног изворишта Крупачка бањица, у близини крупачке мочваре, коју је оно истицањем воде створило.⁸²

Предтурско и најстарије сточарско-земљорадничко насеље, према релевантним индикацијама, није било засељено на темељима римског Крупаца већ више њега, на шумском и заравњеном терену према садашњем потесу Свети Антанас. Према остацима и писаним подацима из 1898. године, на том месту се налазила црква са помоћним зградама од којих данас нема скоро никаквог трага. Мишљење старијих људи је, ослањајући се на казивање њихових предака, да је антанаска црква старија од садашње крупачке цркве.

⁸¹ Др Јован В. Ђирић, Витомир Живковић: „Крупац (Географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат)”; Пирот, 1974.

⁸² Жарко Б. Вељковић и Љубиша Васиљевић: „Топоними Беракела и Крупац” (Пиротски зборник бр. 47; Пирот, 2022)

Сматра се да је Антанас најстарије селиште словенског Крупца и да је тамошњи црквени белег првобитно средиште њиховог црквеног храма. Поред антанаског локалитета, могуће је да је у предтурском словенском периоду у атару Крупца постојао још који засељени простор, можда баш на темељу античког Крупца или у близини њега јер је у каснијем, турском периоду, у атарском простору села егзистирало неколико насеља и чифлика: Раковица (испод Манастира Светог Јована и лево од садашњег пута Пирот–Крупац), Омер-Спајин Чифлик, Чакризвор (северно од крупачке мочваре), Брћин Чифлик (такође изнад крупачке мочваре) и Мачков Чифлик. Генерално, у немирним годинама у прошлости било је у неколико наврата јаких померања становништва, у току којих је долазило до повремених нестајања крупачког насеља и привидног прекида континуитета у његовом развоју...

Некада је Крупац био највеће сеоско насеље у Средњем и Горњем Понишављу са Лужницом. Највише становника је имао у периоду између два светска рата (1931. године – 3474, у 543 домаћинства). Већ тридесетих година прошлог века настаје популацијска стагнација и постепено опадање броја становника. После Другог светског рата исељенички миграциони процес се наставља још интензивнијим темпом и кулминацију достиже у периоду после 1955. године. И данас је Крупац једно од највећих пиротских села, али и село са једним од највећих атара у овом делу Србије.⁸³

У том великом атару налази се велики број занимљивих места. Једно од њих је Свети Антанас (или само Антанас), пространи брдско-виноградарски простор северозападно од села. То је потес првобитне локације сеоског насеља. Посетио сам га децембра 2020. године, заинтригиран једном причом на локалном интернет порталу.

Најпре сам обишао путеве који из Крупца воде јужним падинама Видлича ка Умништу (подножје Басарског камена) и Басари, као и брдо Дебели брег, које раздваја два пута. У повратку ка селу, пронашао сам место где се у прошлости, у близини некадашњих села Горња и Доња Раковица, налазио храм посвећен Светом Антанасу и где је 1935. године подигнут крст. Много година касније, мештани Крупца су овде, међу својим воћњацима и виноградима, поставили макету црквице, место за паљење свећа, сто и клупе за одмор.

Антанас је удаљен свега десетак минута хода од сеоске цркве посвећене Светом Николи. Подигнута је током прве половине XVII века, док је најновија зграда из 1902. године. Сматра се да је изграђена унутар значајнијег античког насеља и да је на месту садашњег храма постојала

⁸³ Др Јован В. Ћирић, Витомир Живковић: „Крупац (Географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат)”; Пирот, 1974.

ранохришћанска богомоља која је кроз векове рушена и обнављана. Крувачка црква је проглашена за споменик културе јуна 1984. године.⁸⁴

сл. 321: Макета цркве у месту Антанас сл. 322: Црква Св. Николе у Крупцу

Долина Сушице бочно пресеца Крупац у средишњем делу насеља. Крашког је порекла. Њена дужина до изласка из теснаца, испод којег се отвара и спаја са Нишавином алувијалном равницом, износи 670 м. Иако кратког тока, речица је створила 15–30 м дубоку долину.

Сушица је периодични водени ток са доста јаким протицајем, али активним само у хидролошки влажнијем делу године (после отапања снега и с пролећа) и изузетно у осталом делу године после јачих киша у залеђу. Сушичко врело је старије од данашње серије врела у Крупцу и у атарима суседних села. Да хидролошка веза између њих не постоји, види се из чињенице што се замућивање, које је редовни пратилац Сушичког врела, никад не појављује и не коинцидира ни са једним врелом у околини.

Занимљиво је запажање мештана Крупца да снажно Сушичко врело избије увек после високог водостаја Височице (10 km удаљености у правој линији), односно после јаких киша „иза Видлича”. То указује да се подземни канал Сушице, периодично активан, напаја из високог водостаја височког слива, а можда и преко појединих понора видличке крашке површи за време топљења снега или јачих падавина.

Редовно јављање воде у врелу је иначе крајем зиме и с пролећа. Траје четрдесетак дана, с тим што је налет воде у почетку јачи, а затим постепено слаби, док Сушица обично у мају сасвим не пресахне. Карактеристично је да је први снажни налет воде увек замућен (црвенкаст и коинцидентан са бојом Височице). Током следећих дана и недеља вода се постепено избистри. Време, од високих водостаја Височице и наглих киша у пределу с друге стране Видлича, до појаве мутне воде у врелу Сушице, траје око 12 часова.⁸⁵

⁸⁴ Радмила Влатковић: „Заштићено споменичко наслеђе Пирота”; Пирот, 2012.

⁸⁵ Др Јован В. Ћирић, Витомир Живковић: „Крупац (Географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат)”; Пирот, 1974.

Врело Сушице сам посетио почетком јуна 2023. године. Месецима сам стрпљиво чекао да проради. Када сам почео да губим наду и схватио да ћу прву наредну прилику, да видим овај феномен, имати тек у пролеће следеће године – окишило се и ја сам, у објави једног свог пријатеља на друштвеним мрежама, видео радосну вест: „Прорадила Сушица!”

Већ у центру села је било јасно да је речица активна и да ћу на њеном врелу затећи спектакуларан приказ. Стазом уз десну обалу стигао сам до врела за свега 15 минута. Толико је јако да одмах из њега настаје снажна речица, налик старопланинским рекама, са својим брзацима, каскадама и мањим водопадима.

Призор је био прелеп, а муке које сам имао да дођем до самог врела брзо су заборављене. Мало ми је засметало то што у Крупцу не постоји табла са информацијама о Сушици, што стаза узводно од моста у селу није обележена и што није омогућен лакши приступ самом врелу.

сл. 323: Сушица у центру Крупца

сл. 324: Сушичко врело

Видлички атар Крупца – Башевица, Вучје, Ђерговац, Големи Ботушан, Пућос

Северна граница атара Крупца иде преко највиших врхова видличке површи и превоја Одоровски прелаз. Она представља вододелницу јер се на њој налази хидрографско развође између Височице и Нишаве. Разлика између највише хипсометријске тачке сеоског атара (врх Мечја гора на Видличу, 1293 m) и најниже (корито Нишаве испод Манастира Светог Јована, 381 m) износи 912 m.⁸⁶

⁸⁶ Др Јован В. Ђирић, Витомир Живковић: „Крупца (Географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат)”; Пирот, 1974.

Пут за ово велико подручје води од основне школе у Крупцу. Ово је једна од већих сеоских школа у пиротском крају. Иначе, овде црквено-школска делатност потиче још из турског периода, а прва школа у селу је почела са радом још 1850. године.

Изнад школе престаје асфалт и пут води на север. Оријентацију олакшава то што је Вучје (1180 m), први већи врх у овом делу Видлича, током успона у видокругу. Треба савладати висинску разлику од 755 m. Ја сам то учинио априла 2019. године.

Пут је веома лош и тежак. Уз константан успон води преко каменитог терена и прави неколико завоја, како би заобишао дубоке долине. Са удаљавањем од села и порастом надморске висине, постаје све гори. По траговима гума, мрљама од исцурелог уља, празним флашама и лименкама, лако је закључити да га повремено користе само мештани Крупца, са својим тракторима и дрваркама, као и ловци. Леп је поглед на бројна околна села, а у даљини је могуће видети и Пирот.

После врло напорних пола сата, пут повија десно у једну долину. Овај пролаз, између Гламе и Пистарца, као и проширење које следи, назива се Башевица. Крајолик се полако мења. Шума је све гушћа, камен на путу се све више смењује са земљом. Колотрази су веома дубоки.

У Башевици су се некада налазиле колибе и појате крупачких сточара. Данас на то подсећају само остаци ових грађевина, неколико камених бедема и плитких бунара који су се пунили кишницом и служили за складиштење воде. Надморска висина је око 800 m. Потребно је отприлике сат времена да се од крупачке школе стигне на ово место.

сл. 325: Пут за Видлич

сл. 326: Стара колиба у Башевици

Пут продужава на североисток, у срце Видлича. Обилази први истакнути врх у овом делу, Пистарац (1063 m), са његове леве стране. Ја сам се у пролеће 2019. године вратио мало према селу, а онда кренуо путем узбрдо у намери да остварим своју жељу и попнем се на Вучје.

У јесен 2014. године доживео сам праву авантуру, неуспели покушај освајања овог врха, са његове северне, басарске стране. Тада су ми непрелазну препреку представљале дубоке вртаче. Овог пута сам то чинио из правца југоистока, по једноличном и стрмом каменитом терену.

Кретао сам се споро, правећи честе паузе. Терен је врло незгодан за кретање. На врху сам био после 45 минута успона од полазне тачке у Башевици. Вучје је заобљен врх, у виду заравни омеђане каменим бедемом. Планинари веома ретко излазе на њега.

Посматрао сам Пиротско поље и планине јужно од њега: Гребен, Руј, Влашка и Столска планина, Падеж. У правцу северозапада могао сам да видим познатије и много посећеније врхове на Видличу – Басарски камен и Црни врх. У повратку ми је, за спуст до школе у Крупцу, било потребно нешто више од сат времена.

Првог априлског дана 2023. године сам са Миланом Јовановићем продужио поменути путем од Башевице и обишао вероватно најзабаченији део Видлича. Када се шумовити Пистарац у потпуности обиђе, терен постаје лепши за планинарење. Отвара се пространство са великим бројем планинских врхова. Тешко их је разликовати један од другог: Тошмикова чука, Рогоз, Липа... Сви су висине 1050–1150 m. Пут је сасвим доброг квалитета.

сл. 327: На врху Вучје

сл. 328: Пут кроз забачени део Видлича

Наш следећи циљ је било место које се зове Ђерговац. До њега смо стигли после сат и 15 минута хода од Башевице, пролазећи поред великог броја дубоких вртача, долина и узвишења. Слично Башевици, и у Ђерговцу су се налазиле појате Крупчанаца и пашњаци за испашу стоке. За разлику од Башевице, због веће удаљености од насеља, овде има знатно мање трагова некадашњег боравка људи.

Са Ђерговца смо започели успон на брдо које се уздиже северно од њега. Више није било никаквих стаза и правац кретања смо морали да бирамо сами. Прошли смо место Турско ливађе и почели да се пењемо на Големи Ботушан, јужном падином овог брда. Ово је био убедљиво најзахтевнији део наше релације, јер смо морали да се провлачимо кроз шуму и трње. Успомену на ово планинарење, у виду маснице и посекотине, зарадио сам управо овде, од трна који се снажно забио у кожу, пуком срећом промашивши моје око.

Требало нам је пола сата за успон на Големи Ботушан (1155 m). Источно од њега је 19 m нижи Мали Ботушан, а на северу – Одоровски прелаз. Поглед је допирао до највиших врхова Видлича и познатих места у димитровградској општини. На југу смо, поред Гребена, Влашке планине и Руја, могли јасно да видимо и Драговски камик у Бугарској. Чини ми се да не постоји место у Србији са кога је поглед на њега лепши.

Између Големог и Малог Ботушана је дугачак камени бедем, вероватно још један у низу оних који су подигнути у овом крају за време балканских ратова и Првог светског рата под командом, тада још неафирмисаног, Степе Степановића. Тада су, у сврху успостављања војне одбрамбене линије на Видличу, вршене масовна сеча и крчење шуме.

Уследио је спуст у Пућоско равниште. У једној дубокој вртачи нашли смо остатке некадашњег пребивалишта видличких сточара. Пресекли смо пут који пролази кроз средину поља и продужили ка месту где почиње да се уздиже високи гребен Видлича. Иза њега су долина Височице, села Рсовци и Височка Ржана.

Наш крајњи циљ се налазио у једној плиткој вртачи која је урасла у вегетацију па је кретање кроз њу било веома тешко. Тамо смо потврдили некадашње присуство људи. Ово место се зове Пућос. Познато је по својим бунарима озиданим од камена, које су у прошлости крупачки сточари користили за појење стоке и за своје потребе.

Видлич је познат као безводна планина и живот на њему сасвим сигурно није био нимало лак. Највреднија ствар, на овако удаљеном и изолованом месту, свакако је била вода. Сматра се да је пред Други светски рат у крупачком атару било између 15 и 17 хиљада оваца и коза.

Место неодољиво подсећа на Чербес, огромну крашку увалу изнад димитровградског села Гуленовци. Разлика је у томе што је Пућос много мања и плића вртача, али су ми његови бунари некако били сликовитији и лепши. Моје узбуђење на овом месту је било огромно јер сам само три месеца раније обишао Чербес са Драганом Шопком из Власотинца.

Пућос је практично најудаљенија тачка великог атара Крупца. Милан и ја смо до њега прешли 12,5 km од села за око три сата и 20 минута – преко Башевице, Ђерговца и Големог Ботушана. У овом крају се „додирјују” пиротска и димитровградска општина, као и атари више

села (Крупца, Рсовци, Височка Ржана, Гуленовци, Височки Одоровци). Око 2 km ваздушном линијом од Пућоса, у правцу југоистока, налази се место које сам већ представио у овој књизи – чесма Вија вода.

сл. 329: Пућоско равниште

сл. 330: Један од бунара на Пућосу

Киша нам се приближавала са запада. Затећи се у овом пустом и ненасељеном крају, по невремену, грмљавини и пљуску, није нимало препоручљиво. У повратку до Крупца смо најпре ишли путем у правцу Басаре, Умништа, Чарапане и Лешја. Високо изнад нас, са десне стране на гребену Видлича, били су врхови Велика Парамуница, Драђијак и Мечја гора, сви са висином преко 1250 m.

Затим је пут скренуо лево и ми смо се након 40 минута од Пућоса нашли на раскрсници путева недалеко од Ђерговца. Одатле смо се у село вратили истим путем као и приликом доласка, али овог пута огрнути кишним кабаницама. Важно је нагласити да на овој релацији нема никаквих маркација, нити употребљивих извора са водом за пиће.

Ток Нишаве од Крупца до Пољске Ржане, купалиште Бумбак, старо речно корито изнад Пирота

У новембру 2021. године сам до Крупца стигао пешке из Пољске Ржане тзв. „кружним путем” – преко Трњане, Великог и Малог Јовановца и Великог Села. Затим сам истински уживао у повратку из Крупца до Пољске Ржане низ реку Нишаву.

У Крупцу се на Нишави налази велики мост. Кренуо сам од њега путем низ леву обалу реке. На појединим местима она је била тако широка и плитка да ју је било лако прегазити гуменим чизмама. Од моста у Крупцу, до места где се пут одваја од речне обале и скреће лево према Трњани, има око километар растојања.

Продужио сам низ реку, у жељи да боље упознам до тада мени непознат део њеног тока, између Трњане и Пољске Ржане. Кретао сам се стазама које користе риболовци да би дошли до својих омиљених места за пецање. У овом делу тока, недалеко од Трњане, Нишава меандрира и прави неколико завоја. На месту једног меандра налази се популарно купалиште Дедино море, до кога се најлакше долази са пута за Крупац.

Карактер обале је разнолик. На појединим местима то су стрме стране које се, већ стотинак метара даље, претварају у готово равне површи са трскама и барицама налик на мочвару. Такође, дубина реке јако варира. Упечатљиво је да има пуно полеглих, оборених и нанетих стабала, која на неким местима заузимају већи део ширине реке и на која Нишава, у периоду високог водостаја, наноси смеће, друга стабла и гране.

Након пола сата хода од скретања са пута за Трњану, стигао сам до једног интересантног места. Делује као да је овде некада било у плану подизање моста. На то указују ниски бетонски стубови. Нешто даље сам прошао поред најлепшег дела Нишавине обале на овом потесу, где је њена лева страна прилично поткопана дејством воде.

У делу реке који се налази насупрот Светом Јовану, манастиру и викенд-насељу између Извора и Крупаца, била је видљива интензивна експлоатација шљунка. Овде има и остатака старог речног корита којим је Нишава текла у прошлости. Сада ова места највише личе на баре.

сл. 331: Нишава у близини Трњане

сл. 332: Најлепши део речне обале

Приближавао сам се Пољској Ржани. При крају моје релације, дошао сам до места где је у одређеним деловима године могуће прегазити

Нишаву или возилом прећи на њену десну обалу. Овде сам напустио реку и упутио се до центра Пољске Ржане. Шетња низ Нишаву, од моста у Крупцу, потрајала је око сат и 20 минута, уз око 5 km пређеног растојања.

Једно лепо место које треба посетити у летњим месецима налази се у самој Пољској Ржани. Открио сам га у јулу 2020. године, захваљујући својој ћерки Дуњи, која је тамо данима ишла на купање и сунчање са својим друштвом. Место је удаљено од Пирота свега 4 km, а колима се до њега стиже за мање од десет минута.

Мало пре центра Пољске Ржане, у главној улици која пролази кроз насеље, треба оставити аутомобил и скренути лево на земљани пут. Нишава и купалиште Бумбак су удаљени свега стотинак метара. Овде је река, на месту једне велике стеновите плоче испод брзака, издубила дубок вир. Место ми се одмах учинило веома привлачним.

Најбоље је прегазити Нишаву изнад брзака и прећи на њену десну обалу. То није никакав проблем јер се тури радна стена, а не оштро и клизаво камење. На другој обали је мало проширење где се углавном у сезони купања окупљају деца. Ту је и импровизирана скакаоница од гума, коју би требало користити уз опрез, јер ово купалиште није уређено нити адекватно обезбеђено. Све у свему, Бумбак може послужити као добра опција млађима да лети квалитетније проводе слободно време.

сл. 333: Околина Пољске Ржане

сл. 334: Купалиште Бумбак

Узводно и низводно од Пирота Нишава акумулира огромну количину песка и шљунка. Због тога је меандрирање једна од карактеристика њеног тока на алувијалној равни Пиротског поља. Речно корито је несигурно и нестабилно, а поплаве су биле редовна појава у Пироту и латентна опасност за град у свим фазама његовог развоја.

Фосилни трагови ранијег Нишавиног корита могу се и данас видети на приградској и градској територији Пирота. Такав један остатак старог корита постоји између Градског стадиона и Кеја, а занимљиво је да су некада они били видљиви и на подручју Тијабаре.

Регулација тока Нишаве између Железничког и Големог моста извођена је у току XIX и у првој половини XX века са променљивим

успехом и то неколико пута. Дефинитивна регулација Нишаве на овом потесу изведена је тек после 1926. године. Упоредо са њом изграђен је и чувени Кеј (радови започети још 1923. године), а 1933. године простор је пошумљен липама које данас представљају украс града.

Коначна регулација Нишаве низводно од Големог моста изведена је тек 1963/64. године. Исправљањем и скраћивањем речног корита омогућен је читав низ позитивних последица. Поред обезбеђења индустријске зоне, остварен је бржи проток воде, појачана је дубинска ерозија и омогућено снижавање нивоа издани на сектору града.⁸⁷

Чињеница је да је Нишава у античком периоду, па и у периоду турске владавине, овим крајевима текла знатно другачије него данас. Трагови њеног некадашњег тока сачувани су у остацима старих корита и називима појединих места. Највише их има у околини Пољске Ржане и на потесу од овог села до Пирота. Старије генерације Пироћанаца се сећају да је простор изнад Железничког моста, на коме се данас налазе Компензациони базен и напуштено Градско купалиште, некада изгледао другачије и да је физиономија овог предела потпуно промењена крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века.

Другог дана јануара 2019. године ја сам обишао овај крај. Прошетао сам целом дужином пазарске стране Кеја, прешао железничку пругу, прошао ободом бившег Градског купалишта и продужио стазом уз леву обалу Нишаве. Кренуо сам ка месту где река прави благу кривину и где је њен стари ток, обимним регулационим радовима, знатно измењен.

Најлепши део старог речног корита удаљен је од горњег улаза Градског купалишта око 1 km. Радо га обилазе пиротски риболовци. Просто је невероватно како једно наизглед неугледно и неатрактивно место може да зрачи толиком лепотом. Дужина старог корита је око једног километра и састоји се из неколико делова (поједини су суви).

сл. 335: Изнад Градског купалишта сл. 336: Остаци старог корита Нишаве

⁸⁷ Др Јован В. Ђирић: „Географија Пирота (аспект примењене географије, први део)”; Пирот, 1965.

Дешин трап и Провалија

Традиција у пиротском крају је да се 14. фебруара, на Зарецоју, обилазе виногради и зареже винова лоза у циљу доброг предстојећег рода. Једно од места, које је тог дана међу најпосећенијама, обишао сам 2021. године. Репортажу на блогу сам назвао „Путевима Зарецојаца”.

Кренуо сам пешке од куће у Барју. На начин на који сам навикао годинама, одлазећи на посао, стигао сам до Железничке станице у другом делу града.

Одатле сам кренуо поред самих колосека и убрзо се нашао у насељу Радин До. Кроз њега сам прошао крећући се дугом улицом која се протеже уз пругу. Затим сам скренуо десно и пошао кривудавим путем.

Пратио сам трагове у снегу које су утабали Радиндолци тог преподнева, на путу до својих винограда. Одавде је леп поглед на индустријску зону Пирота. Пут је затим ушао у долину кроз коју протиче један поточић. С моје леве стране је било брдо Дешин трап (највиша кота на 562 m висине). Почео је благ и константан успон који ми је отежавао снег. Прошао сам поред неколико места са кућицама. Лавез паса је указивао на присуство људи у њима.

У једном моменту сам се нашао у долини окружен брежуљцима. Мало сам био у недоумици како да дођем до пута за Нишор, за који сам знао да није далеко. Одлучио сам да се попнем на једно узвишење са кога је требало да имам бољи поглед на околину. Одатле сам могао да видим брдо Дешин трап, а у његовој позадини планину Белава и Суву планину.

Затим сам изашао на неки пут. Викендице и виногади су били све бројнији. Група младића је прошла недалеко од мене, гласно разговарајући и носећи музичке инструменте. Нису ме ни приметили. Сада сам могао да видим крај према Нишору и Завојском језеру. После тачно сат времена, од поласка са платоа на коме се налази Пиротска железничка станица, био сам на асфалтном путу. Бројна паркирана возила указивала су на то да у околним викендицама борави пуно људи.

Пиротски крај није познат као виноградарски и у том погледу се не може поредити са другим крајевима у Србији. Ипак, Пироћанци воле вино и добру забаву и своју виноградарску славу обележавају искључиво

у мушком друштву. Један од најпопуларнијих виноградарских реона (поред падина Сарлаха и Белаве у околини Гњилана, места Свети Јован између Извора и Крупца, Ржанског рида између Пољске Ржане, Држине и Петровца) свакако је и брдо Провалија.

Кренуо сам путем према граду, низ Провалију. Овде је било живље него у подножју Дешиног трапа, јер су виногради много доступнији. Из појединих, где су била окупљена већа друштва, чули су се разговор, смех и гласна музика, вио се дим са роштиља... Обично се и поред хладног времена тамо остаје до вечери па и до дубоко у ноћ.

Провалија је брдо које раздваја долину Градашничке реке и део Пиротске котлине западно од Пирота. Са једног пропланка имао сам леп поглед на Градашницу, Нови Завој и јужне падине Видлича. Прошао сам поред места где се у боровој шуми налази споменик Синиши Николићу Драгошу, као и поред неких од најпознатијих пиротских кафана на самом ободу града. На неколико места су видиковци са којих је леп поглед на град и Железничку станицу, одакле сам тог поподнева започео своју шетњу дугу скоро 8 km.

сл. 337: Брдо Дешин трап

сл. 338: Пут низ Провалију

Када волите свој град, истражујете његову прошлост и најзабитије кутке у њему и његовој околини, онда практично сваког дана научите нешто ново и откријете неко занимљиво место. Поготово ако је тај град Пирот, чија је прелепа околина препуна таквих места. А тада, са открићем нечега новог, доживите неки неописиви позитиван осећај и будете срећни што задовољство проналазите у ситним и сасвим обичним стварима.

Нешто попут тога ми се десило у октобру 2019. године, када сам управо на Провалији пронашао једно интересантно место. Са кривине у Провалији, са које настају неке од најлепших панорама Пирота, кренуо сам узбрдо путем ка Нишору. На завршетку праве деонице пута, дугачке око 400 m, налазе се кривина удесно и једно скретање лево на лош земљани пут. Кренуо сам њиме и прошао поред викендица, напуштених колиба и винограда по којима је Провалија позната.

После само неколико стотина метара од асфалтног пута пронашао сам место које сам желео да видим. То је једна неугледна стара чесма. Мала је и окренута према индустријској зони града. Нисам успео да сазнам њено име. У завичајној литератури нисам успео да пронађем ниједан текст о њој, нити било какву слику. Натпис на њој указује да је у питању спомен-чесма и да потиче из 1928. године.

Вода из ове чесме истиче у танком млазу и потребно је неколико минута да се напуни флаша. Сва вода брзо понире у земљу па се испод чесме не формира никакав поток. Од Зорана, свог колеге са посла, чуо сам да њена издашност никада није ни била већа, а да доста људи из оближњих насеља долази овде по воду верујући у њена лековита својства.

сл. 339: Чесма у Провалији

сл. 340: Место где се чесма налази

Паклештица и њена околина – водопад Бељеница и место Чуке

После више места описаних у Горњем Високу и неколико прича са обода Пиротске котлине, ево нас и у Средњем Високу. Паклештица је једно од најлепших пиротских села. Удаљена је 23 km од Пирота и 4 km од скретања изнад Белског моста. Налази се на 640 m надморске висине. У време пуног водостаја овде је почетак Завојског језера.

Вредни и предузимљиви мештани су се последњих година потрудили да своје село учине привлачним за туристе. Тако се на десној обали Височице, одмах иза моста на улазу у село, налази парк са дрвеним плочама на којима су називи паклешких фамилија. Има их око 40. Свака фамилија је овде посадила и своје дрво.

На раскрсници у центру села је чесма. Лево се иде за стару сеоску школу, гробље и излетиште Маргарит. Са њега је леп поглед на меандар Височице, који је за време ниског нивоа Завојског језера видљив

низводно од села. Кривудава ток Височице је иначе карактеристичан за Средњи Висок. Можемо да кажемо да су баш њени меандри „прославили” видиковац на надалеко познатом Козјем камену на Видличу, јер се најбољи поглед на њих пружа управо са тог места.

Занимљиво је да се до Козјег камена може доћи и из Паклештице. На непун километар пре села постоји обележено скретање на стрму планинарску стазу која води до овог места. Највећи проблем је савладавање висинске разлике од 400 m на врло кратком растојању.

Из центра села, десно се иде за Цркву Светог архангела Михаила и једно лепо место за купање на Височици. Слично црнотравској Кални, Паклештица има свој етно-музеј или спомен-дом. Обишао сам га у друштву Драгана, својеврсног локалног туристичког водича, у јулу 2022. године. Отворен је две године раније и поседује богату збирку етно-предмета, мапа и макета. Налази се прекопута сеоске цркве.

Управо је за цркву у Паклештици везана и једна интересантна прича. Према њој, крајем прошлог века, одавде су украдене вредне иконе. Много касније, 2007. године, кустоси Музеја Понишавља из Пирота су их пронашли у Цркви Светог Ђорђа код Нишора, удаљеној 17 km од Паклештице. Да ли их је у овој црквици из покајања оставила особа која их је однела петнаестак година раније или неко други, не зна се тачно.

сл. 341: Парк на улазу у Паклештицу

сл. 342: Црква Св. архангела Михаила

Стаза за водопад Бељеницу пролази лево од цркве. Добро је маркирана, посебно у свом другом делу, и не би требало да има проблема са сналажењем. До водопада се може стићи за нешто више од пола сата

пријатне шетње (око 2,5 km). Са колегама из „Тајерса”, Миланом Јовановићем и Бојаном Николићем, то сам учинио марта 2020. године.

После почетног успона надаље нема већих варијација у висини и стаза води изнад десне обале Височице. Затим скреће лево, заобилазећи једно брдашце (Чука, 738 m), удаљава се од реке и пролази испод велике борове шуме. Петнаестак минута након сеоске цркве долази се до места рачвања планинских стаза. Ми смо продужили право, наставили испод борова пратећи маркације и ушли у долину једног потока, притоке Височице. У долини, која се зове Раздол, налази се више старих кућа, колиба, појата и воденица. Нажалост, крај је одавно пуст.

Пратећи маркације стиже се до споја два потока. Само стотинак метара даље, на оном који долази са леве стране, налази се водопад Бељеница. Иако се по величини не може поредити са најпознатијим старопланинским водопадима, веома је необичан и није налик ни једном другом водопаду на којем сам био. Вода као да се цеди из корена дрвећа које расте на врху бигреног стенског одсека.

Овај водопад је висок преко 10 m, активан је само зими и у пролеће (у време топљења снега) или након јачих падавина у лето и јесен. Требало би га посетити, јер представља занимљив природни феномен, а долазак до њега није тежак. Десно, у подножју стене, налази се подкапина.

сл. 343: Височица узводно од села

сл. 344: Водопад Бељеница

Један леп крај у околини Паклештице сам посетио на новогодишње јутро 2022. године. Из Пирота ме испратила магла, а у њој је била и долина Височице. Можда је тако било и боље, да не бих пред очима имао тужан приказ настао након бесомучног испуштања Завојског језера у 2021. години. Река Височица се тада ширила у језеро тек неколико километара низводно од Паклештице и испод Белског моста.

Из центра села сам кренуо раније поменутих путем испод школе и поред видиковца Маргарит. Тамо сам скренуо на север. Изабрао сам да наставим десним, горњим путем, а да се у село вратим оним левим, доњим. Циљ је био да направим кружну релацију у крају између три старопланинска села – Паклештице, Дојкинаца и Беле.

Уследио је константан и нимало лак успон. Повремено сам излазио на пропланке, пролазио поред остатака старих паклешких појата и каптаже сеоског водовода. Имао сам леп поглед на југ – ка Козјем камену, а затим су са порастом висине почели на хоризонту да „извирују” и кањон Владикине плоче, Видлич, Висока стена...

Прво пролазно место је било на око 2,5 km од центра Паклештице и на 1070 m надморске висине. Има необично име – Коил. Ту се пут, којим сам дошао, укључује на главни пут у овом крају, а који из села води обилазном и дужом путањом и којим сам решио да се касније вратим у Паклештицу. Овде сам стигао после тачно сат времена хода.

Пут наставља да се пење у правцу североистока. Могао сам да видим долину Белске реке и пут за Белу, као и брда Попушчевицу и Врх, између којих пролази пут за висораван Вртибог. С моје леве стране је било место Лелча, где се налази један извор, изданак Белске реке.

Време се променило. Почела је да пада слаба и ситна киша, а ја сам изнад 1300 m надморске висине газио и снег. Након 1,5 km од Коила, дошао сам до нове раскрснице планинских путева у месту Трапчиње (1317 m). Овде се лево скреће на север – према Паклешком врху, Видличевом крајишту, Бислави и Вртибогу. Управо сам из правца Дојкинаца (потребно око сат времена) и Паклешког врха (удаљен на свега десетак минута хода) стигао до овог места у јулу 2024. године.

Ја сам од раскрснице на Трапчињу продужио стазом на исток и стигао до места Чуке (1344 m), удаљеног око 4,5 km од Паклештице. Одатле сам имао изванредан поглед на долину Дојкиначке реке. За долазак ми је требало сат и 40 минута времена. У овај лепо крај планинари ретко залазе.

сл. 345: Трапчиње – раскрсница путева

сл. 346: Врх Чуке и правац Вртибог

Повратак у Паклештицу, нешто дужим путем, потрајао је сат и 15 минута, преко раскрснице у месту Коил, путем низ леву страну долине Белске реке, поред брда Турла и изнад места Падиње. Пут је веома кривудава, али и бољи од оног којим сам из Паклештице првобитно изашао на Коил. Често га користе теренска возила.

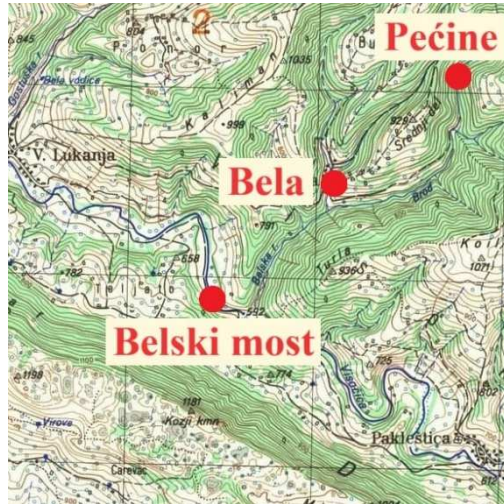
Долина Белске реке и Белске пећине

Новембра 2022. године нашао сам се, после више од пет и по година, у Бели – ушушканом средњевисочком селу. У међувремену, број становника села се додатно смањило, а неки људи, са којима сам разговарао током свог последњег боравка, више нису били међу живима. На то се навикнете када обилазите удаљена села на Старој планини.

Овог пута је циљ био да ме колега Бане и његов рођак Синиша одведу до пећина у долини Белске реке. Прошли смо кроз Белу читавом дужином и кренули уз реку која долази из правца севера и подножја Видличевог крајишта. Улива се у Завојско језеро испод села и узводно од Белског моста.

После пола сата хода уском планинском стазом сишли смо до Белске реке. Позитивно су ме изненадили количина воде у њој и чињеница да је била бистра као суза. Опрезно смо прешли један дрвени мостић у месту званом Брод. Ту се одувек прелазила („бродила“) река.

Изнад нас су биле стене, налик на оне код чувеног Славињског грла. Прешли смо један суви поток, који долази са истока, из Градишког дола (назван по Градишту, доминантном врху у крају – 1078 m), прошли поред лепог извора и даље кретање наставили левом обалом Белске реке. Без обзира што смо на појединим местима морали да се пробијамо кроз гране дрвећа и трње, кретање уз речицу је представљало право уживање. На појединим местима имао сам осећај као да пролазимо кроз тунел.

сл. 347: Место Брод

сл. 348: Прелепа Белска река

Обишао сам Стару планину уздуж и попреко, пео се на све њене значајније врхове, спуштао се у најскривеније и најдубље долове у потрази за водопадима, газио бројне потоке, али ми се чини да лепшу речицу од Белске нисам видео. Посебну драж јој дају стене и песак беле боје, зелена маховина и кристално чиста вода.

Прешли смо на десну обалу реке и после двадесетак минута, од дрвоног мостића у месту Брод, дошли до локације прве од две пећине које смо желели да обиђемо. Место је препознатљиво по лепом и јаком извору из кога истиче поточић и након свега 20 m се улива у Белску реку.

Прва пећина је изнад извора. До ње није лако доћи. Кренули смо узбрдо по дубоком опалом лишћу. Након скоро сат времена од поласка из Беле, нашли смо се на њеном улазном отвору. Мала пећинска дворана се наставља на ужи ходник. Видљиви су трагови активности златара, а има и слепих мишева. Ово место смо искористили за краћи одмор.

сл. 349: Поток је дужине свега 20 m

сл. 350: Прва од две пећине

Продужили смо десном обалом реке. У овом крају се налази више спелеолошких објеката. Без помоћи Синише, човека који је родом из Беле и који „у прсте” познаје сваки педаљ њене околине, не би имали шансе да пронађемо ниједан од њих. Посебно је интересантно што овај крај прате бројне контроверзе и тајанствене приче. Све су везане за благо, наводно скривено у Белским пећинама.

Прошли смо најлепши део долине Белске реке. Једно место, са карактеристичним „тобоганом” и виром за купање, подсетило ме на познати Ковани дол, у близини села Топли До. Једина разлика је у боји стена преко којих тече бистра планинска вода.

У горњем делу тока Белске реке, у крају који називају Горњи брод, има и лепих водопада. Активни су крајем зиме и у пролеће, а имена су добили по мојим пријатељима планинарима и људима који су их први истраживали и промовисали: Аранђелов, Чупов, Ђенићев, Лукин...

Недалеко од места где се налази прва пећина, поново смо кренули да се пењемо уз десну обалу реке. Друга пећина се налази у кориту сувог потока којим, у време топљења снега и након јаких киша, потече вода низ

огромне камене „степенице”. Оне се завршавају својеврсним природним „амфитеатром”, који се налази на самом ушћу потока у Белску реку.

Тако смо се после свега 15 минута од прве пећине нашли испод окомитог стенског одсека, у чијем је дну отвор „главне” Белске пећине. Он је узак и доста мањи у односу на прву пећину, а за разлику од ње је и хоризонталан. Било је очигледно да се у унутрашњости земље овде крије тајанствени сплет ходника и дворана.

Приближавањем отвору пећине чује се гргољење воде у њеној унутрашњости. Синиша је Банету и мени објашњавао да је пећина веома дугачка, да кроз њу тече вода и да она понире. Због тога, приликом уласка у ову пећину и боравка у њој, треба бити посебно опрезан јер су могуће брзе промене нивоа воде. Замишљали смо како ово место изгледа у пролеће, када се отвор пећине испуни водом па она крене да истиче и да прескаче камене степенице на свом спусту у Белску реку.

У Бели смо били након 50 минута. Удаљеност друге пећине од села је око 3,5 km. Акцију сам поновио на исти начин у септембру 2024. године са екипом ТВ „Пирот”. Количина воде у реци је била неупоредиво мања па смо се добрим делом навигирали уз саму реку.

сл. 351: Најлепши део речне долине

сл. 352: Друга, „главна” Белска пећина

Околина Вртибога – Мутна бара, Студеничка чука, Лећија, Врх, Бислава, Биславски водопад

Вртибог је огромно пространство и један од најлепших и најочуванијих локалитета на Старој планини. На самој висоравни и у њеној непосредној околини пуно је интересантних места. Истраживао сам их више пута, а најдетаљније у септембру 2021. и 2022. године. Тада сам прелазио по 25–30 km пешице кроз пределе неописиве лепоте.

Моје полазно место је оба пута био Белски крст код скретања за село Бела. Тамо бих остављао ауто и стрмом пречицом након двадесетак минута хода излазио на тзв. Луканџи пут у месту Калиман. Затим сам преко превоја на Преседлини и Стојановог трапа стизао до равнијег терена на јужним падинама Врха. На месту Дел пут за Вртибог нагло мења правац и скреће на север.

Обично је планинарима потребно око два сата хода да од Белског крста стигну до „капије” Вртибога у његовом југозападном делу. Ако се посета бараца сточара и Арбанашком кладенцу одложи за касније и на око километар пре њих продужи путем који води узбрдо на север, Вртибог се може посматрати из мало другачијег угла.

На заравни у подножју Мрамора, која се назива Делница, налази се раскрсница планинских путева. Десно се иде на прелепи видиковац Мрамор, а лево за Мутну бару, суват на близу 1600 m висине. До ње се стиже за само 15 минута хода од раскрснице на Делници.

На Вртибогу је некада пасло више хиљада оваца, а постојало је и неколико млекара. Овде, на Мутној бари, изнад Вртибога, напасана је крупна стока, а увече је гоњена на преноћиште у Леђију. На Мутној бари постоји неколико увала које скоро преко целе године задржавају воду од отопљеног снега и кишице. Ове баре је стока приликом доласка на појило газила ногама и мутила, па је по томе место добило име.⁸⁸

На врху долине излази се на превој. Километар лево од њега, гребеном, је Белан (1576 m), а десно се иде за Студеничку чуку (1666 m), Мрамор (1759 m) и Браткову страну (1943 m). Са овог места се може уживати у погледу на главни венац Старе планине и Миџор, који се налази тачно прекопута, с друге стране огромне долине Јаворске реке. Крај је препун брусница, а берачи стижу пешке или теренским возилима. Студеничка чука је благ и заобљен врх на коме је постављено одмориште.

Мрамор је од Студеничке чуке удаљен око километар на исток. На северним падинама овог врха, у Лисевском долу, који је са истока омеђан Драгаљицом, настаје Пиљски поток. На њему се нешто ниже формирају прелепи Горњи и Доњи Пиљски водопад. Тамо је и огромна стена Пиљ, по којој су ови водопади добили своје име.

⁸⁸ Борисав Николић: „Гостуша”; Пирот, 2011.

У источном делу Лисевског дола и у подножју Драгаљице је Лећија. Тамо се налазе остаци старог гостушког говедарника. У Лећији су некада биле и колибе Црновунаца, сточара-номада који су између два светска рата са огромним стадима својих црних каракачанских оваца долазили на Стару планину из Македоније и северне Грчке.

сл. 353: Студеничка чука

сл. 354: Лисевски дол и Лећија

Са Белског крста мени је за долазак на Мрамор требало око четири сата, уз приближно препешачених 16 km и савладаних 1000 m висинске разлике. Јужним падинама Мрамора и кроз долину која се назива Дубока падина, пратећи стазу којом пролази стока, стиже се за свега 30 минута у део Вртибога, који представља „центар” свих збивања на висоравни.

Изнад Арбанашког кладенца се уздиже Ручка чука (1534 m). Био сам сведок постављања мобилијара на њој. Ручка чука дели Вртибог на два дела. У јесен 2022. године обишао сам је западном страном, прошао поред једне мање баре и неколико дубоких рупа (по њима је наводно Вртибог добио име) и стигао до појила на Големој бари. Језерце добија воду од оближњег извора на јужним падинама Ручке чуке.

Затим, требало ми је око 30 минута стрмог успона да од овог места изађем на Врх (1588 m), највишу коту масива који са јужне стране ограничава Вртибог и одваја га од долина Гостушке реке и Височице. На платоу на Врху, једна лепа бреза годинама одолева налетима ветра.

сл. 355: Голема бара на Вртибогу

сл. 356: Бреза на Врху

Годину дана раније, у септембру 2021. године, продужио сам даље путем од Арбанашког кладенца и старе гостушке млекаре у источном делу Вртибога. Пут ме водио у сточарски крај Биславу. Уживао сам у лепоти дела Вртибога између Ручке чуке и Врха (називају га и Мали Вртибог), као и у погледу на Браткову страну, Равно бучје, Три чуке и Копренски плато. После 15 минута дошао сам до руиниране зграде млекаре која је некада била у поседу Лукањаца. Испод ње је извор воде са коритима за стоку. Долина која се пружа испод овог места спушта се до Речне пољане на десној обали Дојкиначке реке и старе карауле „Лисе”.

Величина атара некадашњег села Велика Лукања износила је око 1800 хектара. Занимљиво је да је он обухватао и три потеса северно од села, на платоима Старе планине. Два од њих, Планина и Вртибог, налазили су се на висини од 1400 m и на удаљености од око 8 km од села.

Иако неприступачни, ови атари су били јако цењени због изврсне траве која је служила за спремање сена и зимску исхрану стоке. Са ових терена сено се превозило у Лукању саоницама. На Вртибогу је подигнута задружна млекара у којој су израђивани бели сир и надалеко чувени овчији качкаваљ. Један од више потеса у овом крају била је и Бислава, позната по изворима воде (на латинском реч „бислава” значи „два извора”).⁸⁹

Призор који је уследио био је величанствен. Велико крдо крава пасло је по околним доловима и брежуљцима. Дobar део крда се налазио на врху Велика Бислава (1534 m). Попут бројних других врхова у околини, то није никакав истакнути врх. Удаљен је свега пар стотина метара од пута који води кроз овај крај. Јужно од њега су Мала Бислава и већ неколико пута помињано Видличево крајиште.

Јужно од Велике Биславе, стотинак метара лево од пута којим сам пролазио, налази се још један мањи напуштени објекат. Некада давно припадао је сточарима из Паклештице. *На основу једног записа, управо су становници Паклештице, око 1880. године, од Црновунаца усвојили технику израде качкаваља.*⁹⁰

Бројне млекаре (или „бараке” како их називају мештани) на овом подручју од свега неколико квадратних километара указују на квалитет сувата. На Вртибогу и Бислави додирују се атари неколико старопланинских села (Гостуша, Дојкинци, Паклештица), а своје бараке су овде својевремено имали и сточари из Беле и Лукање. Некада су се овде белела стада оваца и за свакога је било довољно места.

На око 1 km јужно од Велике Биславе налазе се Биславска корита, надалеко позната појила за стоку. Ово је једно од највећих појила на

⁸⁹ Вукашин Петровић, професор: „*Велика Лукања – од постанка до потапања*”; Пирот, 1985.

⁹⁰ Давор Лазаревић: „*Пиротски качкаваљ (прича о најпознатијем српском сиру)*”; Пирот, 2021.

Старој планини и у читавом пиротском крају. Воде на њему има много више него на Арбанашком кладенцу. Интересантно је да се ова два извора воде, међусобно удаљена око 3,5 km, налазе на истој надморској висини (1475 m). Призор који сам сасвим случајно доживео на Биславским коритима био је заиста редак и необично леп – затекао сам се на узвишењу када је крдо од педесетак крава долазило на појило.

Вода са Биславских корита отиче у долину у којој се формира Биславски поток, а на једној од његових саставница и Биславски водопад. Занимљиво је да се овај, помало запостављени и ретко посећивани водопад, налази близу једног од најпознатијих водопада у Србији – Тупавице, али да мало љубитеља природе и планинара то зна.

Мало пре Тупавице, на путу из Дојкинаца за Речну пољану и Арбиње, постоји бетонски мост на Дојкиначкој реци. Ту се, недалеко од Лијине чесме и лепе викендице мог пријатеља Небојше Петровића, Биславски поток улива у ову реку. Тачно насупрот викендици почиње занимљива планинарска стаза која води уз Биславски поток.

После отприлике 25–30 минута стиже се до места где се два потока спајају у један. Онај леви, мањи (гледано узводно) долази са Биславских корита, а десни и снажнији са падина Велике Биславе. Биславски водопад је удаљен свега 200 m од ушћа, ако се прати други, десни поток. Водопад чак није ни на њему, већ на његовој малој десној притоци. Та чињеница, да се Биславски водопад налази тек на трећем потоку од Дојкиначке реке, чини да је он веома ретко пун воде. Једноставно, слив који водом храни поточић, на коме се водопад налази, није велики.

Можда је овај водопад најлепши зими, када је окован ледом. Међу мештанима и искуснијим планинарима познат је и под називом Биславац. До њега се од планинарског дома у Дојкинцима може стићи за мање од сат и по времена. По слободној процени висок је до 30 m. Фотографија која следи настала је почетком априла 2023. године.

сл. 357: Биславска корита

сл. 358: Биславски водопад

Десетак минута је потребно да се дође од Биславских корита до важне раскрснице локалних путева. Лево се иде за Видличево крајиште,

Паклешки врх, Субину чуку, Трапчиње и Паклештицу, десно се може на Врх са његове источне стране, а право се продужава за Стојанов трап и Преседлину. Тако је могуће затворити круг око Вртибога. Сви поменути путеви проходни су за теренце и мотоцикле.

Готово идентичну кружну релацију сам поновио првог дана јуна 2024. године, са Драганом и Боцетом из Власотинца. Траса је била иста као у јесен три године раније: Белски крст–Калиман–Преседлина–Стојанов трап–Дел–Вртибог–Гостушка млекара–Велика Бислава. Са пута кроз Биславу смо се пели на Врх и уживали у пиркању ветра и одмору на мобилијару поред усамљене брезе, а затим смо се спустили до Биславских корита. Тамо нас је затекла киша, која нас је пратила у повратку све до главног пута.

Некадашња села Велика и Мала Лукања

Текст из 1985. године: *Петнаест километара северно од Пирота, између огранака Старе планине са северне и Видлича са јужне стране, простире се узана долина правцем исток–запад, у дужини од око 15 km. Кроз њу вијугаво тече река Височица и на њеној десној страни, на самом ушћу притоке Гостушице, сместило се село Велика Лукања, некадашњи административни, политички и културно-просветни центар Средњег Висока.*

Отежан приступ и затвореност утицали су и на друштвени живот становника Средњег Висока. Економски, политички, културни и други утицаји продирали су тешко и са закашњењем у овај крај. Отуда су се овде дуго задржавали стари обичаји и схватања. Веома дуго су се одржале породичне задруге, затим верски и народни обичаји, народна ношња, али исто тако и примитивна обрада земље, чување стоке и други стари облици живота. Заосталост овог краја, у односу на остала подручја Пиротског округа, одржавала се вековима, да би тек после Другог светског рата дошло до бржег развоја...

Постојање Велике Лукађе и околних села (Завој, Гостуша, Бела, Покривштица и Покровеник) утврђено је још у XVI веку. Порекло назива села везано је за „луке” (у народу „луђе”), плодно наплавно земљиште уз обалу Височице. Прозлазећи овим крајем њих је још 1884. године уочио Т. Ђ. Милићевић: „Излазећи из кањона Владикиних плоча код села Паклештице река Височица поприма карактер равничарске реке и прави, час с једне час с друге стране, мање или веће заравни – наплавине које народ назива луке. Њих највише има око Велике и Мале Лукађе...”

Смисао животу овог краја одувек је давала чиста и бистра река Височица са притокама од којих су највеће Белска река и Гостушица. Становништво је било животно везано за реку јер је њене воде користило за наводњавање градина, ливада и њива, за појење стоке и своје хигијенске потребе. На реци Височици, низводно од села, било је десетак воденица, које су услуживале не само становнике Велике Лукађе већ и мештане свих суседних села...

После Берлинског конгреса одређена је нова граница према Бугарској па је Пиротски округ децембра 1878. године подељен на четири среза. Један од њих био је и Височки срез, са седиштем у Великој Лукањи. Овом административном поделом Велика Лукања је добила на значају јер је постала политички и административни центар Среза Височког. Он је тада укључивао 22 села са око 10500 становника.

Краљевим указом, од јануара 1887. године, Височки срез је припојен Срезу Нишавском. Тако је он престао да постоји после само девет година. Наиме, Велика Лукања није могла да се одржи као срески центар, због лоше конфигурације подручја и неповезаности центра са селима среза, али је зато као општински центар постојала пуних 80 година јер су суседна села природно гравитирала према њој...

После настанка природног феномена Завојског језера (1963. године), настала је идеја да се оно вишеструко повећа, чиме би била потопљена села Завој, Велика и Мала Лукања и Паклештица. Од 1965. године (када је од стране Скупштине Републике Србије усвојен пројекат о изградњи вештачког Завојског језера и коришћењу његових вода у енергетске сврхе) Велика Лукања почиње да стагнира, а са протицањем времена и да одумире. Пројекат се није остваривао дуго година, али с обзиром на то да је његова реализација била неминовна, људи су почели да граде домове у Пироту и околним селима. Млади су одлазили у те домове и запошљавали се, а стари су остајали и чекали потапање...⁹¹

Потапање Велике и Мале Лукађе се десило 1989/1990. године. Од тада се повремено (последњих година, најалост, чешће) догађа да, у

⁹¹ Вукашин Петровић, професор: „Велика Лукања – од постанка до потапања”; Пирот, 1985.

периодима ниског нивоа воде у Завојском језеру, Велика Лукања на кратко „провири” и њене старе куће угледају светлост дана. Тада „позирају” путницима на путу за Гостушу, риболовцима, љубитељима природе, али и људима пореклом из овог села, који су овде провели детињство и који сваки такав период доживљавају изузетно емотивно. Дешавало се да појединци заплачу на прагу своје родне куће...

Таква ситуација је била и у новембру 2018. године, када сам до места где се налазило некадашње село дошао са својом породицом. Пут нас је из града водио преко Нишора, Копривштичког крста, јужне стране Завојског језера, Белског моста, Белског крста и деонице на супротној, северној страни језера. Призор који смо затекли на месту некадашњег села никога не може оставити равнодушним.

Људи из овог потопљеног села, ту поред пута за Гостушу, имају своје викендице или одржавају старе породичне куће које су на већој висини па су одолеле надирању воде и формирању језера. Чак су носталгичари на овом месту, удаљеном око 4 km од Белског моста, поставили таблу која означава улаз у село које већ деценијама не постоји.

сл. 359: Некадашња Велика Лукања сл. 360: Старо село и објекат „Водовода”

Топоними „Велика и Мала Лукања” могу се наћи једино на старим картама. Мала Лукања се налазила неколико километара низводно од Велике Лукање, на десној обали Височице. Да би се данас стигло до бивше локације овог села мора се ићи потпуно другим, заобилазним путем, и уложити мало већи напор. Ја сам се тим истраживањем бавио у јулу 2022. године, када сам до места где се некада налазила Мала Лукања стигао са бране на Завојском језеру.

Кренуо сам путем који води уз северозападну обалску линију и стигао до места одакле сам својевремено започињао своје успоне на Белан. Овде се некада налазило село Завој, а сада је ту стари камени крст са уклесаном 1820. годином. Завој је уз оближњу Велику Лукању некада био највеће село Средњег Висока.

Надаље сам морао да обиђем један залив, пролазио сам поред напуштених колиба и викендица, а онда ме пут одвео у долину речице

која добија воду са Малолукањског врела, у подножју маркантног Бодиног дела (1010 m). Ишао сам заправо старим путем који је некада повезивао Завој и Малу Лукању. Петнаестак минута касније, стигао сам на пропланак на коме је раскрсница локалних путева. Одатле ми је преостало да се спустим до места где се некада налазила Мала Лукања.

Спуст није једноставан, а пут је кривудава. Након пуна два сата хода од бране, стигао сам до неколико викендица које су подигнуте изнад језера. Овде сам коначно срео људе и добио неопходне информације. Налазио сам се на месту где је некада било малолукањско гувно. Долазак овде је могућ на два начина: џипом и путем којим сам ја дошао од завојске бране, или чамцем са Буљарица, популарног места и купалишта на супротној, јужној обали језера.

Некадашња Мала Лукања се налазила управо испод ових викендица. Кренуо сам да истражујем околину, јер је ниво језера био низак и поједине куће су биле ван воде. Некада је овде све врвело од живота. Ово је сада једно од најзабаченијих и најређе посећиваних места на Завојском језеру. Удаљено је од бране око 6 km путем и повратак до ње је потрајао сат и 15 минута.

сл. 361: Локација Мале Лукање

сл. 362: Куће „провириле” из воде

Сточарска насеља у околини Гостуше (Понор, Слатина, Србеница, Луч'ц) и водопад Вешала у Гарван долу

Једно од најпознатијих сточарских села на Старој планини у пиротском крају и југоисточној Србији одувек је била Гостуша. Занимљиво је да је само село у прошлости имало и своја истурена сточарска насеља, на којима се боравило у летњем делу године и из којих се стока брже изводила на пашу. Нека од њих су била изолована и

налазила су се на приличној удаљености од села (слично Крупцу и појатама на Башевици, Ђерговцу и Пућосу), али су се нека налазила и у његовој близини. Нека су „жива” и данас, а већина је одавно напуштена.

Понор и Слатина су сточарска насеља југоисточно и источно од главног дела Гостуше који је смештен у долини Гостушке реке. Посетио сам их са својим колегом и пријатељем, Владицом Сирманичким, у марту 2023. године. До ових засеока се долази путем који води испод сеоске цркве, а затим десно од моста на потоку Гарван дол.

После пола сата хода долази се до првих кућа у Понору и крста на пропланку. Стар је преко двеста година. Лоши и блатњави путеви кваре слику о овом идиличном месту. Најважније је да има људи.

Навише од Гостуше налази се сточарско насеље Понор које је у поседу фамилија Ђосинци, Мандини, Шајтини, Пардинци и Марићини. То је насеље које је по положају, квалитету земљишта и урбаном уређењу било најлепше пољопривредно и сточарско насеље Гостуше. Снабдева се водом од чесме која је направљена у средини насеља. Чесма има два ћунка и неколико камених корита за појење стоке.⁹²

Из Понора смо Владика и ја кренули навише. Био сам одушевљен крајем кроз који смо пролазили. Поглед на долину Гостушице, Сирманички врх и Стражиште био је прелеп. Брзо смо дошли до Слатине, опустелог гостушког сточарског насеља. Иако смо ишли поред напуштених кућа и појата, место ми се изузетно допало. После сат и 45 минута од поласка, дошли смо до старе чесме у Слатини.

Слатина је у поседу фамилије Масаленци. Чесма у Слатини има једну дрвену шопку и два камена корита. Када је било више стоке, додавана су дрвена корита, а копана су и удубљења у земљи – вирови.⁹³

Из Слатине смо се до села вратили другим путем. Он води право у Гостушу и њиме се некада много више пролазило. У његовом доњем делу сам имао осећај да ходамо по широким каменим степеницама. Након два сата и 40 минута шетње, затворили смо круг и вратили се на место одакле смо тог јутра отпочели нашу релацију.

⁹² Борисав Николић: „Гостуша”; Пирот, 2011.

⁹³ Борисав Николић: „Гостуша”; Пирот, 2011.

сл. 363: Чесма у насељу Понор

сл. 364: Пут кроз Слатину

Млађи колега, Милан Николић, пореклом из Гостуше, помогао ми је да у мају 2021. године боље упознам још један крај источно од села. Тада смо у истраживање кренули такође са улаза у Гостушу, али смо од цркве скренули навише и нашли се поред зграде сеоске школе. Подигнута је 1930. године, али је остала без ђака још 1990. године.

Од школе смо наставили маркираном стазом уз брдо Рт. При његовом врху, с леве стране нам се прикључио тзв. Војни пут. Према легенди, повезивао је Наград, зараван на коме се налазило римско утврђење, са гостионицом (врста римске војничке мензе) у самом селу.

Према монографији Борисава Николића, Наград и суседна Србеница су одувек били места о којима су се испредале разне приче. Наводно, у унутрашњости брда постоји нека црква, у коју су римски војници долазили да се моле и у коју су одлагали велике количине кованог новца од сребра и злата. По неким казивачима, овде се налазила и ковница новца. Због тога је ово место одвајкада на удару златара из целе Србије. Овде је пре Другог светског рата боравила једна војна експедиција и, наводно, пронашла подземну цркву са таваницом озиданом у облику лука. Међутим, морали су да обуставе радове и оду...

После 30 минута хода од улаза у Гостушу, Милан и ја смо дошли до места Србеница. Ту се налази крст посвећен Светом Пантелејмону. У овом насељу и даље има знакова живота, иако пут пролази поред углавном напуштених кућа у правцу брда Турла (1088 m).

Наредна деоница је изразито каменита и лоша, а успон приличан. Долази се до места на коме је једна оштра кривина. На њој се одваја пут који продужава право у долину Гарван дол. Њиме се иде до водопада Вешала. Стрми пут продужава до још једног истуреног сточарског насеља Гостуше, које се назива Луч'ц. Ми смо се после пола сата напорне деонице од оштре кривине нашли у овом напуштеном насељу.

Луч'ц је место где су се раније налазиле бројне појате Гостушана. Наводно је добио име по томе што су овде некада људи у позну јесен

преузимали, одвајали, лучили своју стоку у повратку са планинских пашњака и терали је у зимовнике ближе селу.

Луч'ц је од Гостуше удаљен око 4 km и налази се на надморској висини од око 1230 m. Разлика у висини између овог насеља и самог села је око 550 m. Пут за Луч'ц преко Србенице може да послужи као један од начина да се из Гостуше изађе на пут за Вртибог, у самом подножју Врха.

С леве стране, у стрмој долини, налази се јак извор хладне воде Забредж, а нешто ниже, с друге стране долине, је Рсин дел. При врху насеља налази се стари крст звани Томин гроб. Потиче из 1832. године. За спуст из насеља Луч'ц до Гостуше, Милану и мени је требало сат и 20 минута. Уживали смо у погледу на део Завојског језера и околне планине.

сл. 365: Србеница

сл. 366: Напуштено насеље Луч'ц

Када се на оштрој кривини у подножју Турле продужи у горњи део Гарван дола, најпре се налази на чесму са хладном водом, која се због свог положаја на кривини назива Накривин. Насупрот извору је једна велика стена коју људи зову Вешала.

*Према казивању старијих, ова стена раније није постојала. Међутим, након једне веома кишне јесени велико брдо земље се одвојило од ње. Годинама је она испирана водом док место није постало онакво какво је данас. На сличан начин су настале и околне стене у долини.*⁹⁴ За те стене су наводно у прошлости везивани људи и чамци па је по томе и само место Вешала добило име.

Деоница након извора Накривин веома је интересантна. Стаза од камених плоча је на појединим местима уска и води уз сам обод брда које се стрмо спушта у Гарван дол. На појединим местима треба бити посебно обазрив јер се преко стазе прелива вода која је чини веома клизавом. Затим стаза пролази кроз шуму и долази се до једног места изнад литице на врху Гарван дола. Ту се формира атрактиван водопад који се зове исто као и стена – Вешала. Тешко га је фотографисати са тог места због незгодне конфигурације терена, трња и грања.

⁹⁴ Борисав Николић: „Гостуша”; Пирот, 2011.

Милан и ја смо се у пролеће 2021. године задовољили боравком на стени са које се у амбис стрпоштава вода. Водопад Вешала је периодичног карактера и налази се на 1030 m надморске висине. До њега се може доћи за нешто више од сат времена од Гостуше. Прилично је непознат јавности и планинари га веома ретко обилазе.

Интересантно је да се нешто ниже од водопада и стене Вешала, низ стрмину и кроз шуму, слива још један слап, у виду белог пенушавог млаза. И он је као и оближњи водопад Вешала вешто скривен од очију посматрача, тешко га је фотографисати и јавља се само у одређеним деловима године. Недалеко од њега, на падинама Попушчевице (1317 m), налази се извор чију су воду људи спровели цевима до Гостуше.

Две и по године касније, у децембру 2023. године, испунила ми се жеља да се нађем у подножју водопада Вешала. Било је то јутро после прославе мог јубиларног, педесетог, рођендана. Уприличили су га они који су ми тада највише значили. Сам крај године, међутим, није испао онакав какав сам ја желео да буде. У том периоду сам много размишљао, учио да будем стрпљив и схватио да морам да заслужим своју срећу...

Јутро у Гостуши је за мене и Дејана Чупића, мог госта из Ниша, било магловито и веома хладно. Истим оним путем, којим смо Милан и ја обишли Србеницу и Луч'ц, стигли смо до оштре леве кривине у подножју Турле, а убрзо и до чесме Накривин.

Ту смо чули јак жубор воде, али се касније испоставило да он потиче од главног дела потока и од каскадног водопада с друге стране долине. Водопад Вешала се налази на поточићу који је притока главног потока у Гарван долу и њиме је, на наше разочарање, текло врло мало воде. Вероватно се снег, који је нападао претходних дана, брзо отопио па је овај поточић, мимо свих наших очекивања, једноставно пресахнуо.

Заузврат, спуст у дубину дола и сагледавање водопада Вешала у његовој пуној величини из подножја, били су прави потез и незаборавна авантура. Терен је изузетно стрм, а магла се „потрудила” да нам ситуацију додатно отежа. На оваквим местима су потребни максимална концентрација и пажња при сваком учињеном кораку. Свака избочина у стени, крхко стабло или јачи бусен траве, од изузетне су помоћи.

После двадесетак минута нашли смо се у подножју водопада чију смо висину проценили на више од 30 m. Иако се само мало воде сливало низ њега, осећај који смо имали док смо били окружени огромним вертикалним стенама био је нестваран. Дејан и ја смо могли да замишљамо како ово место изгледа када се након пљуска или наглог топљења снега са литице обрушава велика количина воде.

У повратку смо обишли још једно место у Гарван долу и проценили да на њему може да настане још већи водопад у односу на Вешала. Магла и мала количина воде су нас омели у истраживању...

сл. 367: Положај водопада Вешала

сл. 368: У подножју водопада

Сирманица, Модреж, водопад Нинчов камик

Поред водопада Вешала, у атару Гостуше постоји још један леп водопад, који није довољно експониран и за који зна врло мали број планинара. То је водопад Нинчов камик (или Нинцов камен) на Шундадерици, изворишном краку Гостушке реке.

Први пут сам до њега био у октобру 2021. године са Владицом Сирманичким, експертом за Гостушу и околину „Каменог села”. Да би се до њега дошло, пролази се целом дужином

Гостуше, а онда се, после места Насклоп, на крају села, продужава уз Гостушку реку или Гостушицу, коју овде називају и Јовановачка река.

Убрзо долази до раздвајања путева. Леви пут води до Сирманице уз реку, а десни Клатсћи пут накратко залази у Рсин дол и пролази поред скетања за махалу Ровиње. Препоручујем да се пробају оба пута и направи кружна релација, јер је сваки на свој начин занимљив и леп.

Ако се иде горњим путем пролази се поред извора Гњидавац (вода добра за очи) и после отприлике 40 минута од центра села стиже се до улаза у Сирманицу и велике чесме у месту Потчуваље. Одавде крећу да се нижу старе сирманичке појате и куће.

Сирманица је некада било тако велико и развијено сточарско насеље да је могла с пуним правом да се назове и селом. Није имала своју школу, цркву, продавницу и сличне објекте, али се у њој живело преко целе године. Насеље је опустело почетком овог века и сада у њему живи само неколико људи. Већина њих се пред зиму спусти у око 4,5 km удаљену Гостушу. Условно се ово насеље налази на 1000 m надморске висине. У центру Сирманице је крст Светог Илије, а на њеном крају су раскрсница путева према Модрежу, Сирманичком врху, видиковцу Дел и Вртрибогу, још једна чесма и огромно стабло јасена.

сл. 369: Старе сирманичке куће

сл. 370: Раскрсница на крају Сирманице

После Сирманице следи вероватно најлепши део релације, где пут пролази кроз шуму. Крај се назива Суварје. Ту је место где се спајају два речна тока (Беланска река и Шундадерица) градећи Гостушку реку. У јесен 2021. године Владица је одлучио да пре ушћа скренемо десно горе у шуму, пресечемо северозападне падине Сирманичког врха и спустимо се у долину потока Шундадерица. Касније смо наставили уз поток његовом десном обалом. То је био и најпроблематичнији део наше релације, јер је кретање стрмим тереном било изузетно незгодно.

Када се на левој обали потока појавила огромна стена Нинчов камик, водопад је већ био близу. Ова стена се у дужини од неколико стотина метара пружа над речицом. Водопад Нинчов камик је удаљен око 1,5 km од споја потока и налази се на самом крају велике стене, на месту где Шундадерица нагло мења правац, обилазећи Сирманички врх. Владици и мени је било потребно више од три сата времена да стигнемо до њега из Гостуше уз приличан број успутних пауза. Дефинитивно, због мале количине воде, јесен није право време за посету овом лепом месту.

Много је боља опција коју сам са Владицом применио у повратку, а уз помоћ које смо Дејан Чупић и ја у фебруару 2024. године стигли до самог одредишта. По преласку потока Шундадерица, на месту његовог споја са Беланском реком, наставили смо путем који води на север. Већ ту је било јасно да ћемо на водопаду затећи знатно већу количину воде него приликом мог првог доласка.

Убрзо смо са пута за Белан скренули десно. Ишли смо брдовитим тереном, увек на удаљености од неколико стотина метара од корита Шундадерице. Прошли смо поред рушевина појата у још једном бившем гостушком сточарском насељу које се назива Модреж. Са десне стране је Сирманички врх (1480 m), доминантан у овом крају, а на западу је Стражиште, важно пролазно место приликом успона на Белан.

сл. 371: У долини Шундадерице

сл. 372: Јесен у Модрежу

Није лако снаћи се јер су путеви и стазе урасли и лако се губе, али стално треба ићи на исток, паралелно са потоком. На крају се са пропланка испод једне појате треба спустити до процепа у подножју Сирманичког врха. Ту се поток Радово лице улива у Шундадерицу. Он је веома леп, иако је дугачак свега стотинак метара. Извире непосредно пре споја са Шундадерицом и недалеко од водопада Нинчов камик. Мене је много подсетио на Ропот на јужним падинама Суве планине. Када сам раније овде био са Владицом Сирманичким, његово корито је било суво.

Водопад Нинчов камик је непосредно изнад ушћа два потока. Налази се на око 8 km удаљености од Гостуше и на приближно 1260 m надморске висине. Дејан и ја смо до њега овог пута стигли за краће време – око два сата и 15 минута. Иначе, поток Шундадерица долази са јужних падина Студеничке чуке и крајева који се називају Асаница и Делница, северозападно од Вртибога.

сл. 373: Поток Радово лице

сл. 374: Водопад Нинчов камик

Малински врх и Барска чука

Када се са места, где се некада налазило село Завој продужи шумским путем на север, може се обићи једно велико пространство смештено између долина Јаворске реке, Топлодолске реке и Височице. У септембру 2022. године сам у истраживање овог, ретко посећиваног краја, био испраћен маглом и кишом са бране Завојског језера. Имао сам жељу да тестирам своје способности у отежаним временским условима.

Одвојио сам се од главног пута, који води изнад обале језера, после двадесетак минута хода од бране (око 2 km) и мало пре оног места где се налази стари завојски крст. На 1,3 km од скретања наишао сам на једно од неколико кључних места у току моје релације. Изабрао сам да од два пута који се пружају у правцу североистока најпре пођем оним левим, а да се у повратку спустим другим, десним путем.

Пут којим сам ишао наредних сат времена (око 4,5 km) пролази ободом Злог дола (место дешавања завојске катастрофе у фебруару и марту 1963. године) и кроз крај који се назива Колница. Прилично је доброг квалитета, изузев појединих деоница, где је испресеца дубоким браздама услед сливања воде. Води кривудаваом линијом, савладава скоро 500 m висинске разлике и на њему нема већих скретања и одвајања. Нагиб је константан и не претерано јак. Не постоје маркације. Мени је магла ограничавала видљивост на највише 50 m.

сл. 375: Одвајање са главног пута

сл. 376: Шумски пут кроз Колницу

Шума се проређује на неких 1200–1250 m надморске висине и два пута, који паралелно воде навише, са различитих страна једне долине, поново се спајају. Надаље је нешто јачи успон.

Након изласка на пропланак могао сам испред себе да видим Стражиште (1496 m), маркантан и са северне стране стрм одсек. Његов назив указује на место са кога се у прошлости могла надгледати околина. Пут којим сам ја дошао, обично се користи да се стигне на видиковац Белан и он Стражиште обилази са десне стране. На описани начин сам то учинио са Драганом Шопком у августу 2024. године.

Моји циљеви, Барска чука и Малински врх, налазили су се западно од Стражишта. Повремено сам могао да их видим јер се граница магле непрестано померала. У даљини је био и Бабин зуб. На моју велику жалост, „предност” коју остваривало сунце у „борби” са маглом, била је кратког даха. Магла је преузимала примат и сводила видљивост на минимум. Између места на коме сам се налазио и мог циља била је дубока долина Зли дол. Њу са северне стране ограничавају Малински врх (1314 m), Барска чука (1317 m) и Чамарков врх (1074 m), раздвајајући на тај начин сливове Височице и Топлодолске реке. Недалеко од пута којим сам пролазио налази се Ненчин кладенац, извориште потока који се низ Зли дол спушта у долину Височице.

сл. 377: Поглед на Стражиште

сл. 378: Зли дол у магли

Када сам изашао на гребен, који се са своје северне стране стрмо обрушава у долину Дебелделског потока, магла је била најгушћа. Наставио сам кретање на запад. Не постоји никаква стаза, али је правац јасан, јер су са десне стране букова шума и дубоки амбис.

Прошао сам преко неупечатљивог Малинског врха и продужио ка свом крајњем циљу тог дана – врху Барска чука. После два сата и 40 минута од бране на Завојском језеру и, по слободној процени, пређених 10 km, стигао сам и на тај врх, који је са северне и западне стране стрмо одсечен, и у чијем се подножју налази напуштена завојска махала Барске Ливаде. Обележје Барске чуке је метални стуб (антена), чија ми функција није позната, нити то да ли је подигнута у војне или цивилне сврхе.

сл. 379: Прелаз преко Малинског врха

сл. 380: Барска чука

Временски услови ми нису дозволили предуго задржавање на овом месту. Истим путем којим сам дошао, вратио сам се до пропланка јужно од Стражишта. Низ Колничко крајиште сам се затим спустио другим путем до раскрснице изнад Завојског језера. За разлику од западнијег пута, којим сам се кретао навише, овај не пролази кроз шуму, стрмији је, каменитији, краћи и без карактеристичних кривина.

У свом доњем делу тај пут пролази поред једне појате, која је била активна у време мог проласка, али су људи очигледно тог јутра били са својом стоком у околини. За спуст на овај начин, са Барске чуке до места где ме чекао аутомобил, било ми је потребно укупно сат и 40 минута.

Видиковци у атару Покровеника – Смиловица и Сорлица

Морам да признам да сам у својој првој књизи неправедно запоставио једно изузетно лепо, сликовито и интересантно село – Покровеник. Налази се на 16 km од Пирота и на 780 m надморске висине.

До њега се релативно лако долази. Моја препорука је да се деоница од скретања са пута за Завојско језеро, дуга 2,5 km, пређе пешке, иако се до самог села без проблема може стићи и аутомобилом. Пут је макадамски.

На улазу у Покровеник, приказ сеоских кућа начичканих са обе стране долине, кроз коју води пут полукружног облика, оставља без даха сваког ко први пут дође у овај крај. Један је од најлепших који се може видети у пиротским селима. Нажалост, већина тих кућа је напуштена. Својевремено су грађене од камена и покривене каменим плочама. Отуда и назив селу. Неки га називају и Покревеник.

Пошто се у околини села налази неколико „хајдучких” топонима, овај крај често обилазе људи који обично ноћу и са приручним детекторима и крмповима неуморно покушавају да пронађу своју срећу. Посебно су им интересантна тешка камена корита из којих се некада појила стока. Због тога су многа од њих поломљена и уништена, а неки планински извори су након тога потпуно пресахли.

сл. 381: Панорама Покровеника

сл. 382: Село из другог угла

Видиковац Смиловица се тек од пре неколико година позиционирао на туристичкој мапи пиротске општине. За кратко време стекао је велику популарност и посећују га људи, не само из Пирота, већ и из целе Србије. Активирањем и оближњег видиковца на Сорлици, значај Смиловице је додатно порастао. Многи сматрају да се најлепши поглед на Завојско језеро пружа управо са овог места и да је он лепши од погледа са још увек познатијег видиковца Козји камен на Видличу.

Пут до Смиловице је одлично маркиран и са сналажењем нема никаквих проблема. Води целом дужином Покровеника па је то идеална прилика да се разгледа његова типична старопланинска архитектура и да се поприча са неким од малобројних преосталих становника.

Када се прођу последње сеоске куће, пут повија на запад и уз нешто јачи успон води на плато изнад села. Ускоро се у видокругу појављују површина Завојског језера и видиковац Смиловица. Пролази се поред напуштених кућа и појата и излази на место где је, на путу за Смиловицу, скретање за још један видиковац у атару Покровеника. То је Китка, недалеко од Голаша (вис јужно од села, 1112 m).

Занимљиво је да се са пута за Китку може и до оближњег места које се зове Озримски крст. Са раскрснице која се тамо налази могуће је

кренути на запад и кроз Буковицу се спустити у Темску. До Озримског крста се може и пречицом из самог Покровеника, тако што се на пола пута кроз село скрене лево на бочни пут који води уз брдо. Ову пречицу често користим за повратак са Смиловице како бих уштедео на времену.

На путу до Смиловице се пролази поред још једног великог каменог крста, а затим следи завршни успон на пропланак. За долазак на одредиште обично је потребно око сат времена из центра села или сат и 45 минута од полазне тачке на путу за Завојско језеро (око 6 km).

Смиловица се налази на надморској висини од 1010 m. Са овог места се пружа сјајан поглед на долину Височице и на Завојско језеро. Ако се продужи мало даље, још је лепши поглед на део језера према брани, на Бабин Зуб, Миџор, Зли дол, Стражиште, Сирманички врх и Врх изнад Вртибога. Ово излетиште се сваке године додатно уређује. Фотографије које следе настале су крајем децембра 2023. године.

сл. 383: Завојско језеро са Смиловице

сл. 384: Поглед на север

Други видиковац у овом крају – Сорлица, постао је познат доста касније у односу на Смиловицу. Да би се стигло до њега мора се проћи преко пропланка на Смиловици. Разлика између њих је у томе што је Сорлица окренута на другу страну и нема поглед на Завојско језеро и долину Височице, већ на кањон Темштице испод Мртвачког моста.

Први пут сам га посетио у фебруару 2022. године са Ивицом из Нишке Бање. Када сам други пут био до њега и то сâм, крајем 2023. године, прилазни пут је био боље обележен, а сам видиковац претворен у лепо место за одмор. Хоћу да нагласим да је трансформација неких лепих места у пиротском крају динамичан процес и да можда, већ у тренутку када читате ову књигу, описана места изгледају другачије, а да је прилазни пут до њих бољи и уређенији од оног који сам ја представио.

Испред видиковца на Смиловици лево се одваја пут за Сорлицу. Прате се маркације и после 15 минута се долази до новог скретања. Оно се налази испред брда Цер (1048 m). Од њега пут води наниже, кроз шуму.

Када сам у зиму 2022. године први пут ишао на Сорлицу, Ивица и ја смо се спустили са Цера стрмом стазом. Претходно смо прошли кроз

једно занимљиво место. То је мајдан камених плоча. Оне се у Пироту користе за поплочавање дворишта и израду ограда, а у прошлости су употребљаване за покривање кућа у Покровенику и околним селима. Има још таквих места у атару Покровеника, а једно од њих је оближњи Ујовац.

Видиковац на Сорлици је на 900 m надморске висине и низбрдица кроз шуму је велика. Пролази се поред напуштених покровеничких појата. Десно од пута је дубока долина Височице, пре њеног споја са Топлодолском реком код Мртвачког моста. На једном обележеном месту пут скреће лево, под правим углом. Убрзо се сужава у праву планинарску стазу. Терен је веома стрм. Сорлица се налази изнад леве обале Темштице и на ободу кањона, који је познат под називом „Српски Колорадо”. За долазак до ње од видиковца на Смиловици потребно је око пола сата.

Поглед са Сорлице је прелеп. Тачно прекопута, изнад десне обале Темштице су Садиње и брдо Градиште. Десно су засковачки и топлодолски атар. У даљини су Бабин зуб и Миџор, у зимском делу године готово стално под снегом. Дубоко доле испод Сорлице, изнад места где Темштица прави завој, налази се једно занимљиво место – Провираљћа, о коме ћу више у наставку књиге. Повратак са Сорлице до Покровеника обично траје око сат времена.

сл. 385: Скретање испред места Цер

сл. 386: Видиковац Сорлица

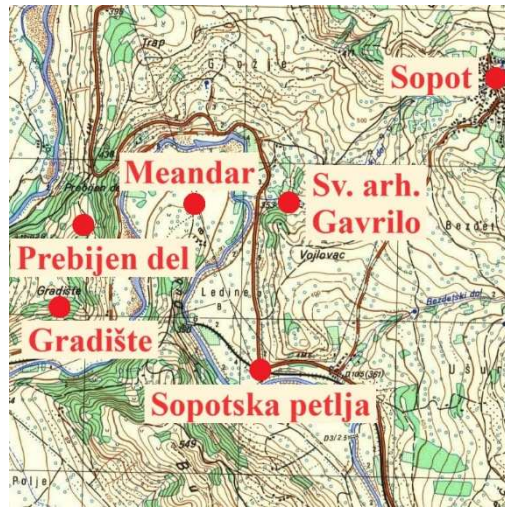
Меандар Нишаве код Сопотске петље и Пребијен дел

Меандри су обично карактеристични за велике и мирне равничарске реке. Међутим, видели смо да Височица, па и Темштица, меандрирају у пиротском крају. И река Нишава прави један велики меандар, око 8 km низводно од Пирота, „сударајући се” са падинама планине Белава и њеног огранка који се назива Будин дел. Брдашце, које

представља препреку реци, практично раздваја Пиротску и Ђурђевпољску котлину. Посетио сам овај крај децембра 2018. године и направио пуно лепих слика у зимском амбијенту.

Овде је сада крајолик прилично измењен. Нема више старе Сопотске петље, али је након изградње путева, који се пружају на траси некадашњег магистралног пута Пирот–Ниш, активирано ново скретање за Темску и Књажевац.

Уз мало труда, нашао сам се испод моста на ауто-путу, пре његовог уласка у тунел, а затим и на левој обали Нишаве. Уском стазом сам кренуо низ реку и убрзо закорачио у део који Нишава ограничава својим меандром. Његова површина је 70–80 хектара. Занимљиво је да река овде продужава свој ток за 2 km, како би заобишла брдо широко свега пар стотина метара. Дуж меандра нема мостова па је изградњом ауто-пута приступ њивама, које се налазе унутар њега, веома отежан.

сл. 387: Почетак меандра код тунела

сл. 388: Зимска идила

Једно интересантно место се налази недалеко од овог, непун километар после Сопотске петље, на десној обали Нишаве и поред самог пута за Темску. То је мала црквица посвећена Светом архангелу Гаврилу. Скретање на стазу до ње је обележено сликовитим путоказом.

Стаза до црквице води уз поток, који долази из правца Сопота, напаја се водом са Сопотске бањице у самом селу и овде се улива у Нишаву. Малих је димензија, а поред ње је 2015. године подигнут и звоник. У ограђеном делу је неколико старих крстова. Мештани Сопота се овде окупљају сваког 26. јула. У јануару 2021. године сам, по снегу, одавде до Сопота стигао за двадесетак минута.

Оно што чини посебном ову црквицу јесте једно велико дрво, видљиво издалека. То је оброчни стари храст лужњак, тзв. запис или миро. Према натпису испод његове огромне крошње, стар је читавих 600 година. Дебло је делимично шупље, а висина стабла прелази 21 m.

сл. 389: Скретање са пута за Темску сл. 390: Црквица Св. архангела Гаврила

Пребијен дел се налази на око 11 km од Пирота и 4 km пре Темске, на месту где се практично један од огранака Старе планине завршава и залази у крај кога са три стране оивичују реке Нишава и Темштица. Представља одсек прилично стрмих страница, а пут који од Пирота води за Темску овде наилази на веома јак и кривудавац успон.

Подножјем Пребијеног дела, изнад десне обале Нишаве и њеног меандра, раније је пролазио стари пут, који је повезивао Станичење са главним путем за Темску. У априлу 1977. године, ту је погинуо мој деда по оцу. Било је то на Велики петак, а ја сам имао само три и по године. Практично га нисам ни упамтио. Због тога ми у овом крају увек прораде емоције... Нисам сигуран да ли ова деоница након изградње поменутих модерних путева још увек постоји и да ли има некадашњу функцију.

Обилазак места Пребијен дел треба започети на оштрој кривини након успона, пре него што пут промени правац и усмери се ка Темској, паралелно току Темштице. Овде ваља скренути на земљани пут који води у супротном смеру. Убрзо се губи звук мотора аутомобила и почиње уживање у природи. Пребијен дел у било које доба године представља праву „оазу мира” недалеко од града и прометних путева.

Након свега петнаестак минута шетње, делом кроз шуму, указује се пространа ливада. За мене је одувек била једна од најлепших у читавом пиротском крају. Са овог предивног места се пружа леп поглед на Темску и Темачко брдо, Стару планину са Бабиним зубом и Миџором, на село Куманово и Кумановско поље у долини Темштице, Станичење и планину Белава, Сопот, узвишење Правац и Марине ливаде.

Некада, током мојих студентских и младалачких дана, Пребијен дел је био моје омиљено место на које сам обично долазио бициклом или мотором након важнијих догађаја у свом животу. Овде сам често свраћао

на повратку из Темске и волео да посматрам долину Темштице. Некада сам са својим родитељима ту долазио на излете, а касније сам обожавао да са својом породицом на великој ливади и у оближњим шумарцима беремо печурке, ливадско цвеће и шумске јагоде, пуштамо змаја...

Моја је препорука да се са велике ливаде на Пребијеном делу крене ка завршетку одсека изнад ауто-пута, у правцу Станичења и планине Белава. Врло брзо, пратећи пут, који се на појединим местима тешко разазнаје, долази се до места са кога се пружа фантастичан поглед. Највиша тачка на 446 m висине назива се Градиште. Одавде је могуће спустити се до чувеног Беговог моста на Темштици. Успут се могу приметити трагови старих зидина и војничких бункера, јер се ради о истуреном месту са одличним прегледом свих дешавања у околини.

сл. 391: Пребијен дел – велика ливада сл. 392: На одсеку изнад Беговог моста

На Градишту се некада налазило утврђење које је својим положајем доминирало над долинама Нишаве и Темштице. Постојало је још у време Трачана. Најочитији остатак везан за Градиште је водовод који се протезао 5–6 km доводећи воду са терена изнад села Сопот.

У време надирања Словена то је био веома неприступачан и утврђен град, стратегијски неосвојив. Римљани су га са својих бедема бранили стрелама и катапултима. У више наврата словенска племена су покушавала да продру у град, али без успеха.

Међу Словенима, који су га опседали, била је и нека мудра баба, која их је научила како да натерају непријатеља на предају. По њеном савету, једно магаре су хранили данима сувом храном и нису га уопште појили. Кад је много ожеднело, повели су га око града. Магаре је брзо осетило шум воде у дубини земље. Тада су Словени пронашли и откопали цев и прекинули довод воде у град. Удаљили су се знајући да је победа на њиховој страни. Без воде Римљани нису могли дуго издржати. Убрзо су се предали. Тако су словенски ратници освојили и разорили овај град.⁹⁵

⁹⁵ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји“; Пирот, 2012.

Буковица и Нанин кладенац

На излазу из Темске према Топлом Долу, налази се Криви вир, лепо излетиште на реци Темштици. Сваке године се додатно уређује и допуњује новим садржајима. Одмах изнад овог места је једно скретање са главног пута. Некада је путоказ на њему усмеравао према Покровенику и Нанином кладенцу, а касније је постављен нови, са информацијом да до све посећенијег видиковца Смиловице има 8 km. Због тога се до места која ћу описати у овој причи може стићи из два различита правца – Темске и Покровеника.

Лош земљани пут води узбрдо, повија десно и залази у крај који се назива Буковица. Међу мештанима Темске је позната по квалитетним шумама и ливадама, као и по томе да се у њој почетком лета може набрати лепа количина вргања и лисичара. С леве стране остаје Манастир Светог Ђорђа. Ка њему се спушта један крак Буковачког дола.

Пролази се место где је јак извор воде. Са њега се водом снабдева Темска. Поточић који ту настаје као да жури да се што пре спусти у долину реке Темштице. На њему се, непосредно пре Темачког манастира и изнад самог пута за Топли До, формира водопад Бигар, а поточић покреће и познату макету воденице, једну од атракција овог краја.

Ако се продужи даље, следе јачи успон и улазак у крај изузетне лепоте. Ја сам био одушевљен њиме у мају 2022. године. Треба стално ићи на исток, уз долину и благо узбрдо.

сл. 393: Одавде воду добија Темска

сл. 394: Буковица – крај изузетне лепоте

Пролази се један овчарник. Ту треба избећи могући сусрет са агресивним псима чуварима. Недалеко од овог места Буковачки до се дели. Његов шири део се спушта у долину Темштице према Темачком манастиру, а други, ужи, се са њом спаја на почетку кањона ове реке. Док је прва, шири, долина сува у свом горњем делу, низ други ужи крак тече поток који непосредно пред ушће у Темштицу формира познати водопад Буковачки до. Две долине раздваја Гмитров трап.

У Буковици има више напуштених колиба. У окружењу лепе природе треба се снаћи, а у сплету зараслих путељака пронаћи онај који води до Наниног кладенца. Када се крене правим путем, након кратког пролаза кроз шумицу, стиже се до некадашњег зборног места хајдучке дружине Стојана Ореовачког. Удаљеност Наниног кладенца од Кривог вира описаним путем је око 4 km и за долазак је приближно потребан један сат хода.

Споменуо сам га у својој првој књизи, у склопу приче о чувеном хајдуку. Међутим, први пут сам га посетио у марту 2018. године, када је књига „*Лепа, занимљива и мање позната места у пиротском крају*” била већ у фази припреме за штампу и издавање. Због тога, сада, први пут, не рачунајући блог на интернету, пишем о овом интересантном месту. Више не морам да наглашавам, јер се то подразумева – због своје повезаности са хајдуцима, Нанин кладенац је на сталној мети трагача за златом.

сл. 395: Напуштена колиба у Буковици

сл. 396: Нанин кладенац

Као што сам најавио, до Наниног кладенца и Буковице може се доћи и из правца Покровеника, са места званог Озримски крст. Налази се на пропланку изнад овог села на око 900 m надморске висине. Пут који од тог места иде низ долину, пролази поред самог Наниног кладенца и касније кроз Буковицу. Води испод северних падина Голаша, планинског венца између Покровеника и Ореовице, кроз валовит терен. На око 1,5 km од Озримског крста (нешто више од пола сата хода) стиже се до одредишта.

Атар Рудиња – Црквица Пресвете Богородице, Баљ, Мечилеб

Село Рудиње има једну од најлепших цркава у овом делу Србије. Посвећена је Светој Тројици. Међутим, мало људи зна да се недалеко од овог старопланинског села налази још један црквени храм. То је Црквица Пресвете Богородице. Морам да признам да нисам знао за њено постојање све док причу о њој нисам чуо од свог колеге Саше Голубовића. Жељу да је посетим остварио сам у децембру 2021. године.

Кренуо сам из Темске, прешао велики мост на Темштици, скренуо десно на пут за Рудиње и одмах поново десно на пут који води уз обалу реке. Ово је почетак старог пута који је некада повезивао Темску и Топли До. Он пролази изнад излетишта Криви вир и поред велике стене налик на зуб. После двадесетак минута хода стигао сам до места где се прелази Рудињска река. Њено ушће у Темштицу се налази стотинак метара даље. Ово место је удаљено око 500 m од Темачког манастира.

Испред се уздиже брдо Кључ (579 m) чије су јужне падине пошумљене боровима. Оно је било важан оријентир током моје релације. Међутим, сналажење у подножју овог брда, и касније изнад њега, није било нимало лако, јер је овај крај испресецан великим бројем путељака.

Прошао сам поред старих појата изнад леве обале Рудињске реке. Уз мало тумарања стигао сам до места које ми је Саша означио као важно. То је деоница лошег каменитог пута, где он мења свој правац и повија на север. За долазак до овог места ми је било потребно око сат и 20 минута из Темске. Могао сам да чујем хук Темштице и звона оближњег манастира. Одавде се може продужити у правцу Викалишта, атрактивног места у другом делу рудињског атара са карактеристичним стенама.

Најпре нисам био свестан да се налазим на свега стотинак метара од црквице коју сам тражио. Саша је био недоступан преко мобилног телефона, а ја нисам имао кога да питам за прецизније информације, јер је крај пуст. Онда ми се осмехнула срећа... Сасвим случајно сам уочио беле зидове црквице у шуми на брду, недалеко од места где сам био. За само неколико минута неугледна шумска стаза ме одвела до ње.

Црквица Пресвете Богородице се налази испод једног великог старог храста. Удаљена је од Рудиња око 2 km на југоисток и налази се на надморској висини од 670 m. *Мештани су ову скромну богомољу подигли поред каменог крста (оброка) посвећеног Пресветој Владичици Дјеви Богородици. На зидовима капелице окачене су урамљене иконе светитеља.*⁹⁶ На прагу црквице је неразумљив натпис, а на њен јужни зид су ослоњена два стара камена крста. Године уклесане на њима указују на трећу деценију XX века.

Прилаз до ове црквице би требало уредити и маркирати, а сам објекат заштити од даљег пропадања. За спуст са овог места низ падине Кључа до Темске била су ми потребна свега 40 минута.

сл. 397: Црква се налази у шуми

сл. 398: Црквица Пресвете Богородице

Понекад помислите да све знате о крају који проучавате, а онда схватите да је сазнање безгранично и да увек можете нешто ново да научите. Тако сам ја, управо од Саше, који је пореклом из Рудиња, сазнао да се у околини села налази једно мало језеро. У априлу 2022. године, кренуо сам да га пронађем и фотографишем. До Рудиња сам дошао као и обично – пешке из Темске (око 3,5 km).

*Од Темске за Рудиње, успоном уз Дел, примећује се да је асфалтни пут доста оштећен. Асфалтна трака се грбави, местимично киди и угиба. Земљиште се повлачи и клизи. Испод тог дела клизишта, како старији људи приповедају, постоје дубински јамски копови и тунели које су још Римљани користили. О каквој је руди реч, не зна се...*⁹⁷

Пут за место Баљ почиње прекопута сеоске цркве. До језерца се стиже за непуних десет минута. Није даље од 500 m и лако се проналази. Налази се у подножју узвишења Пећ (642 m), југоисточно од села.

У месту Баљ постоји једно језерце. Пре више деценија, кад се гајила конопља, жене би је доносиле, потапале у воду и притискивале

⁹⁶ <http://www.sabornapirot.org/Crkviste-Presvete-Bogorodice-Rudinje.html>

⁹⁷ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји”; Пирот, 2012.

камењем. Повремено би окретале снопове како би се укиселили и одвојило влакно од пуздера. Гмацајући тако по води, налазиле су повеће комаде угља на носиле кући за огрев.

Ово језерце се формирало тако што се у дубини јамских копова, које су још Римљани користили, појављивала вода, пунила тунеле и ходнике. Кад би их испунила потпуно изливала се испред и зајезерила пространо удубљење на улазу. Највероватније је нека руда метала експлоатисана, а угља случајно има. Због свега овога, а посебно по руднику, насеље је добило назив Рудиње.

Негде после Првог светског рата, када је школа у Рудињу почела са радом, служитељи су запрегом ишли до Баља, крмпом откопавали угљ, товарили га на кола, па кад се просуши, ложили њиме школске пећи. А до недавно, лети, кад су деца беспослена, родитељи су их слали да донесу по коју грудву угља из баре.

Пут преко Баља се и даље угиба, као да се према унутрашњости помера. То се одроњава земља са сводова јамских копова...⁹⁸

Језерце у месту Баљ је малих димензија (површине 4–5 ара). Нисам сигуран да ли га је исправно називати „језером” или је правилније користити реч „бара”. Има свој сопствени извор који га храни водом. Налази се на надморској висини од 575 m.

сл. 399: Пут за Рудиње

сл. 400: Језерце у месту Баљ

Треће место из ове приче налази се на мање од сат времена хода од села, у правцу северозапада и у подножју Гламе. До њега ме одвео колега Милан Панић, такође пореклом из Рудиња, јула 2023. године.

Око Рудиња, по околним шумама, на самом крају XIX века, живело је много медведа. Људи су због њих имали разне непријатности. Медведи су некада силазили и у само село па су их се људи бојали. Да би их одобровољили и спречили да долазе у село, мештани Рудиња су медведима на месту Мечилеб остављали храну. То су обавезно чинили за

⁹⁸ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји”; Пирот, 2012.

*Андрејиндан, 13. децембра. Пошто су били сиромашни, обично су остављали хлеб и кувани кукуруз...*⁹⁹

У атару Рудиња постоји још неколико потеса чија су имена у вези са медведима: Мечилско лице, Медена стена... Након Првог светског рата у овом, па и читавом пиротском крају, ретко се чује да је неко видео медведа. Повремено пређу на нашу страну Старе планине из Бугарске.

Да би се до места Мечилеб дошло, иде се главним путем кроз село, поред цркве и напуштене школе. Код суве чесме треба скренути лево горе на један пут. Пролази се поред старих кућа и лепог кладенца са хладном водом. Након изласка из села и 15–20 минута хода од цркве долази се до једног миросаног храста. Поред његовог стабла је стари крст. Са ливаде поред овог места је леп поглед на Голаш, Средњу гламу и Марине ливаде, у крају између Ореовице и Покровеника.

У правцу северозапада одавде се уздиже венац Гламе, на чијем се почетку налазе стене где су се некада гнездили орлови. Овде се веома ретко пролази. Напуштене куће и читава домаћинства поред пута пркосе времену. На појединим местима некада се копала глина или ума.

У месту Мечилеб је један од бројних извора адаптиран у чесму. Северно су долина Рудињске реке, Балица, Доброглед, Дубак, стена Болван, Брезовичка чука... У правцу истока је Викалиште.

Од Мечилеба смо наставили ка Граникову, великом брду карактеристичног облика седла, које се види и из Пирота. Морали смо да се пробијамо кроз густу и високу траву. Прошли смо испод највише тачке на Глами и застали на месту са лепим погледом на околину. Оно се зове Крадње ливаде. Од пута, који је планиран да повеже превој К'лн (изнад Церове) са ски-центром на Јабучком равништу, а који пролази подножјем Граникова, били смо удаљени највише 500 m. Од Рудиња смо прешли око 5 km за сат и 20 минута. Истим путем смо се вратили у село.

сл. 401: Чесма у месту Мечилеб

сл. 402: Поглед на венац Старе планине

⁹⁹ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји”; Пирот, 2012.

Занимљива места у кањону Темштице – Бранишћи дол, видиковци Тумба и Соколовица, Провиралђа

Пред одлазак до Бранишког дола и Тумбе, крајем априла 2023. године, нисам добро спавао, иако је био почетак периода од неколико нерадних дана због првомајских празника. Мучиле су ме тешке животне приче људи из мог окружења. Имао сам жељу да свима помогнем, али сам страховао да сам немоћан и да у томе нећу успети...

У таквом (не)расположењу сам устао веома рано, спремио се и упутио до самог почетка кањона Темштице. Био сам решен да мало детаљније истражим Бранишћи дол. Када се од излетишта и водопада Буковачки до продужи према хидроцентрали „Темац“, Бранишћи дол је први са десне стране. Између два дола нема више од 400 m удаљености.

Бранишћи дол као да је био решен да ми одмах покаже дивљи карактер и негостољубивост. Било је јасно да пролаз узводно неће бити лак. Стално сам прескакао са једне обале на другу, провлачио се поред и испод палих стабала. Највећу препреку ми је представљао стрм и тежак терен са каменим плочама преко којих је био слој мокре земље. Морао сам да обратим пажњу на сваки корак јер сам чврсто тло врло лако губио под ногама.

После 15 минута од уласка у дол дошао сам до већег водопада. Од асфалтног пута је удаљен само неколико стотина метара. Нисам желео даље. Терен је овде изузетно стрм и веома је тешко ићи даље, уз поток.

Само стотинак метара даље главним путем, након скретања за Бранишћи дол, налази се дрвени мост на Темштици, ојачан челичним сајлама. Ово место се зове Бојин двор и једно је од ретких где се може прећи на десну обалу реке. Тамо се излази на стазу која води ка Тумби.

Прелази се преко неколико плићих долова са поточићима. Нажалост, кључно скретање десно, где се стаза за Тумбу одваја од главног пута, није обележено. Ово место је препознатљиво по великим каменим плочама и чињеници да ту пут почиње да се удаљава од реке. Ако се продужи навише, њиме се може стићи у крај који се назива Синорски дел, као и до стена на Викалишту (мање од два сата хода). Ја сам на тај начин до овог атрактивног места стигао у августу 2023. године.

Са пропланка који следи је леп поглед на крајњи циљ – Тумбу. Стаза наставља кроз шуму. До подножја великих стена, на којима се налази познати видиковац, путања је полукружног облика и води изнад проширења у долини Темштице. Тамо је пред сам почетак Другог светског рата подигнута хидроцентрала „Темац”.

Са десне стране се прикључује стаза којом се на Тумбу може стићи са моста на Темштици, непосредно испред комплекса хидроцентрале. Ово је управо начин који већина планинара и заљубљеника у природу користи за одлазак на Тумбу, тако да од тог места почињу одличне маркације, а само кретање је надаље много лакше и сигурније.

Убрзо се налази на Јабланов дол, низ који се слива огромни каскадни водопад. Бујичног је карактера и активан само зими, у пролеће и евентуално у јесен након обилних падавина. Некада давно, као средњошколац, не марећи за опасности које такав подухват носи са собом, спустио сам низ његове каскаде. Био је почетак лета, није било воде, али је камење било клизаво, а нагиб на неким местима скоро вертикалан. Имао сам луду срећу да се не повредим и останем жив...

Стаза која води до Тумбе је прелепа, а поглед на околину је фасцинантан. У подножју Тумбе налази се на стене нестварних облика. Најатрактивнији део стазе је усечен у саму црвену стену.

сл. 403: Бранишћи дол – водопад

сл. 404: Поглед на стене Тумбе

На Тумби практично постоје два видиковца. Најпре се долази на онај нижи и до њега води кратка и уска стазица. Да би се изашло на горњи, атрактивнији видиковац, треба се вратити на стазу уз саму стену и наставити са обиласком брда. Постоји неколико места где се може скренути лево горе и она су лепо обележена. За излазак на зараван на стенама потребно је свега неколико минута.

Међутим, треба уложити додатни напор како би се стигло до најатрактивнијег места на коме је табла са натписом. Стаза до њега води са леве стране, испод највиших стена. Непосредно пред сам циљ, на једном најпроблематичнијем месту, користе се и мердевине. Ја сам у

пролеће 2023. године на одредишту био након сат и 20 минута од преласка дрвеног моста на Темштици у месту Бојин двор.

Поглед са горњег „нивоа” Тумбе је тешко описати: Соколовица, кањон Темштице према Мртвачком мосту, погранични венац Старе планине, стари град Темско на узвишењу изнад ХЕ „Темац”... Дефинитивно, ово је један од најлепших видиковаца и једно од најатрактивнијих места у пиротском крају. Требало би поради на већој безбедности посетилаца, пошто је ово место привлачно и за људе који нису планинари и нису свесни ризика које таква места повлаче са собом.

Подједнако добар видиковац у кањону Темштице, са ништа мање захтевним начином доласка, јесте и Соколовица, на другој, левој обали реке. Посетио сам га на Светог Николу, у децембру 2022. године.

Скретање на пут, који води до Соколовице, обележено је путоказом и налази се на 1,2 km од одвајања за комплекс ХЕ „Темац”. Са тог места је добар поглед на Тумбу и на узвишење где се налазио средњовековни град Темско. Иако су стене на Соколовици удаљене свега километар ваздушном линијом, због природе терена мора се прећи растојање од 3,5 km при чему путања има облик изломљене линије.

Већ у старту је видљиво једно од обележја ове стазе, а то су карактеристичне стене црвенкасте боје, које наслагане једна на другу формирају најмаштовитије облике. У првом делу стазе је константан успон и он је на појединим, прилично дугим деоницама изузетно јак. Заравњени пропланци су права реткост. У време мог последњег проласка није било никаквих маркација, а квалитет стазе и њена проходност су се мењали из једне у другу крајност. То некеме, ко први пут пролази овим крајем (Болославица), може да представља озбиљан проблем.

У подножју врха Цер (споменуо сам га као пролазно место на путу за видиковац Сорлицу) пут нагло скреће лево и даље води у правцу крајњег одредишта. Овде се на близу 900 m надморске висине пролази поред напуштених колиба и појата. Затим пут почиње да се спушта. Необичан профил пута постаје јасан тек када схватите да је то једини начин да се савлада изузетно стрм терен изнад кањона Темштице.

Долази се до највишег дела Соколовице и креће завршни спуст до самог видиковца. Важни оријентири су напуштене појате и стубови далековода поред којих се пролази. На месту где се појављују окомите стене постаје јасно да је у питању сам руб кањона. Хук моћне планинске реке Темштице постаје све јачи. На висини мањој од 600 m налазе се најатрактивније стене. Место доста личи на видиковац на Сорлици, који је врло близу, али и на 300 m већој висини. Ја сам на Соколовицу стигао након сат и 15 минута хода од асфалтног пута Темска–Топли До.

Тачно прекопута, изнад десне обале Темштице, може се видети водопад у Царевом долу. Својим изгледом подсећа на оближњи и већ

поменути водопад у Јаблановом долу. Изнад њега је крај који припада атару Засковаца, назива се Садиње и о њему ћу мало касније.

сл. 405: Тумба – горњи видиковац

сл. 406: Поглед са Соколовице

На Соколовици настају чувене фотографије са стена „Српског Колорада”. Опрезно кретање се подразумева. Храбрији овде изводе својеврсне вратоломије, како би привукли пажњу и изазвали дивљење својих пратилаца на друштвеним мрежама. Сам видиковац има неколико „нивоа”, а мени су подједнако биле атрактивне и горње и доње стене. Као и у случају Тумбе, треба избегавати долазак лети због врућине и змија.

Долазак до последњег места из ове приче такође није лак, а практично и не може бити другачије у кањону окомитих страна. Постоји начин и за бржи долазак, али он подразумева гажење Темштице, што у већем делу године није могуће, због велике дубине реке и ниске температуре воде. Дрвени мост (брвно) који постоји у подножју брда, на коме се налази Провираљћа, одавно није у функцији. Део кањона на коме се он налази личи на место из бајке и непосредно је испод главног пута.

Планинарска стаза до овог интересантног места полази отприлике на 600 m после Мртвачког моста и добро је обележена. Она у ствари представља први део планинарске стазе, која води до видиковца на Тумби и дугачка је 8,5 km. У почетку нема никаквих проблема и пролази се поред напуштених кућа и колиба.

У подножју брда Градиште (843 m), налази се стаза која води кроз шуму и пролази две долине, са којих теку потоци. Други поток је богатији водом и на њему могу да прораде и леви каскадни водопади. Ја сам након овог места напустио обележену стазу и продужио подножјем брда на коме се налази Провираљћа, десном обалом Темштице. На појединим местима се разазнавао колски пут којим се некада из Топлог Дола и Засковаца ишло за Темску. Нови пут на левој обали Темштице просечен је тек тридесетих година прошлог века, заслугом индустријалца Мите Гаге, оснивача пиротског „Тигра”.

Изнад оног мистичног места, где се на Темштици налази труло брвно прекривено зеленом маховином, следи врло напоран завршни

успон. Поред стрмог терена, главну препреку представљају огромне стене. Терен је сличан као приликом успона на горњи видиковац Тумбе.

Када се изађе на зараван, на њој се примећују два далеководна стуба. Провираљћа се налази тачно на средини између њих. Самом „прозорцу” треба прићи са леве, западне стране. Са супротне стране, окренуте ка Мртвачком мосту, то је практично немогуће због опасне стрмине. Мени је за долазак, са скретања на стазу код Мртвачког моста, било потребно око сат и 10 минута.

Отвор настао слагањем камених блокова висок је 7–8 m. Ово атрактивно место се налази тачно испод видиковца на Сорлици, који је на супротној обали реке. Од Провираљће се може продужити до већ поменутих места – Садиње и водопад у Царевом долу.

сл. 407: Соколовица – горњи „ниво”

сл. 408: Провираљћа

Стари Мртвачки мост и Огорелица у кањону Топлодолске реке

Недалеко од бетонског моста на Темштици (кога сви знамо као Мртвачки мост) и места где се спајају Топлодолска река и Височица, долина Топлодолске реке се сужава у кањон стрмих страна. Ако се крене путем за Топли До и прође место на коме се налазе информативна табла и скретање на планинарску стазу за Провираљћу и Тумбу, стиже се до једног необележеног и неугледног скретања десно, на шумску стазу. Она води до места где се некада налазио стари Мртвачки мост. Лако се може десити да га не приметите и продужите даље. Оријентације ради – од новог бетонског моста удаљеност уз реку је око 800 m.

Треба се спустити низ стазицу, која на једном месту повија оштро удесно. Остаци старог моста су на месту где су обале Топлодолске реке најближе једна другој. Терен је стрм и тешко приступачан. Када уочите

остатке старог моста на стенама које су се надвиле над реком, тешко ћете пронаћи прави угао за сликање. Следеће фотографије су настале у септембру 2020. године, када сам до овог, мало познатог места, дошао са својом ћерком Дуњом.

Др Иван Крајач је у „Хрватском планинару“ (гласило Хрватског планинарског друштва) 1926. године, током свог пропутовања овим делом Србије написао следеће:

Постоји прича да се на овом месту одиграла битка хајдука и Турака. У том боју је наводно учествовао чувени хајдук Стојан Стефановић Дубанћа из села Ореовица. Једна верзија приче говори да је он на Мртвачком мосту сачекао спахију Хусеина који је носио харач од преко двадесет хиљада гроша. Турци су се одмарали у непосредној близини моста, а хајдуци су их напали. У том сукобу је погинуо спахија Хусеин. Од тада се овај мост назива Мртвачки мост.

сл. 409: Скретање на стазу

сл. 410: Остаци старог Мртвачког моста

После посете овом необичном месту Дуња и ја смо продужили главним путем према Топлом Дољу. Имали смо фантастичан поглед на супротну страну Топлодолске реке и прелепе стене. После неколико оштрих кривина, и двадесетак минута хода, дошли смо до места где се може сићи до Огорелице, најлепшег вира на Топлодолској реци. Овде, на лако препознатљивој кривини, постоје стари камени крст и темељи неколико појата. Током сезоне купања ту се тешко проналази место за паркирање аутомобила јер је место изузетно популарно.

Спуст стрмом прашњавом стазом, у доњем делу и кроз шуму, подсетио нас је на силаске до неких од најлепших грчких плажа. Ово

место је све посећеније лети, а повратак, након купања и дана проведеног на сунцу, није нимало лак. На срећу, не траје дуже од 5 до 10 минута.

Само место је бајковито. Лети је Топлодолска река мала, па се лако, скакутањем по облом камењу розе боје, прелази са једне на другу обалу. Овај изузетно лепа вир и његова живописна околина веома су погодни за организацију излета. Не постоји човек кога при првом доласку на Огорелицу није разгалила њена лепота. Посетио сам је и у новембру 2023. године, у неким сасвим другачијим временским условима.

сл. 411: Кривина на путу за Топли До

сл. 412: Вир Огорелица

Атар села Засковци – фарма у месту Садиње

Један леп крај се налази ван главних путева и планинарских стаза у северном делу пиротске општине. У јулу 2020. године сам са Миланом Јовановићем до Садиња стигао из кањона Темштице, преко видиковца на Тумби и кроз Дубоки дол (или Д'лбоћи дол), који се налази насупрот Соколовици и раздваја атаре Рудиња и Засковаца. За долазак нам је, од излетишта Буковачки до, требало нешто више од два сата.

На овом лепом месту, у „предворју” Старе планине, тада сам упознао Сашу Раму, модерног српског „Робинзона”. Он је крајем прве

деценије овог века искористио прилику која му се указала, купио имање на падинама Старе планине, напустио Пирот и свој мир пронашао на рубу Дубоког дола, у крају са погледом на кањон Темштице, Соколовицу и Големи камен на Викалишту.

Посета његовом имању је на мене тада оставила јак утисак. Разговор и дружење са овим човеком текли су од самог почетка необично лако, у пријатељском и топлим тону, који смо ми у граду полако почели да заборављамо. Милан и ја смо осетили дивљење према Саши, због његове храбрости да напусти модерну цивилизацију зарад уживања у миру и природи, као и због решености да приходом од сточарства, убирања шумских плодова и производње првокласних природних производа (сира, меда, ракије, ћумура) издржава своју породицу.

Сашино имање на Садињу је удаљено од Пирота чак 40, а од пута Темска–Топли До око 10 km. Иако је 7,5 km далеко од Засковаца, припада атару тог села. Налази се на надморској висини од 810 m. Поред лошег прилазног пута, који је непроходан зими у време дубоког снега, Сашини велики проблеми су струја и недостатак пијаће воде. За производњу струје он користи соларне панеле на крову куће, а воду доноси са места које је удаљено око 1,5 km, или у повратку из града. На имању поседује практично само техничку воду – за личну хигијену, појење стоке, заливање баште и друге потребе.

сл. 413: Дубоки дол

сл. 414: Сашина фарма на Садињу

После серије сјајних планинарских акција, започетих годину дана раније обиласком Великог Копренског водопада, ово је било последње Миланово и моје заједничко планинарење, све до фебруара 2023. године (наш одлазак на Сврљишку планину и успон на Црни врх). У међувремену, Милан је израстао у најспремнијег пиротског планинара и једног од најбољих у Србији. Као од шале је поосвајао све најпознатије и највише врхове у нашој земљи и на Балкану, а ја сам био поносан што сам био сведок почетка једне блиставе планинарске каријере.

Чудна су та планинска пријатељства. Ретко су вечна и обично не трају дуже од неколико година. Најчешће су актуелна док обе стране

имају неки вид користи од тога. Неминовно долази до засићења и мимоилажења, услед појаве нових околности или важнијих приоритета у животу планинара. Остају сећања, фотографије са заједничких акција, лепа доживљаја, понека анегдота... Све се касније сведе на случајне сусрете, ретке телефонске разговоре и поруке, рођенданске честитке и успомене, на које нас подсећају друштвене мреже...

Драго ми је што ниједан озбиљан разлог није био доминантан у моменту када се испоставило да Милан и ја крећемо одвојено неким својим планинским стазама и што могу да кажем да сам у њему стекао свог планинарског идола и доброг пријатеља за цео живот...

У јануару 2023. године сам до Садиња и фарме стигао из сасвим другог правца, на начин на који Саша, најчешће својим теренским возилом, долази до свог имања. Иако је долазак из долине Темштице и кроз Дубоки дол бржи, алтернативни начин који ћу описати је сигурно лакши и по мом мишљењу лепши.

Око 45 минута ми је било потребно да из Пирота аутом стигнем до места где се пут за Засковце одваја од пута за Топли До. Удаљено је око 29 km од Пирота и налази се на 595 m надморске висине, тик поред ушћа Засковачке у Топлодолску реку. Пут за село води уз реку (око 3 km).

На неких 500 m пре улаза у Засковце скренуо сам лево, на пут за Садиње. Он у почетку доста кривуда и са порастом висине имао сам све лепши поглед на околину. Почео сам да газим и танак снежни покривач. После пола сата хода од скретања изашао сам на један пропланак и прошао поред крста са тешко разумљивим натписом из 1843. године.

Овде пут нагло мења свој правац и води ка подножју Брезовичке чуке (1281 m). Поред лепог погледа у правцу Мртвачког моста и низ долину Темштице, могао сам да видим и крај у који сам кренуо и да тако предвидим путању свог кретања. У месту Дел сам прошао поред кућице у којој је било људи. Овде има воде, а ту су и путоказ за Садиње и још један стари крст. Даље пут повија лево и води кроз леп и миран крај.

На пропанку на око 1000 m надморске висине је важна раскрсница локалних путева, који воде на све стране света па се треба снаћи. Нешто ниже и лево је заобљени врх Шипковица (969 m). Ја сам продужио десно – правцем који полукружно заобилази широку и дубоку долину која се назива Левиње. У дну те огромне долине, с њене леве стране, издиже се стеновито брдо Градиште. Његовим подножјем, са супротне стране, пролази поменута планинарска стаза за Провираљћу.

У току проласка кроз напуштени засковачки засеок Валуга газио сам нешто дубљи снег. Затим сам стигао до још једног важног пролазног циља на путу до Садиња, а то је раскрсница у месту Синћеров трап. Ту сам код борове шумице скренуо на доњи пут, који води у правцу брда необичног назива – Посериград (1010 m).

Када је пут за Садиње, између засеока Валуга и раскрснице на Синђеровом трапу, достигао своју највишу тачку, почео је полако да се спушта. Терен је врло специфичан и попут оближњег Синорског дела нема земље, већ је тло покривено смесом песка и шљунка црвенкасте боје. Ако Шипковица ограничава увалу Левиње са североисточне стране, онда је такво место на супротној, југозападној страни долине – Туравиште, са надморском висином од око 900 m.

Пре изласка на пропланак на Садињу пут још мало кривуда. Прелази преко потока који се слива са јужних падина Посериграда и касније формира долину Царев дол. Дубоко у њој се, на месту стрмог одсека према кањону Темштице, у пролеће формирају лепа водопади, тачно насупрот видиковцу на Соколовици.

сл. 415: Пут у правцу Брезовичке чуке

сл. 416: Долина Левиње

Много сам се обрадовао када сам видео да се са оцака Сашине кућице пуши дим. Нисам му се најавио и плашио сам се да ме неће препознати. Нисмо се видели пуне две и по године...

Ништа од тога. Одушевио ме приликом сусрета. Рекао је да редовно прати моје авантуре на блогу и то баш одавде, далеко од цивилизације. Одавно ме неко није срдачније дочекао. Требало ми је два сата и 10 минута да дођем до њега од места где сам оставио аутомобил.

Наредних сат и по смо провели у разговору и обиласку имања. Оно се од моје последње посете увећало на 35 хектара. Неизоставан је био одлазак до чувене љуљашке на рубу Дубоког дола, као и фотографисање на хоризонталној стени која је нагнута над њим. Викалиште је од Сашине фарме удаљено ваздушном линијом свега 1,7 km.

Сваки пут кад дођем на Садиње откријем нешто ново и одушевим се оним што видим. Овог пута Саша ме одвео до једног занимљивог места удаљеног неколико стотина метара од његове фарме. То је једна лепа стена у облику песнице или печурке.

Када сам се опраштао са овим сјајним човеком истог момента сам почео да размишљам о наредном доласку, у друштву неке драге особе...

сл. 417: Стена на рубу Дубоког дола

сл. 418: „Печурка” недалеко од фарме

Водопади на Терзијској реци и С'нков камен

Био сам мало неодлучан када сам у новембру 2020. године кренуо да посетим ова места. Плашио сам се да она, након суве јесени, неће бити у свом репрезентативном „издању”. На крају сам преломио и кренуо пут Засковаца, а себи сам претходно рекао да ћу, ако ништа друго, уживати у бојама јесени и „Чаробној шуми” у долини Терзијске реке.

Када идем у засковачки крај, даље од скретања за село не могу аутом. Пут је прилично лош, већим делом године је блатњав и пун рупа са водом. На деоници до села, међутим, увек уживам јер се хук јаке и брзе Засковачке реке чује без престанка. Она има приличан пад и гради више лепих пенушавих слапова које је тешко снимити, јер их заклања дрвеће. Обично ми је за долазак до Засковаца потребно нешто више од пола сата времена.

На улазу у село је мост. Терзијска река се мало ниже од њега спаја са речицом која долази са севера. До водопада на Терзијској реци од села има око 4,5 km. Нису довољно познати широј јавности и до сада их је обишао релативно мали број људи. Да би се стигло до њих, поред Засковаца се пролази заобилазном путањом. Циљ је изаћи на брдашце

западно од села и проћи поред старих оброчних крстова. Од два пута који воде уз долину треба изабрати горњи, који води поред сеоског гробља.

Пролази се кроз засковачку махалу Река и након скоро пола сата хода из центра села долази се до места где пут прелази Терзијску реку и продужава навише у правцу удаљених засеока и Јабучког равништа. Овде сам ја скренуо десно у шуму и надаље пратио ток реке.

То није уопште лако јер се почетна стаза брзо губи, а треба избегавати трње и оборена стабла. Окружење је веома лепо јер је на реци пуно мањих слапова. Стално се скаче с једне обале на другу. Овакво кретање је споро и одузима пуно енергије. Стабла дрвећа имају све маштовитије и необичније облике. То је тзв. Чаробна шума.

сл. 419: Долина Терзијске реке

сл. 420: „Чаробна шума”

Након 45 минута кретања уз корито Терзијске реке, на левој обали сам пронашао шумски пут. Испоставило се касније, у повратку, да сам њиме могао да пређем и целу претходну деоницу, али сам ја ту шумску стазу, негде на путу из села, једноставно „промашио”. Уколико се њоме иде целом трасом, долазак до Терзијских водопада није претерано тешка релација. Ради оријентације, овај пут не иде уз сам ток Терзијске реке већ мало даље од ње и пролази испод стеновитог висица од 1102 m. Такође, недалеко од засеока Река води између напуштених појата.

У самом кориту реке приметио сам остатке прве камене воденице. Ту се у Терзијску реку улива и један поточић, њена лева притока. То је поток на коме се налази водопад С'нков камен.

По преласку на десну обалу реке, иза једне велике стене обрасле маховином, пронашао сам другу камену грађевину за коју нисам био сигуран да ли је воденица или појата. Стотинак метара од ње налази се први у низу од три већа водопада на Терзијској реци. Називају га Скок или Доњи Терзијски водопад. Најпознатији је од свих и веома је леп.

Овај водопад сам обишао са десне стране (гледано узводно), мада се то може учинити и са супротне стране. Најпре сам приметио један омањи, али веома лепог слапа, а мало изнад, на месту где се шума проређује, и други већи водопад на Терзијској реци. Ово место се налази

на око 1020 m надморске висине и за долазак до њега ми је било потребно скоро сат и по времена хода из села Засковци.

сл. 421: Доњи Терзијски водопад

сл. 422: Други, средњи водопад

Знао сам још тада да се, изнад овог другог, налази још један лепо водопад, последњи у низу већих, али сам одустао од одласка до њега. Посетио сам га у јулу 2022. године, у склопу релације која је подразумевала обилазак изворишта Терзијске реке у месту званом Илина бара, подно Јабучког равништа. Тада сам био у улози домаћина двома искусним планинаркама из Власотинца – Драгани Шопки и Ани Рашић.

Том приликом су нам за долазак до трећег водопада на Терзијској реци (гледано одоздо) са платоа испод хотела „Стара планина” на Јабучком равништу била потребна три и по сата, уз напомену да је доста времена утрошено на обилазак других успутних атрактивних места.

За спуст са Илине баре, места где практично настаје Терзијска река, требало нам је 35 минута пажљивог кретања низ стрм терен и кроз букову шуму. Овај сјајни водопад састоји се из неколико мањих каскада. Можемо га звати и Горњи Терзијски водопад.

Сва три водопада на Терзијској реци се налазе на 300–400 m растојања. Драгана, Ана и ја смо тада обишли и преостала два, а ја сам приликом спуста до њих уживао (јер ми је терен већ био познат). Приликом кретања низ Терзијску реку имали смо леп поглед на долину према Засковцима и на стене које се уздижу на североистоку (Кривуљан).

Доњи Терзијски водопад (најнижи) је удаљен од платоа на Јабучком равништу око 6,5 km. Занимљиво је да при повратку назад (око два сата хода) нисмо ишли уз Терзијску реку и преко Илине баре већ мало западније, преко забачене засковачке махале Пажар и путем којим се из Засковаца иде на Бабин зуб. Ову деоницу сам упамтио по слатким дивљим трешњама. То је било наше прво заједничко планинарење...

Четврти водопад у овом крају не можемо звати Терзијским, јер се не налази на Терзијској реци већ, као што сам навео, на њеној притоци. Драгана, Ана и ја смо одустали од посете њему у лето 2022. године јер

сам знао да је успон веома тежак. Ја сам то урадио у јесен 2020. године, током свог првог доласка у овај лепој крај.

Овај водопад се налази у подножју стеновитог одсека Кривуљан и ја сам до њега дошао након обиласка прва два од три Терзијска водопада. Терен је изузетно стрм. Душа ми је била „у носу” и морао сам да правим честе паузе како бих дошао до ваздуха. Водила ме помисао да ћу ускоро бити у подножју водопада који је другачији од свих претходних.

Водопад С'нков камен је на нешто већој висини од Терзијских – око 1150 m. Од њих је ваздушном линијом удаљен 400–500 m и мени је за успон до њега требало око 25 минута. Овде се танак млаз воде спушта са приличне висине. У пролеће, када се топи старопланински снег и када поток довољно ојача, вода потече и кроз други жлеб у стени. Тада водопад С'нков камен изгледа изузетно атрактивно. Десно од њега води стаза, до стене са које је прелеп поглед на водопад и околину.

сл. 423: Горњи Терзијски водопад

сл. 424: Водопад С'нков камен

Гарван камен изнад Засковаца

Изнад села Засковци стоји једна громада која се временом сама од себе рони и обрушава. Назива се Јовино камење. У стени се налазе удубљења или подкапине у којима су некада боравили и ноћивали хајдуци.

На два–три метра испод улаза је усамљени огромни камен од неких тридесетак тона. Нагнут је над Засковачком реком, као да ће се сваког тренутка одвојити од стене и сурвати у долину.

Некада је на Засковачкој реци постојала Јосина воденица. У њој су углавном сељани млели ноћу, када је придолазила већа количина воде, јер је дању вода коришћена за наводњавање баштица поред реке. Воденичко коло је одзвањало у ноћној тишини, стварало буку и реметило

миран сан хајдуцима. Док су били будни бојали су се како због буке неће чути евентуалну потеру.

Због тога је чета хајдука, њих тридесетак, покушала једне ноћи да овај камен одгурне, скотрља на воденицу и да је сруши, како би завладала тишина. Камен су мало помакли, скоро до саме ивице стене, али даље нису могли. Као да се укопао. Ту је остао до данашњих дана. По снажним хајдуцима, који су га померили, добио је име Хајдучки камен.¹⁰⁰

Није баш јасно да ли постоји повезаност између места описаног у овој причи са Гарван каменом, висом који се налази североисточно од Засковаца. У сваком случају, по брдима у околини села увек је било истурених равних стена, обраслих слатком и бујном травом, до којих су могле стићи једино козе. Људи су их називали „заскачаље”. По њима, као и по изгледу места где се село налази (у њега се наводно може ускочити или заскочити, али не и искочити из њега), оно је вероватно добило име Засковци.

Ово село је од стране планинара па и шире, од стране локалне заједнице, неправедно запостављено. Најбољи доказ за то је лош пут који води долином Засковачке реке. Удаљеност од града је око 32 km, а надморска висина села 780 m. Сматра се да су га основали досељеници из књажевачког села Црни Врх, с друге стране планине.

У околини Засковаца има пуно лепих и атрактивних места. Једно од најзанимљивијих свакако је Гарван камен. То је маркантна стена висока 1090 m. Изгледа попут птице (гаврана) раширених крила, која се наднела над селом. Логичнији назив би био Гавран камен, али топографске карте кажу другачије. Чак ни мештани Засковаца нису сигурни да ли је у питању Гарван или Гавран камен.

Какогод, немогуће је наћи се у овом селу, а не приметити и не загледати се у стену Гарван камен. Видљива је још са скретања за Садиње, непосредно пре улаза у село. Драгана Шопка и ја смо се попели на ово занимљиво место почетком маја 2023. године.

Када сам претходно, у јануару исте године, ишао из Засковаца до Сашине фарме на Садињу имао сам леп поглед на Гарван камен. У глави

¹⁰⁰ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји”; Пирот, 2012.

сам правио „скицу” релације којом би се могло изаћи на овај необични вис. Првобитна идеја је била да путања буде кружног облика – да се пре уласка у село пређе на леву обалу Засковачке реке, попне билом до појата у близини оближњег Црног врха (968 m) и да се, у виду полукруга, кроз шуму заобиђе дол између Црног врха и Гарван камена. Међутим, када сам се са Драганом нашао на улазу у село, проценио сам да нам једна таква авантура није потребна и да је боље успон на Гарван камен обавити са супротне стране. Испоставило се да је то била добра одлука.

Увек када дођем у Засковце имам утисак да је време у овом забаченом старопланинском селу напросто стало. *Постоји прича да су и Турци избегавали да долазе у њега, из страха од хајдука. Мештани су на истуреним деловима, са којих се из даљине могао видети долазак Турака, постављали стражарнице. За тили час су могли своју стоку да натерају у спремљена скровита места. Чак су и храну чували у посебно ископаном и сламом обложеним јамама. Турци су имали обичај да, пошто у селу не би затекли никога, попале све колибе. Стално паљење колиба од стране Турака довело је до тога да људи нису хтели да граде боље куће. Због тога су Засковци одувек оскудевали у погледу чврстих и бољих грађевина за становање.*¹⁰¹ То је видљиво и много година касније...

У другом делу села се налазе велика зграда некадашње школе и Црква Светог Ђорђа. Одавде је леп поглед на Гарван камен са западне стране. Најбоље је баш на овом месту испланирати путању кретања.

сл. 425: Гарван камен са пута за Садиње

сл. 426: Црква у Засковцима

Треба кренути навише, путем поред цркве, а затим на пропланку изнад села обићи једно интересантно оброчно место са неколико старих крстова. Углавном потичу из XIX века и натписи на њима су на старословенском језику.

Гарван камен је сада у видокругу и немогуће је одвојити поглед од њега. Нема маркација, али је оријентација лака. Драгана и ја смо

¹⁰¹ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји”; Пирот, 2012.

привремено напустили камени пут који продужава до појате у подножју Црног врха и нашли се на другом путу који пролази испод самог Гарван камена, његовом западном страном.

Када је шумски пут увелико заобишао Гарван камен, скренули смо десно и стрмом стазом кроз шуму пошли навише. Пут наставља даље у правцу Велике Турле, Огорељиног трапа и Женског врха. Најпре смо изашли на пропланак и видиковац на стени нешто изнад Гарван камена, а затим смо се до циља спустили уском и стрмом стазом кроз шуму.

За успон на саму стену потребно је мало пажње и свега неколико минута. Од засковачке цркве нам је требало нешто више од сат времена, а од пута за Топли До, одакле смо кренули пешке – два и по сата.

Брзо смо се уверили да је ово једно предивно место и сјајан видиковац. Боравити на стени окупаној сунцем и посматрати околину (слив Засковачке реке, долина Топлодолске реке према Мртвачком мосту, Говедарски дол и Женска страна, чији гребен води ка Бабином зубу) представља велику привилегију и задовољство. У повратку са Гарван камена у његовом подножју смо приметили стене најнеобичнијих облика и неизбежне трагове активности златара.

сл. 427: У подножју Гарван камена

сл. 428: Поглед са стене на село

Истурене махале некадашњег Завоја – Дебели Дел и Барске Ливаде

Недалеко од скретања за Засковце са пута Темска–Топли До, налазе се мост на Засковачкој реци и неколико лепих викендица у месту Војна. Овде је и једно, једва видљиво, скретање десно, на стазицу са импровизованим степеницама, која води до челичног моста на Топлодолској реци. Мало испод њега у реку се улива Дебелделски поток.

Ово је важно место за прелазак на другу обалу реке и обилазак неких интересантних места. Сматрам да заслужује да буде и боље обележено.

У јуну 2019. године, по веома топлом времену, ја сам одавде продужио стазом кроз сеновиту долину Дебелделског потока. Од почетка сам имао утисак да се налазим у неком тунелу, јер су крошње великих букви пропуштале само минимум светлости до стазе. У кориту потока је извор са кога су власници оближњих викендица спровели воду.

У почетку је стаза била јасно уочљива. Касније сам морао да прелазим с једне на другу страну потока, бирајући најбољу путању за кретање. На појединим местима сам морао да напуштам корито потока и обилазим препреке. Напредовао сам полако и уживао у окружењу.

сл. 429: Мост у месту Војна

сл. 430: Долина Дебелделског потока

После отприлике 35 минута хода од уласка у долину, наишао сам на прве воденице. Недуго затим, ушао сам у један ужи и теже проходни део долине. Ту сам инстинктивно одлучио да напустим поток и кренем уз његову десну обалу. Знао сам да се некадашњи засеок старог села Завој, Дебели Дел, налази у том крају.

Кроз дрвеће и жбуње почео сам да уочавам остатке старих колиба и кућица чатмара. До главног дела засеока стигао сам стазом. За долазак до њега, од моста у Војни, било ми је потребно скоро сат и по времена.

Помисао да су овде некада живели људи, који су на старопланинским пространима пуштали стоку на испашу, да су ишли у школу и у стару Цркву Свете Тројице у удаљеном Завоју и у продавницу у оближње Засковце, да је цео засеок славио Светог Луку –

изгледа невероватно. Дебели Дел, уз Барске Ливаде, био је најудаљенији засеок некада великог села Завој, које је после ослобођења од Турака бројало 654, а после Другог светског рата преко 1500 људи. Завој је пре катастрофе, која га је задесила у зиму 1963. године, имао осмогодишњу школу и био седиште црквене и административне општине за неколико села, а Завојци су били познати пчелари и израђивачи камених корита.

Данас Завоја нема на географској карти. Након потапања главног дела села, у долини Височице брзо су замрле и његове удаљене махале Дебели Дел и Барске Ливаде. Оне су се налазиле ближе Засковцима него Завоју, до кога је по брдовитом терену требало најмање два сата хода.

У жељи да се не враћам истим путем назад, кренуо сам из Дебелог Дела навише једном стазом која се једва разазнавала. Отворио се леп поглед на шумовити Дебелделски дол којим сам дошао, на Барску чуку, Заногу и Стражиште. На супротној страни, имао сам леп поглед на део Старе планине изнад Засковаца.

Изашао сам и на један пропланак са кога сам могао да видим Бабин зуб и Миџор, Белан, кањон Темштице, Рагодеш, чак и Суву планину у даљини. Са тог лепог места сам се спустио у Дебелделски дол и за око 20 минута се вратио до мостића на Топлодолској реци.

сл. 431: Некадашња махала Дебели Дел

сл. 432: Поглед на Миџор

Друга завојска махала из ове приче – Барске Ливаде, веома је близу места Војна (ваздушном линијом свега 500 m), али до ње није баш лако доћи и мора се ићи заобилазним путем. За разлику од Дебелог Дела, налази се на другој, јужној страни Дебелделског дола и мало више на запад. Посетио сам је са Ивицом из Нишке Бање у децембру 2021. године.

Један од два начина за долазак до Барских Ливада је да се у долини Дебелделског потока, на месту које је удаљено од његовог ушћа у Топлодолску реку највише 1 km (око 20 минута хода уз поток), пређе на леву обалу потока и настави шумском стазом уз брдо.

Стаза је широка и у одличном је стању, много боља од оне која води уз поток. Она нас је практично враћала ка долини Топлодолске реке уз константан и не претерано напоран успон. Након петнаестак минута

сам са Ивицом изашао на пропланак са кога је фантастичан поглед на већ описани врх Барска чука, као и на долине Темштице и Топлодолске реке. У даљини смо могли да видимо највише врхове Суве планине, док су Дуго било изнад Топлог Дола и Миџор на Старој планини били у магли.

Овде се на 790 m надморске висине некада налазило живо насеље које се пружало у дужини од пар стотина метара дуж рида. Ивица и ја смо пролазили поред старих кућа, видели цев са јаким млазом воде и свеже трагове боравка стоке. Срели смо и једног човека.

Занимљиво је да је у Барским Ливадама 15. јануара 1942. године формирана Височка партизанска чета, од стране једне групе бораца Сврљешко-нишавског партизанског одреда који су били родом из Понишавља и прешли демаркациону линију, са циљем да створе партизански одред на територији окупираној од стране Бугара.¹⁰²

На полазно место се нисмо вратили на исти начин, већ смо продужили ка западу путем којим се до ове махале најчешће и долази. То је каменита стаза која води са места насупрот скретању за Засковце. Током спушта у долину уживали смо у погледу у правцу југа и на околину села Засковци. У том крају је доминантан врх Дурманица (865 m).

Поред Топлодолске реке смо били након 20 минута. Некада се, низводно од ушћа Засковачке реке, на Топлодолској реци налазио мост, па се до Барских Ливада стизало лакше и брже. Нажалост, стари мост је одавно однела река, а нови челични мост је постављен отприлике 500 m узводно, у месту Војна. Да бисмо дошли до њега, морали смо да прођемо стазом изнад леве обале реке, насупрот викендицама на путу за Топли До.

Било да се до Барских Ливада иде из долине Дебелделског потока или уз рид насупрот скретању за Засковце, потребно је око 50 минута. Најбоље је направити кружну релацију и испробати оба начина доласка.

сл. 433: Махала Барске Ливаде

сл. 434: Спуст до Топлодолске реке

¹⁰² Вукашин Петровић, професор: „Велика Лукања – од постанка до потапања”; Пирот, 1985.

На путу за Топли До – Дубравски дол и водопад Шугљин скок

Место Војна је на око 5 km испред Топлог Дола. Први следећи дол после Дебелделског, у правцу овог села, јесте Дубравски дол. До њега се долази са металног моста код ушћа Дебелделског потока у Топлодолску реку, али се сада иде узводно, левом обалом реке. Иако постоји стазица, терен је стрм и кретање није лако. Ушће Дубравског потока је удаљено око 500 m од моста.

Топлодолска река се у време нижег нивоа воде може прегазити. Ја сам то учинио на једном погодном месту, узводно од ушћа Дубравског потока, у новембру 2023. године, када сам у овај крај дошао са намером да стигнем до Дубравских водопада.

Изнад ушћа и десне обале потока један пут води узбрдо на Дубравски рт. Пошто је Дубравски дол у свом најнижем делу прилично широк и по изгледу се не разликује много од суседног Дебелделског дола, ја сам кренуо уз сам поток, стално прелазећи с једне обале на другу. Камење обрасло маховином, накривљена и пала букова стабла, обележја су и ове старопланинске речне долине.

Затим њене странице постају све стрмије. Све чешће се наилази на крупно камење и одваљене стене. Тако сам дошао до првог проблематичног места које сам морао да савладам да бих продужио даље. Убрзо је на ред дошло још једно такво место, где сам морао да покажем и своје физичке способности. Дубравски дол је постајао све захтевнији и све више ме подсећао на кањон Камичке реке.

После 15 минута од уласка у Дубравски дол, стигао сам до његовог првог водопада. Састоји се од две мање каскаде. Лако сам га обишао и наставио да напредујем уз поток. Стотинак метара даље наишао сам на озбиљну препреку. Док сам размишљао како да решим и овај „ребус“, мало даље, узводно од тог места, могао сам да видим и свој крајњи циљ – други, већи Дубравски водопад.

Након процене ситуације, одлучио сам да кренем десном страном (гледајући узводно), ка другом водопаду. То је била добра одлука. Обилажење дубоког вира није било лако јер је терен стрм, а испод слојева растресите земље и мокрог лишћа често су вириле голе и клизаве стене.

Морао сам да водим рачуна о сваком кораку и најмањем покрету. Дрвеће, корење и свака избочина на стени били су ми од велике помоћи.

После неколико минута био сам у подножју другог водопада у Дубравском долу. Од ушћа потока удаљен је свега 500 m. Висок је десетак метара, не рачунајући горњу, мању каскаду која се само назирала. Сигурно је много лепши у пролеће, када се топи снег у горњем делу слива кога са истока ограничавају Почеваљка и Белан. Тада се млаз воде спушта низ велику стену целом њеном ширином. Дубравски дол није довољно истражен и само су ретки, храбри и спретни планинари успели да га прођу целом дужином и увере се у његову лепоту.

Ја нисам покушавао да прођем даље, јер сам проценио да је то на овом месту практично немогуће за човека мојих способности. Да би се стигло у горњи део Дубравског дола мора се ићи оним путем који од ушћа потока води кроз шуму. Међутим, како сам чуо од својих пријатеља планинара – навише нема већих и интересантних водопада.

сл. 435: Први, мањи водопад

сл. 436: Други, већи Дубравски водопад

У децембру 2021. године сам са Ивицом из Нишке Бање, након обиласка махале Барске Ливаде, посетио још једно лепо и занимљиво место на путу за Топли До. Водопад Шугљин скок у Манастирском долу дуго није био познат широј јавности. Тако је то на Старој планини – до највиших и најатрактивнијих водопада обично није лако доћи јер се налазе на стрмим литицама, стешњени између високих стена или у скоро непроходним шумским пределима.

На око 2,5 km пре Топлог Дола долина Топлодолске реке се шири. Ту је неколико лепих викендица, а у реку се улива њена десна притока, Манастирски поток. На њему, пар километара узводно, налази се водопад Шугљин скок. Управо на овом месту, најбоље је проценити количину воде у потоку и одлучити да ли уопште има смисла потражити водопад.

Овде се, практично у кориту Топлодолске реке, налази један леп извор који се назива Шопур. Са асфалтног пута до њега се спуштају импровизоване степенице. Вода истиче из гуменог црева и није претерано хладна. Изнад пута је миросани храст са два крста. На једном

је уклесана 1926. година, а на другом посвета Светом Пантелејмону. Овде један пут залази у долину Манастирског потока и то је тежи начин да се дође до водопада Шугљин скок.

Лакше је продужити још око километар асфалтним путем према Топлом Долу. Непосредно пре моста на Топлодолској реци и велике трафо-станице, треба скренути под оштрим углом лево, на пут који прати стубове далековода. Они на путу до водопада представљају важан оријентир. Маркација у време нашег проласка није било.

сл. 437: Манастирски поток

сл. 438: Скретање испред Топлог Дола

Пут је широк, а успон прилично јак. Прелази се један мањи поток. Око 20 минута је потребно за излазак на пропланак. Место се зове Цветков рт и представља важну пролазну тачку. Са њега је леп поглед на крај који се назива Корубиште. Доле лево, ближе путу за Топли До, издиже се Манастирска чука (882 m), изнад ње су Мала и Велика Турла (1235 m), а на супротној страни долине у правцу севера су падине Женске стране односно Женског врха.

Водопад Шугљин скок је од Цветковог рта удаљен око 500 m и налази се десно од правца простирања далеководних стубова. До водопада се иде уском планинском стазом. Овај водопад постаје видљив тек када му се приближите. Долазак до места одакле се може фотографисати је прилично незгодан – треба се спустити са стазе низ стрмину. Уколико пада киша или је терен покривен снегом, камење је клизаво па морате бити свесни да је испод вас провалија. За долазак до места, одакле смо Ивица и ја могли безбедно да посматрамо овај лепо старопланински водопад, било нам је потребно око 15 минута од пропланка на Цветковом рту и око 40 минута од пута за Топли До. Храбрији и спретнији се могу спустити и у само подножје водопада.

Према грубој процени, његова висина је око 20 m. Налази се на надморској висини од 830 m и вреди га посетити у време када у Манастирском потоку има пуно воде, након обилних киша и у време интензивног топљења снега. Тада, узводно од њега проради још каскада и мањих водопада.

Нисам успео да дођем до података о пореклу топонима Манастирски дол и Манастирска чука. Сам водопад Шугљин скок је вероватно име добио по надимку неког човека из оближњег Топлог Дола.

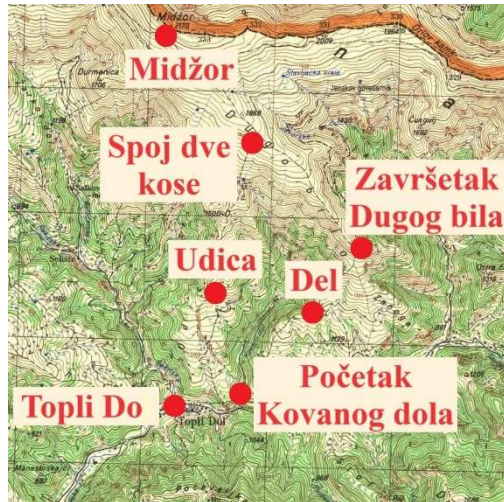
сл. 439: Манастирски дол

сл. 440: Водопад Шугљин скок

Околина Топлог Дола – Ковани дол, Удица, Дуго било

Село Топли До је прави „магнет” за планинаре и љубитеље природе. Неки од највиших планинских врхова, као и најлепших и највећих водопада у Србији, налазе се управо у огромном атару овог села. Једно атрактивно место се, међутим, налази надомак Топлог Дола и за долазак до њега треба свега 20 минута пријатне шетње уз Јаворску реку. То је Ковани дол, долина истоименог потока. Многи су имали прилике да га виде са пута који води према водопадима у сливу Јаворске реке. Ја сам његов мали, почетни део обишао са колегама са посла – Миланом Јовановићем, Бојаном Николићем и Мићом Вељковићем, новембра 2019. године.

Да би се стигло до улаза у Ковани дол треба кренути уз сокак поред продавнице у центру Топлог Дола. Пролази се поред напуштене млекаре и објекта који су некада припадали породици Мите Гаге, па се овај део села зове Гађино. Ту је и ниска зграда старе топлодолске карауле.

Следе дрвени мост на Јаворској реци, један извор и два вира у кориту Јаворске реке – Мушки и Женски.

Лако се стиже до ушћа потока Ковани дол у ову реку. Овде поток формира кратак кањон, а затим се узводно долина шири. Ковани дол је најпознатији управо по глатким црвеним стенама преко којих се прелива вода формирајући природни „тобоган”. Друга атракција Кованог дола је издубљено место у стени у облику срца, испуњено водом. Неколико стотина метара од ушћа налази се и један дрвени мостић (брвно). Он се прелази када се из Кованог дола иде на Дуго било и Миџор.

Међутим, то је само мали део огромног Кованог дола. Неки сматрају да је правилнији назив Кованин дол, по некој Топлодолки Ковани. Није велики број планинара који су упознали његову дивљу и негостољубиву страну, прошли га целом дужином и стигли до подножја огромних бујичних водопада који зими и у пролеће прораде у његовом северном делу. Ако применимо исте критеријуме као за Калуђерски водопад (232 m), онда у залеђу Кованог дола постоје два који су можда и већи. Оба падају са Дугог била, обично су слаби са водом и постоје једино у кишном периоду. Делују као танке линије, али су из близине масивнији. Још неколико јако лепих водопада постоји на самом потоку Ковани дол.

сл. 441: Почетак Кованог дола са пута

сл. 442: Детаљ из Кованог дола

Најбољи начин да се Ковани дол сагледа у својој пуној величини и лепоти јесте да се направи кружна релација његовим ободом. Ја сам је у октобру 2022. године прешао за једно преподне и то трасом: Топли До–Удица–Миџор–Дуго било–Дел–улаз у Ковани дол–Топли До. То је био и остао вероватно мој највећи самостални планинарски успех, на који ћу увек да будем поносан, и кога ћу се увек радо сећати.

Самостално и групно планинарење представљају две сасвим различите ствари. Када сте сами у планини, то је маратон, борите се не само са тешким успоном, великом дистанцом или наизглед непроходним делом стазе, већ и са самим собом, са својим могућностима, са проблемима које сте у глави понели од куће, са чињеницом да сами гарантујете за своју безбедност и са жељом да се живи и здрави вратите

онима који вас воле. Када је у питању група, ту одговорност делите са вођом и осталим члановима. Што је група већа, мисли више лутају ливадама и планинским пропланцима, концентрација је слабија, осећај одговорности је мањи, а време брже пролази кроз разговор...

Релацију дугу 20 km, која у свом првом делу са собом носи савладавање висинске разлике од скоро 1450 m на растојању од 8 km, започео сам истом оном стазом којом се из центра села стиже до улаза у Ковани дол. Међутим, мало пре тог места, скренуо сам на стрму камену стазу која се пење на Удицу. То је једна од две планинске косе које се јужно од Мицора спуштају у долину Јаворске реке и уједно најкраћа веза Топлог Дола са највишим врхом на нашем делу Старе планине. Удица није случајно добила своје име – природа као да ју је „забацила” са Мицора у дубоку долину и „спустила” малтене до самог Топлог Дола.

Успон уз Удицу представља комбинацију дужих деоница са константним, на појединим местима јаким успоном, и кратких заравни које служе да се дође до ваздуха, одмори и ужива у погледу на околину. У доњем делу стидљиво се јавља избледела и ретка планинарска маркација, док у средњем и вишем делу стазе ње уопште нема све до подножја Мицора. Олакшавајућа околност на тако кондиционо захтевној стази је што нема већих скретања и практично се константно иде на север. Циљ релације – Мицор, убрзо постаје видљив високо горе на хоризонту. Поједина брда се морају обилазити, обично са њихове десне стране.

Прву дужу паузу ја сам направио након 45 минута од поласка из Топлог Дола, на пропланку са кога се пружа леп поглед на Мицор, Шопушки и Липски дол и Марковицу. Мало више лево, сјајан је поглед на Жаркову чуку, Бабин зуб и долину Рекитске реке. Стаза затим иде уским гребеном који раздваја Ковани дол (десно) и Шопушки дол (лево). Пролази се испод Доње Ћићеине чуке (1500 m). Следе успон на Горњу Ћићеину чуку (1588 m) и леп поглед на северну страну Кованог дола у којој се у пролеће образују велики водопади. Лево, у највишем делу Шопушког дола, налазе се Ненчина врела, зачетак Шопушког потока.

До споја Удице са Дугим билом води кривудава стаза. Паузе су честе и кратке, дисање убрзано. Одређено време пред очима су вам само бусени траве кроз коју се стаза једва разазнаје. На месту где се две планинске косе спајају (1800 m надморске висине) обично су видљиви трагови боравка говеда и коња. Овде се често срећу прелепи старопланински коњи који слободно пасу на ширем подручју. Планинари не пропуштају прилику да се са њима фотографишу. Од мог поласка из Топлог Дола су прошла два сата и 20 минута. Надаље је све било лакше.

До патролне стазе у подножју Мицора постоји само још један стрм успон. Отприлике на његовој половини, лево од стазе, налазе се извори који представљају зачетак потока Липски дол. По изласку на патролну

стазу је леп поглед на Удицу и Дуго било. Ја сам на Миџору био после тачно три и по сата од поласка из центра Топлог Дола.

сл. 443: Миџор са Удице

сл. 444: Горња и Доња Ћићеина чука

Спуст са Миџора низ Дуго било трајао је краће – два сата и 50 минута. Дужина ове релације је нешто већа (око 10 km), али је промена надморске висине боље распоређена јер је нагиб терена мањи.

Дуго било је блага планинска коса дужине око 4 km. Кретање низ њу представља велико задовољство и један од најлепших доживљаја који се може догодити планинару на Старој планини. Прелеп је поглед на исток, у правцу гребена који се пружа од Миџора, Орловог камена, Мартинове и Големе чуке, све до Вражје главе и превоја Белеђе. Лево доле је огромни Штављачки дол. Један истакнути рт Дугог била, који у правцу истока залази у Штављачки дол, назива се Бобојак. Наспрам њега се налази водопад Кољчин скок.

Током спуста низ Дуго било почиње да се отвара поглед и на другу, десну страну, у правцу Кованог дола. Дуго било се завршава код једног благог врха висине 1522 m. Ту се скреће десно на вијугаву стазу која се спушта у крај који се зове Дел.

Креће најнезгоднија деоница у повратку до Топлог Дола. Нема јасне планинарске стазе, већ се крећете преко терена са црвеним каменим плочама које се роне и стално прете проклизавањем и падом. По изласку на равнији део, испод Дугог била, лево се иде за Заногу која се спушта до ушћа Студеначке у Јаворску реку. Треба се кретати ободом Кованог дола који се сада приказује у свом најлепшем издању. Тек се са ове источне стране види колико је он велики, сложен и занимљив.

Крај је сада много питомији. Не треба ићи у доњи део Дела, према Големој њиви, већ остати близу источног руба Кованог дола. На крају се врхунска авантура, једна од најлепших, али и најзахтевнијих на Старој планини, завршава проласком поред усамљених планинских колиба, силаском у сам Ковани дол, преласком преко већ споменутог брвна и повратком у Топли До низ Јаворску реку.

сл. 445: Коњи на Дугом билу

сл. 446: Руб Кованог дола

Водопади у Јаришорском долу – Грујин скок и Комин

На све потешкоће на које сам наишао у априлу 2022. године на деоници од Темске до Топлог Дола заборавио сам по доласку у ово село. Пут је био у катастрофалном стању. Оставио сам аутомобил испред некадашње карауле ЈНА и, онако како то највише волим, кренуо пешке кроз село. Пре Срђановог моста продужио сам путем уз Јаворску реку. Бројни путокази овде усмеравају до неких од најлепших водопада у топлодолском крају.

Пут кривуда пратећи контуре долова низ које се сливају потоци богати водом. Трећи по реду из села је Студенички дол. Ту се, одмах по преласку потока, одваја пут за превој Белеђе. Место је удаљено од центра Топлог Дола 2,3 km.

Продужио сам даље и прошао поред Миркове појате. У пролеће се иза ње формира један каскадни водопад. У видокругу се појавио Грујин врх (1300 m), карактеристичног купастог облика. Далеко на истоку је Иванковица (преко 1900 m), чији су виши делови били под снегом. Десно се шири Лисевски дол, а високо горе изнад њега су Петлов камен и прелепи Пиљ (1467 m).

Прошао сам скретање за Доњи Пиљски водопад (3,4 km од Топлог Дола, око 40 минута хода), прешао Лисевски поток (најбогатији водом од свих, на њему су Пиљски водопади) и продужио уз Јаворску реку. На делу пута пре и после Миркове појате обично има много блата.

Након тачно 5 km од центра Топлог Дола или мало више од сат времена хода, прегазио сам поток који долази из Јаришорског дола. На њему су водопади наведени у наслову ове приче. Право се продужава за ушће Студеначке у Јаворску реку, а ја сам скренуо десно, на шумски пут који води у Јаришорски дол. Надморска висина овог места је око 880 m.

сл. 447: Пут уз Јаворску реку

сл. 448: Скретање за Јаришорски дол

Након преласка на леву обалу потока иде се стазом која води кроз шуму. Путокази су одлични и нема проблема са сналажењем. После отприлике 800 m од скретања, или петнаестак минута лаганог хода уз поток, стиже се до првог циља. То је водопад Грујин скок или Грујин водопад. Налази се у подножју Грујиног врха и висок је десетак метара. Са мало веће удаљености може се видети и његова горња каскада. Она је подједнако лепа и само употпуњује општи утисак о овом водопаду.

Гледано уз поток, Грујин водопад треба обићи са десне стране. То није лако. Треба бити обазрив због влажне земље која у танком слоју покрива црвенкасте стене. Изнад горње каскаде је још један мали водопад. Нешто навише долина се сужава и постаје тешко проходна. Ту сам морао да кренем право горе, уз десну обалу, да бих заобишао сужење.

На срећу, све то не траје дуго и ја сам убрзо изашао на равнији терен са видљивом шумском стазом. Наставио сам кретање Јаришорским долом кроз праву, нетакнуту дивљину. Више пута сам прелазио са једне на другу страну потока. Обично су места где се врши прескакање обележена црвеним шумарским ознакама. Често су ми оборена букова стабла пружала додатну помоћ.

Мени је требало 40 минута времена за кретање бајковитим Јаришорским долом, да од водопада Грујин скок стигнем до другог зацртаног циља своје релације – водопада Комин. Ова два „лепотана” су међусобно удаљена око 1,2 km.

сл. 449: Водопад Грујин скок

сл. 450: Прелепи Јаришорски дол

Комин је стешњен између стрмих долињских страна. Познат је и под називом Зелени водопад, који најсликовитије описује у каквом се окружењу налази. По мојој слободној процени, надморска висина на овом месту је око 1180 m. До овог водопада сам стигао након два сата и 20 минута пешачења из села Топли До.

По причи планинара, узводно од Комина, у горњем, стрмом делу Јаришорског дола, постоји још пар водопада. Њихово освајање је озбиљна авантура у коју ја, у пролеће 2022. године, нисам хтео да се упуштам. Уместо тога, одлучио сам да од водопада Комин изађем на пут Белеђе–Топли До и да се њиме вратим у село. Очекивања да ће тај део моје релације бити убедљиво најтежи показала су се исправним. После пола сата опасног планинарења уз стрму долину са расутим камењем, десно од водопада Комин, изашао сам на нешто равнији терен и одличан шумски пут. Одушевио ме пропланак са брезовом шумом.

сл. 451: Комин („Зелени водопад”)

сл. 452: Брестова шума

На главни пут сам изашао на месту које је отприлике удаљено 9 km од села. Деоницу до Топлог Дола сам прешао за два сата и 10 минута. Успут сам обишао феноменални Горњи Пиљски водопад, посматрао са висине Доњи Пиљски водопад и спустио се кривудаџим путем низ дубоки Студенички дол. Укупно сам тог преподнева препешачио 20 km.

Водопади Вурње

Привилегија је бити на неком старопланинском водопаду у друштву човека по коме је тај водопад добио своје име. Ту част је мени у мају 2021. године приредио Ивица Голубовић, колега из „Тајерса”, заједно са својим сином Николом. Повео ме у авантуру у један од најскривенијих делова, бићу слободан да кажем – читаве наше лепе земље Србије.

До водопада Вурње није лако доћи. Нама су за то били потребни сат времена возње аутомобилом из Пирота до Топлог Дола, сат времена возње Ивичиним трактором из села до ушћа Студеначке у Јаворску реку (око 6 km до места Састав река) и на крају скоро два и по сата хода пешке од подножја стеновитог Доњег Јаришора (1205 m) уз Студеначку и Коритску реку кроз нетакнуте пределе бајковите лепоте.

Пут за Вурњу најпре иде левом обалом Студеначке реке, да би се после 15 минута прешло преко дрвеног моста на њену другу страну. Лево од моста се може у Стрмољски дол, који је недовољно истражен и у коме у пролеће има интересантних водопада. Ми смо наставили уз десну обалу Студеначке реке која је у овом делу прелепа.

сл. 453: У подножју Доњег Јаришора

сл. 454: Студеначка река

Пролазе се два маркантна објекта. Први је бивши говедарник. Својевремено је имао сопствену струју и осветљење и у њему је чувано око 150 говеда. Други објекат је скривен у шуми. То је некадашња караула војске Краљевине Југославије у месту званом Лешје. Од ње су

остали само темељи и зидови обрасли маховином. Сличан, али новији објекат, летња карауле бивше ЈНА, налазио се некада пар километара низводно, на саставу Студеначке и Јаворске реке.

Стаза надаље постаје све ужа па је и кретање спорије. Наилази се на попадала и нагорела стабла, последицу великог пожара, који је овај део Старе планине захватио крајем октобра 2019. године. Ватра се тада низ Иванковицу, Стилов рт и Одаишко лице спустила до долина Студеначке и Батске реке. На срећу, није дошло до преношења ватре на леву обалу Студеначке реке и на падине Браткове стране.

Улази се у праву дивљину, где људска нога ретко залази. Гледано узводно, десно је Зуберски рт, а с леве стране Стилов дол, између Стиловог рта и Одаишког лица. Студеначка река практично настаје спајањем потока Стилов дол и Коритске реке која долази из подножја Крвавих бара и Вражјоглавског камика. Често неслагање имена топонима у топографској карти и назива које користи локално становништво највише долази до изражаја у овом крају. Тако је Коритска река у мапама означена као Батска река, а Бата је потес на самој српско-бугарској граници, недалеко од Вражје главе, па би логично било да Батска река представља једну од бројних саставница потока Стилов дол. Овакве ствари знају да направе праву конфузију међу планинарима...

У долини Коритске реке је пуно ишчупаних и палих стабала. Више пута смо Ивица, Никола и ја морали да прелазимо с једне на другу обалу чувајући се дубљих делова реке и клизавог камења. Ушли смо у Вурњу после нешто више од сат времена хода од полазног места и наишли на први водопад. Чине га два млаза пенушаве воде.

Уследили су фантастични призори, налик на сцене из филмова серијала „Господар прстенова”. Десетак минута након првог дошли смо и до другог водопада Вурње. Укупно их је, у низу безимених каскада и слапова током наше акције, било четири. Изнад другог водопада се налазе прелепе каскаде, а терен постаје стрмији и тежи за кретање. Ушли смо у теснац („вурњу”) у правом смислу те речи.

сл. 455: Слапови и каскаде Вурње

сл. 456: Дивља и нетакнута природа

Трећи водопад се назива истим именом као и само место – Вурња. Импресиван је и састоји се од неколико каскада при чему је горњу тешко осмотрити и усликати из подножја. Ту се вода са приличне висине стропштава у усек и тај део је тешко приступачан.

Крајњи циљ наше авантуре био је мало даље од тог водопада. Међутим, та деоница између трећег и четвртог водопада била је и убедљиво најтежа због стрмог и тешко приступачног терена. Водопад Вурња смо обишли са леве стране и кренули опрезно, водећи рачуна о сваком учињеном кораку. Пролаз је максимално отежавао сипар. Камење нам се буквално одвајало под ногама и котрљало у амбис. На једном месту, кроз опасан усек у стени смо прошли помажући се конопцима. Деоницу између најлепших водопада у Вурњи смо прешли за 25 минута.

Четврти водопад у низу, Ивичин скок, најпре смо са приличним подозрењем посматрали са безбедног растојања, а затим смо се опрезно спустили у његово подножје. Најтеже је било остати фокусиран и контролисати покрете ногу и руку поред такве лепоте у окружењу.

После два сата и 20 минута од места Састав река стигли смо до овог феноменалног одредишта. Обишао сам претходно безброј водопада на Старој планини и у другим деловима пиротског краја, али ми се Ивичин скок, још приликом првог сусрета, учинио најлепшим. Не знам да ли је такав осећај био резултат свих напора које смо уложили да стигнемо до њега, или због чињенице да сам био у друштву човека по коме је тај водопад добио име, али је осећај једноставно био неописив.

Ивичин скок мештани Топлог Дола називају и Коритски скок. Практично, то је „двојни водопад”, састављен од два спојена водопада које формирају потоци на свом саставу. Леви крак је Коритска река и она долази из правца истока. Десни поток се спушта са југа и падина Браткове стране. Надморска висина је око 1100 m, а удаљеност од Топлог Дола око 10 km. Планинару, спремном на све изазове, које са собом носи пролаз кроз Вурњу, треба око четири сата хода да из села стигне до њега.

сл. 457: Водопад Вурња

сл. 458: Ивичин (Коритски) скок

Ивица ми је испричао да је овај водопад открио случајно, у лову, почетком овог века. Раније није било посебног интересовања планинара за старопланинске водопаде и они су тек касније постали атрактивни. Идеја да водопад добије име Ивичин скок настала је у пролеће 2020. године, када је Ивица на овом месту био са Снежаном и Ненадом Лазић, планинарима из Пирота. Испоставило се да је то било тачно годину дана пре нашег заједничког доласка на ово место, 16. маја 2021. године.

Прича има интересантан наставак који истовремено говори о сујети, жељи за доказивањем, па чак и људској злоби... Наиме, могуће је да ми је Ивица у разговору споменуо да навише има још водопада – на Коритској реци или на потоку који се слива са југа, али он то тада није знао поуздано. Да је то учинио, сигурно би ми уложили додатни напор и најпре уз поменути поток, а затим уз једну од две његове саставнице стигли до, вероватно најлепшег старопланинског водопада, Јаворовог скока (или Јавора) у Јаворовом долу, недалеко од самог Ивичиног скока. Пошто је воде у читавом сливу Студеначке реке било у изобиљу, сигурно би овај импозантни водопад затекли у његовом најлепшем могућем издању. Међутим, о томе није било ни речи...

Десетак дана касније мој пријатељ Саша Аранђеловић из Бабушнице је истраживао овај терен заједно са Немањом Милосављевићем, спелеологом из Владичиног Хана. У то време се са Сашом нисам знао. Они су у даљини, на неких 500 m, угледали изузетно леп водопад, али до њега нису ишли. Врхунац Сашиног вишемесечног проучавања топографских карата и терена на Google Earth-у десио се већ 5. јуна 2021. године, када је он овде поново био са групом планинара из Београда и Пирота. Водопад Јаворов скок је тада први пут фотографисан, а неколико дана касније и званично промовисан на друштвеним мрежама. Како се данас сматра да је неки водопад открио онај ко га је први усликао и промовисао на нету, група из Београда се хвалила сензационалним открићем, занемарујући чињеницу да су водопад пронашли захваљујући Саши. Чак су га назвали и другачијим именом – Зуберска суза.

Нисам га никад посетио. На основу бројних фотографија које сам видео, сматрам га најлепшим од свих на Старој планини. Припада управо оној категорији водопада коју највише волим – код којих се велика количина воде обрушава са високе вертикалне стене. Да не спомињем нетакнуту природу, вегетацију, окружење налик на џунглу...

Често сам размишљао о одласку на то место, али би ми планове увек прекинула помисао на амбис у кориту Коритске реке и на оне конопце између Вурње и Ивичиног скока. Са годинама, мој страх од висине на таквим опасним и стрмим местима постао је још јачи.

Сви моји најбољи пријатељи планинари су га обишли: Драгана, Милан, Саша, Дејан... Било је наговара са њихове стране да до Јавора

дођемо заобилажењем критичног места у кањону (које је за мене представљало праву ноћну мору) са севера. Ишли би безбеднијом путањом, на начин на који смо се Ивица, Никола и ја вратили у пролеће 2021. године. Друга идеја је била да се до овог водопада спустимо са пута Белеђе–Топли До. Сигуран сам да бих успео у томе, на исти начин као што сам уз Миланову и Сашину помоћ прошао кроз кањон Камичке реке.

Али, ја сам остао решен да то место, вероватно најлепше и најатрактивније у читавом пиротском крају, оном који бескрајно волим и о коме сам толико писао, остане на неки начин симбол нечег недостижног за мене. Ако ништа друго, а онда из поштовања према једном сјајном човеку и свом добром другу, Сашу Аранђеловићу, који је то место открио и „отргнуо од таме” у којој се вековима налазило...

Повратак до места где смо Ивица, Никола и ја оставили трактор и даље кренули пешке потрајао је два сата и 40 минута. Већ сам навео, нисмо се вратили истим путем. Најпре смо се од водопада Ивичин скок попели уз стрму десну обалу Коритске реке до места Нишорска корита, једног од оних на којима су некада боравили Црновунци (Каракачани).

Затим смо прошли северним ободом Вурње, падинама Одаишког лица, кроз Стилов дол, подножјем Стиловог рта и кроз неколико мањих, безимених долова. Прошли смо и кроз Градиште, место које су прекопали трагачи за златом, јер се ту налазе тајанствени надгробни споменик, стари камени крст и крст уклесан у стени. У долину Студеначке реке смо се спустили путем поред некадашњег говедарника у Лешју. Све време је падала киша... Била је то незаборавна авантура!

Шопушки и Липски дол

То су два паралелна дола, одвојена уском планинском косом која се зове Бабин нос. Кроз њих теку истоимени потоци, притоке Рекитске реке, која са Јаворском реком у Топлом Долу гради Топлодолску реку. Оба потока извиру подно Миџора. Ове, дуго времена непознате и неистражене долове, обишао сам са Драганом Шопком у априлу 2023. године. Одушевили су нас, посебно лепотом својих бројних водопада.

Пут нас је водио из центра Топлог Дола, поред сеоске цркве и долином Рекитске реке. Ово је правац којим се иде за Селиште, Калуђерски водопад и Бабин зуб. За почетак своје авантуре изабрали смо ушће Шопушког потока на надморској висини од око 800 m. До овог места смо стигли из села након пола сата хода. Одлука је била да најпре

обиђемо Шопушки дол, тако да његовим водопадима приђемо одоздо, са чеоне стране. Након тога, по плану је требало да се на главни пут вратимо спуштајући се низ суседни Липски дол.

Пут у почетку води десном обалом Шопушког потока. Након 7–8 минута прелази на његову леву обалу. Од места где пут повија десно и пење се у правцу Удице наставили смо кретање уз сам поток. За такву одлуку кључно је било Драганино искуство, јер је она неколико година раније прошла Шопушким долем. Нажалост, маркација и планинарских ознака није било.

Шопушки поток нам се убрзо представио у свом најлепшем издању. Конфигурација терена на појединим местима је отежавала кретање и пролаз уопште није био лак. Након сат и 15 минута од уласка у Шопушки дол стигли смо до првог већег водопада. Након неизбежног фотографисања њега смо, као и већину водопада у овој долини, обишли са леве стране (гледано уз поток). Пентрање уз стене се испоставило као неко правило, које је готово увек омогућавало да из мало другачије перспективе посматрамо водопад у чијем смо подножју били само неколико минута раније.

сл. 459: Скретање за Шопушки дол

сл. 460: Први, већи водопад

Између прва два водопада је мало веће растојање. Касније они следе један за другим у низу, на краћој дистанци. Други водопад је каскадног типа и на њему смо били 20 минута после првог. За трећи смо се мало помучили, да би смо му пришли и фотографисали га из најбољег угла. Уживали смо у лепоти Шопушког дола и у сваком тренутку боравка у њему.

Уследио је четврти водопад са веома привлачним каскадама изнад њега. Како смо се приближавали крају Шопушког дола, прошли смо пети водопад и стигли до оног најлепшег – шестог. Налик је на чувену дојкиначку Тупавицу. Поред њега смо били након два сата и 40 минута од скретања са пута који из Топлог Дола води на Бабин зуб.

сл. 461: Четврти водопад у низу

сл. 462: Најлепши, шести водопад

Непосредно изнад последњег водопада, Шопушки поток повија десно и води у долину између Доње и Горње Ћићеине чуке, места која се пролазе током успона уз Удицу, из Топлог Дола на Миџор. Извориште овог потока је југоисточно од Миџора, на надморској висини од 1730 m.

Издазак из Шопушког и прелазак у Липски дол није био лак. Терен је стрм, а кретање отежава сипар од издробљених стена. Најпре смо прешли мањи, плићи дол, који ставара једна од саставница Липског потока. После тога се улази у већи дол, који формира његов најдужи крак. Одмах у очи упада каскадни водопад налик Калуђерском (само што је од њега неупоредиво краћи и ужи, по слободној процени 60–70 m).

Дошли смо до 1450 m надморске висине. Од поласка са последњег већег водопада у Шопушком долу требало нам је сат времена. Како смо се приближавали самом Липском потоку и његовом каскадном водопаду, схватили смо колико је овде стрмо. Ма колико се трудили, то се не може дочарати ниједном фотографијом. Лепота овог водопада никога не оставља равнодушним.

Ово је била и најудаљенија тачка наше релације одакле смо започели спуст низ Липски дол. Свој ток Липски поток започиње неких километар и по даље од овог места и на још већој надморској висини од Шопушког (око 1950 m), недалеко од Миџора. Најпре смо ишли уским грebenом између две саставнице Липског потока. У његовом доњем делу било је камењара и много трња. На месту спајања два потока прешли смо на десну страну дола. Низводно смо уочили низ слапова и један веома лепо водопад. Даљи спуст низ корито потока постао је немогућ. Липски дол у свом средњем делу поприма карактер кањона са неприступачним ивицама, посебно на десној страни.

сл. 463: Липски дол – горњи део сл. 464: Један од водопада Липског дола

Због тога смо се Драгана и ја попели на супротну, леву страну и изашли на гребен који одваја Липски и Шопушки дол. Сада смо били у ситуацији да Шопушки дол, кроз који смо прошли пар сати раније, посматрамо са висине. Истовремено, једним погледом, могли смо да обухватимо оба дола, толико различита по свом карактеру.

Са смањењем висине терен је постајао питомији. Пролазили смо поред остатака некадашњих топлодолских појата и то су били први објекти грађени људском руком које смо видели након дужег времена. Затим се отворио поглед на горњи ток Рекитске реке, Бабин зуб и Жаркову чуку. Насупрот нама, на другој страни дола, била је Марковица (1407 m) која раздваја Липски дол и Врлу страну. Иза ње је Калуђерски дол, са званично највећим каскадним водопадом у Србији.

После скоро три сата од поласка са каскадног водопада (на врху Липског дола) спустили смо се на главни пут и место где се Липски поток улива у Рекитску реку. Удаљено је свега 500 m од ушћа Шопушког потока, где смо тог јутра, нешто више од седам сати раније, Драгана и ја започели своју авантуру. До Топлог Дола нам је преостало још око 3 km.

Раздоље и водопад Манчин скок

Док са временске дистанце (од скоро годину и по дана) пишем ову причу, не могу да се отргнем од утиска да се Драгани и мени априла 2023. године један забачени кутак Старе планине тада представио у свом необичном и непоновљивом издању. Имао сам осећај да смо, док је већина становника наших градова уживала у лепом пролећном дану, ми непрестано били на граници зиме и пролећа и у прилици да неколико пута „отварамо и затварамо врата” час једног, час другог годишњег доба.

Сећам се да почетак наше планинарске акције није обећавао бајку. Моје сазнање, на платоу поред цркве и школе у Топлом Долу, да сам кући заборавио своје планинарске ципеле и да на располагању имам само плитке спортске патике, није било лако. Ипак, бајка је могла да почне оног тренутка када се Миљан Стојановић из Топлог Дола појавио као месија и решио мој проблем...

Пут је исти онај којим се уз Рекитску реку иде за Шопушки и Липски дол. Прошли смо кроз Селиште, место некадашњег насеља, и након 45 минута хода од полазног места у Топлом Долу скренули са главног пута за Бабин зуб и продужили путем уз Калуђерску реку. Километар даље, на месту Савков мост, је одвајање пута за Калуђерски водопад. Ми смо наставили путем уз десну обалу Раздољске реке. Прошли смо поред неколико викендица и старих појата.

Затим се речна долина сужава, пут и стаза се губе и даље се иде кроз букову шуму. Уследио је убедљиво најзахтевнији део наше релације. Шумска стаза је била прекривена слојем опалог лишћа и снега, те смо се опрезно кретали стрмим тереном изнад клизавог камења у самом речном кориту. Ту тешку и опасну деоницу смо прошли за неких 50 минута. За мене су они трајали као вечност, јер сам се осећао одговорним не само за своју, већ и за Драганину безбедност.

На месту где се поток из Жарковог дола улива у Раздољску реку, налази се први у низу водопада. Непосредно изнад њега је други, мањи водопад. Кретање је затим било много лакше, ртом између Жарковог потока и Раздољске реке.

сл. 465: Раздољска река у доњем делу

сл. 466: Најнижи водопад Раздоља

Уследили су фантастични тренуци током и након изласка на зараван, на којој су сточарска колиба и говедарник Топлодолаца. Овде, на 1430 m надморске висине, спајају се два дола. С леве стране је велики Жарков дол који почиње на неких 1800 m надморске висине између Жаркове чуке (1848 m) и Прилепског врха (1906 m), пролазних места на путу од Бабиног зуба за Миџор. На северу је Раздоље, уски дол по коме је названо читаво место и на чијем се врху, на око 1940 m надморске висине, налазе Три кладенца – извор Раздољске реке.

Два заобљена и снегом покривена врха су означавали границе Раздоља према истоку и југозападу. То су Дурманица (1706 m, раздваја Раздоље од суседног Калуђерског дола) и доста нижа Рудица (1486 m, при завршетку Жарковог дола). Високо горе био је Миџор. По мом мишљењу, Раздоље је вероватно најлепша долина и уопште једно од најлепших места на Старој планини.

Драгана и ја смо најпре обишли место које планинари називају Раздољски водопад, а затим смо ушли у дол северно од платоа који формира поток, десна притока Раздољске реке. У њему се налази водопад Манчин скок, крајњи циљ наше тадашње авантуре. До њега се требало помучити, јер смо морали да газимо нешто дубљи снег. Мени је за сва времена остала урезана у памћење слика кобиле са ждробетом у магли.

сл. 467: Поглед са платоа у Раздољу

сл. 468: Раздољски водопад

Манчин скок је на нас оставио јак утисак. Налази се на надморској висини од око 1570 m и за долазак до њега требало нам је тачно четири сата из Топлог Дола. Без обзира што временски тренутак за његову посету није био најповољнији (горњи део потока на коме се он налази био је залеђен) и што је сигурно моћнији и лепши у пролеће, осећали смо се привилегованим што смо били на овом месту и што смо могли из његовог подножја да посматрамо околину.

Тешко нам је било да окружени лепотом са свих страна кренемо назад. Међутим, временски услови су се мењали из минута у минут и нису били обећавајући. Одлучили смо да од говедарника кренемо низ десну страну Раздољске реке, нешто више у односу на стазу којом смо

дошли у Раздоље. Оно по чему ћу упамтити ову деоницу јесте прелеп поглед на највиши део Старе планине у Србији.

Пратили смо стазу и пролазили поред напуштених појата, низ планинску косу која раздваја долине Калуђерске и Рекитске реке. До Селишта и главног пута у овом крају смо се спустили низ потес који се назива Занога. Повратак од водопада Манчин скок до Топлог Дола потрајао је три сата и 10 минута. У долини Рекитске реке било је много топлије и владали су сасвим други временски услови него у Раздољу.

сл. 469: Водопад Манчин скок

сл. 470: Поглед са Заноге на север

Ово није био мој први обилазак Раздоља. У августу 2021. године, у неким сасвим другачијим временским условима, то сам учинио потпуно сâм и на начин који је, по мом мишљењу, лакши за обилазак овог феноменалног места. То је за мене био незабораван доживљај.

Полазна тачка ми је био планинарски дом у подножју Бабиног зуба. Кренуо сам добро познатим путем за Миџор и након 50 минута био на врху Жаркове чуке. Одатле је уследио спуст у дубоки Жарков дол. У његовом дну се налази плато са говедарником у Раздољу. Кроз Жарков дол води стаза, а уочљиви су и трагови проласка стоке. Жарков поток у лето постоји само у доњем делу долине, након једног јачег извора.

Спустом са Жаркове чуке у Раздоље сам изгубио 450 m висине, а затим је кренуо најтежи део релације – успон уз Раздољски поток до извора Три кладенца и врха Тупанар, кога чине два врха приближне висине – 1959 и 1956 m. У најтежем, средњем делу долине стрмих бочних страница, кретао сам се левом обалом потока. Имао сам утисак да ће ме тежак ранац на леђима повући назад, уколико тежиште приликом кретања не пребацим напред, на горњи део тела. Поред стрмине, кретање је умногоме отежавала и висока, густа трава. Морао сам да идем полако, корак по корак, правећи честе и кратке паузе. Тада бих се само окренуо, заједно са ранцем наслонио на стрмину и кратко уживао у погледу.

У горњем делу дол се шири и кретање је лакше. Раздољски поток се снабдева водом са више извора. Након сат и 40 минута успона уз Раздоље стигао сам до Три кладенца, који се налазе у подножју Миџора

и испод самог пута којим планинари пролазе током успона на овај врх. На растојању од око 2 km од говедарника у дну Раздоља савладао сам висинску разлику од скоро 550 m.

Од Топлог Дола до Бабиног зуба – водопад Јотин гарак и Женски врх (Женска страна)

Био је то најтоплији дан, не само тог јула, већ и целе 2022. године. Због тога сам у Топлом Долу био никад раније, буквално у цик зоре. Поново је прича почела „путем црвене боје” уз Рекитску реку и пролазом кроз Селиште. Тада сам наставио право, путем за Бабин зуб.

Од места где се преко моста прелази на десну обалу реке почиње јачи успон. На растојању од 9,5 km од Топлог Дола до подножја Бабиног зуба, пут савладава висинску разлику од 800 m, углавном у свом другом делу. Поред овог пута има неколико извора са водом за пиће.

После 20 минута хода од раскрснице у Селишту (око 5 km од Топлог Дола) скренуо сам са главног пута у намери да на потоку, десној притоци Рекитске реке, потражим један мало познати водопад – Јотин гарак или Цвикљин скок („гарак” означава забачено и скривено место).

До водопада има око 500 m. Долазак до њега не захтева посебан напор, али не спада ни у категорију најлакших – због стрмих обала, дубоког опалог лишћа и грања. Мени је лаганим кретањем уз леву обалу поточића требало око 15 минута да стигнем до њега.

Јотин гарак је водопад каскадног типа и висине је десетак метара. Мени се веома допао, иако сам био свестан да је много лепши у пролеће. Уживао сам поред њега. Сунчеви зраци, који су ми тог дана били највећа претња, пробијали су се кроз крошње огромних букви и обасјавали црвене стене преко којих се преливала пенушава вода.

Постојале су две могућности. Прва је била да се стазом којом сам дошао до водопада вратим на главни пут и продужим даље ка Бабином

зубу. Успут бих прошао поред скретања за још један мало познати старопланински водопад – Јавор до. Не треба га мешати са Јавором или Јаворским скоком у Вурњи, у другом делу топлодолског атара. Најновији назив – Ранђини скокови, указује на каскадни карактер овог водопада.

сл. 471: Скретање са главног пута

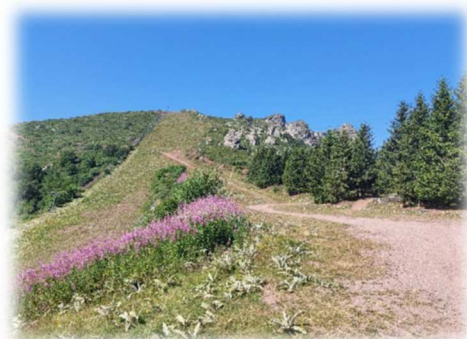
сл. 472: Водопад Јотин гарак

Изабрао сам другу опцију – да се пробијем кроз шуму десно од водопада Јотин гарак и изађем на пут нешто више, око 1,5 km од скретања за њега. За то ми је било потребно око 20 минута пењања по врло стрмом терену. Овај део Старе планине се назива Рекитска гора.

По повратку на пут почео сам да виђам и маркације. До подножја Бабиног зуба сам имао око 3 km и осећао сам се сигурније. Пред излазак на циљ дрвеће је почело да се проређује, па сам могао да уживам у призорима нестварне лепоте. На пут, који од Бабиног зуба води према Миџору, укључио сам се после два и по сата од поласка из Топлог Дола, на месту испод добро познатог кафића и видиковца на 1545 m надморске висине. У даљини сам могао да видим бљештаву траку чувеног Калуђерског водопада који се спуштао низ Калуђерски дол.

сл. 473: Пут за Бабин зуб

сл. 474: Сунчана долина

Ако сам у сливу Рекитске реке могао да очекујем какву-такву заштиту од сунца у виду шуме, у другом делу релације то није био случај. Након одмора наставио сам уз Сунчану долину, зими једну од

најпосећенијих скијашких стаза ски-центра „Бабин зуб”. Требало је лоцирати најпогодније место са кога ћу започети свој спуст ка Топлом Долу, низ Женску страну. То место сам пронашао југоисточно од највишег дела Бабиног зуба на око 1710 m висине.

Женска страна или Женски врх је гребен, планинска коса или било, који се у виду прста одваја од „шаке” главног старопланинског масива и у дужини од око 6 km пружа у правцу Топлог Дола. Раздваја атаре Топлог Дола и Засковаца и сливове Рекитске и Засковачке реке.

Иако наизглед постепено и лако, смањење надморске висине од скоро 1000 m на том растојању је теже од очекиваног. У почетном горњем делу, највећи проблем представљају нешто стрмији терен и висока, жбунаста трава, измешана са клеком и боровницом. Мени се посрећило да сам могао да пратим трагове теренског возила, које је ту прошло мало раније и за собом оставило полеглу траву.

Главно обележје спуста низ Женску страну јесте незабораван поглед на Миџор. Практично током целе деонице до Топлог Дола он је константно у видокругу са леве стране. Могуће га је разгледати натенане, као и бројне долове и гребене који се спуштају са јужне стране. Уколико код себе имате топографску карту, веома је лако упоређивати топониме на њој са оним што видите на терену и то са удаљености од свега неколико километара. Вероватно не постоји лепше место за тако нешто од околине самог Женског врха (1412 m).

сл. 475: Спуст низ Женску страну

сл. 476: Најлепши поглед на Миџор

На Женском врху се разазнају војнички ровови копани у турско време и пред Први светски рат. За време Турака у овом крају изгинуло је пуно мушкараца и остале су само жене. Оне су морале да косе и да ору њиве... Отуда топоними Женска страна и Женски врх.¹⁰³

¹⁰³ Драгољуб Златковић: „Микротопонимија слива Топлодолске реке и Темштице”; Пиротски зборник бр. 47; Пирот, 2022.

Управо ту, у средини деонице, спуст је најлепши и најлакши. У другом доњем делу, који је ближи Топлом Долу, карактер терена се мења и ја сам био принуђен да се на појединим местима пробијам кроз шуму и провлачим кроз трње. Ти краткотрајни проласци кроз шумарке су ми неописиво пријали, јер је звезда са неба немилосрдно пекла.

Сам спуст у село ми се одужио као вечност, што због сунца, што због умора. На самом крају је врло стрма и лоша каменита стаза. Спустио сам се на пут, којим сам тог јутра кренуо уз Рекитску реку, на месту које је од моста на изласку из села удаљено свега стотинак метара. Спуст низ Женску страну са Бабиног зуба је потрајао два сата и 15 минута, а ја сам тог преподнева укупно препешачио око 18 km.

Пут за Јабучко равниште са превоја К'лн изнад Церове

Превој К'лн је удаљен око 25 km од Пирота. Налази се 2 km изнад Церове, на регионалном путу који повезује Пирот са Књажевцем и Зајечаром и на 630 m надморске висине.

На том вису су некад Турци саградили кулу која је имала улогу осматрачнице. Са тог видиковца могли су осматрати две долине на приличној даљини – једну према Церови, другу у правцу Шугрина. То место је вододелница притоке Тимока и вода које отичу у Нишаву.¹⁰⁴

Већ извесно време постоје планови општине Пирот да одавде крене траса новог пута, који би повезивао Пирот и источни крак Коридора 10 са ски-центром на Јабучком равништу и Бабином зубу. На тај начин би се до ових места стизало много лакше и брже, а пут би целом својом дужином пролазио кроз територију пиротске општине, без уласка у општину Књажевац. Неколико пута сам истраживао ову деоницу, а последњи пут и најдетаљније у децембру 2020. године.

¹⁰⁴ Снежана Бранковић: „Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји”; Пирот, 2012.

На превоју К'лн је скретање за око 3,5 km удаљене Мирковце, једно од најзабаченијих села у општини Пирот. Пут је макадамски и у свом првом делу веома кривудава. Води падинама Гламе, пролази поред једног оброчног места посвећеног Светом Илији, а затим уз нешто јачи успон на југоисточној страни брда Нетемија прави и једну лакат-кривину.

После двадесетак минута хода од превоја К'лн, стиже се до важне раскрснице путева на 760 m висине. Право се продужава уз долину Мирковачког потока за Мирковце (око 2 km), а десно се скреће на пут који је просечен 2009. године и који би у перспективи требало да значајно скрати растојање од Пирота до Јабучког равништа. Дужина трасе би била око 20 km и на тој деоници морала би да се савлада висинска разлика од скоро 1000 m. Проласком савременог пута кроз атаре Мирковаца и Рудиња сигурно би дошло до позитивног утицаја на развој овог подручја.

сл. 477: Превој К'лн

сл. 478: Одвајање нове деонице пута

Одмах након одвајања на нови пут указују се долина према Мирковцима и планина Граниково. Иза се пружа леп поглед према селима Шугрин и Стањинац. И овде је пут прилично кривудава и валовита, али је подлога каменита и чврста па нема већих проблема. Ово наглашавам јер је у другом делу деонице, у подножју Граникова, земљиште изузетно меко. То може да буде велики потенцијални проблем изградњи и каснијој експлоатацији замишљеног пута.

На једном месту траса пута се приближава селу Мирковци на мање од 500 m и пролази буквално изнад њега. Дрвеће и шипражје, нажалост, не дозвољавају леп поглед на ово село, које у животу одржава само пар становника дубоке старости.

После 50 минута хода од одвајања нове деонице од пута за Мирковце, долази се на превој (920 m), на коме је неколико старих, напуштених колиба. Одатле се пут спушта у лепу долину која се пружа у правцу Рудиња. Лево је Граниково (1088 m), а десно Глама (960 m), која ову долину одваја од долине речице Клајће и пута Темска–Церова. Ту се формира један изворишни крак Рудињске реке, а недалеко је место Крадње ливаде са кога се релативно лако и брзо може стићи у Рудиње.

Пут задржава свој валовити карактер и овде. Подлога је састављена од мешавине глине и песка, која је веома растресита, а последица су водена ерозија и дубоке ровине на путу. Затим пут заокреће на север под готово правим углом. Надаље пролази изнад дубоке и простране долине у којој се формира други изворишни крак Рудињске реке. Овај крај се назива Балица. Пуст је, ненастањен и посећују га једино ловци и дрвари. С друге стране долине су Лубни дел и пут за Викалиште.

Најпроблематичнија деоница будућег пута ка Јабучком равништу, по мом мишљењу, је управо овде, на источној страни Граникова. Земљиште је мекано, лако се свлачи и угрожава пут. Фантастичан је поглед на крај између Рудиња, Засковаца и Бабиног зуба: маркантна Брезовичка чука, Болван, Орлова стена... Граниково, иначе, са Главуром (960 m) представља планински масив, карактеристичног облика седла, који се лако препознаје из других, удаљених делова пиротског краја.

сл. 479: Између Граникова и Гламе

сл. 480: Пут у правцу севера

Када пут у потпуности заобиђе Граниково, с леве стране се одваја други пут којим се може у Мирковце. После тачно два сата хода од К'лна и препешачених 8 km, дошао сам до једног лепог места које ме одувек одушевљавало. Не без разлога, назива се Доброглед.

Овде је на надморској висини од 875 m граница две општине – пиротске и књажевачке. Ка југу „пуца” поглед у правцу Рудиња, долине Темштице, планине Белава, чак до Пирота (ваздушном линијом удаљен око 20 km). Ка северу је леп поглед на књажевачки крај и венац Старе планине на граници са Бугарском. Дубоко у долини испод Доброгледа је махала књажевачке Ћуштице, која се назива Дреновћи Дел. Удаљена је око 3 km од центра овог раштрканог старопланинског села.

Доброглед је изузетан видиковоцац и савршено место за паузу, али и раскрсница путева који воде у различитим правцима. Ја сам продужио даље испод брда Дубак (995 m) како бих још мало проверио трасу, надам се, будућег планинског пута. Он овде поново води у правцу истока, заобилази дубоку долину Балица и углавном пролази кроз шуму.

Дошао сам до десетог километра планираног пута и тачно до половине деонице између К'лна и Јабучког равништа. У другој половини би требало савладати 800 m висинске разлике, што је четири пута више у односу на први део. Звучи тешко изводљиво... Замишљено је да пут обиђе купасту Брезовичку чуку, а затим скрене на север и стрмо прође до стене на Болвану и платоа на Јабучком равништу.

Један крак пута на коме сам био скреће на север и води до Прекрсног Дела, најудаљеније ћуштичке махале. Ту, у подножју Болвана и атрактивних камених стена, налази се зачетак Стрмничке реке, изворишног крака Ћуштичке реке. Био сам одушевљен изгледом овог места и уживао на топлом зимском, никољданском сунцу.

сл. 481: Доброглед

сл. 482: Махала Прекрсни Дел

Ово је била и крајња тачка моје релације. Опијен лепотом предела, кроз које сам прошао у овом истинском предворју Старе планине, скупио сам снагу и кренуо назад истим путем. До асфалтног пута и превоја на К'лну требало ми је нешто мање од два сата хода.

Шугрин и кањон Шугринске реке

Шугрин је последње пиротско село пре уласка на територију општине Књажевац. Удаљеност од Пирота је око 30 km, а свега 1 km од регионалног пута који Пирот повезује са Источном Србијом. Скретање се налази на 3 km од превоја на К'лну, на надморској висини од 505 m.

До самог села води кратка деоница пута који иде долином Шугринске реке. Успут се може видети неколико напуштених воденица, обично добро скривених од погледа крошњама дрвећа и жбуњем. Пар километара ниже од скретања за село Шугринска река се спаја са потоком

Бигар, код истоименог познатог водопада, и гради Стањинску реку, притоку Трговишког Тимока.

Пред сам крај 2022. године, до улаза у село стигао сам из другог правца – са превоја К'лн, након кратке деонице по путу за Мирковце и подножјем брда Нетемија (811 m). Тада сам морао да савладам и дубоку долину потока Заношки дол (други назив за Мирковачки поток у његовом доњем делу и пре ушћа у Шугринску реку). Често се дешава да вода у тој долини нестане и пре него што поток стигне до ушћа на улазу у село Шугрин. И сâм сам једном приликом био сведок понирања Мирковачког потока нешто узводније, недалеко од села Мирковци.

Нетемија, гледана са северозапада и из правца Шугрина, има специфичан облик, који подсећа на клин или трн. Постојала је идеја да се попнем на тај необичан врх, али сам убрзо од тога одустао, јер је читав крај тешко проходан и урастао у трње. Једино трагови ловаца указују на то да овде понекад прође и људска нога.

Иначе, Заношки дол се формира између Нетемије на југу и нешто вишег Градског врха на северу (836 m). Наводно је на Градском врху некада постојао стари латински град, а мало источније, на Црном врху изнад Мирковаца (921 m) радила је римска ливница.

Шугрин је препознатљив по карактеристичним лепим старим кућама са луковима, грађеним у моравском стилу. Нажалост, већина је одавно напуштена, а потомци њихових градитеља и власника, расути по Пироту, Књажевцу, Зајечару или Нишу, све их ређе обилазе.

У центру села је зграда, у чијем је приземљу радила продавница. На спрату је била смештена школа. Мало даље су велики задружни дом и сува спомен-чесма. Главна делатност становника села је дрварење.

Када се у Шугрину нађете онако „у пролазу”, оно што сигурно можете да очекујете је да ће старији мештани бити убеђени да сте у њихово село дошли у потрази за златом. Овде се на златаре навикло. Њима је одувек најинтересантнији Градски врх (или Градски вр' како га тамо зову). Овај врх представља примамљив видиковац. У октобру 2021. године је за мене био недоступан, али је у јуну 2024. године Туристичка организација Пирот ка њему обележила лепу и не претерано напорну планинарску стазу.

сл. 483: Нетемија са северозапада

сл. 484: Лепа кућа у Шугрину

Да би се стигло до Шугринског водопада, у центру села треба сићи до реке. Пролази се једна чесма и наилази на интересантан дрвени мостић. Водопад је удаљен од њега највише 300 m узводно. Пролази се поред остатака старих воденица, а једним делом се иде буквално кроз суву напуштену ваду.

У децембру 2022. овај водопад ме дочекао у много лепшем издању него у јесен претходне године, када сам га први пут посетио и када је за мене представљао право откриће. Налази се на месту бигреног одсека обраслог зеленом маховином. Изнад њега је каптажа сеоског водовода.

Узводно од овог места, а северозападно од Градског врха, долина Шугринске реке се сужава у кањон. Кроз њега пролази пут који Шугрин повезује са Ђуштицом и Мирковцима. Он пролази баш изнад водопада, тако да је једна од варијанти доласка до њега и стрми спуст са пута. Када је водопад активан његов хук се са пута сасвим јасно чује. Даље кретање навише, коритом речице, је врло тешко јер је кањон потпуно дивљи.

У кањону има још неколико мањих водопада. Међутим, обилазак сваког од њих представља и праву малу авантуру. Ја сам тако, на растојању од свега неколико стотина метара, силазио још два пута, до саме речице. Био сам одушевљен лепотом каскада које сам видео. Имао сам осећај да се налазим негде даље и дубље у масиву Старе планине.

сл. 485: Шугрински водопад

сл. 486: Кањон Шугринске реке

Моје истраживање кањона Шугринске реке потрајало је око пола сата. Вратио сам се на пут и наставио у правцу истока. На једном месту кањон се шири у лепу долину. Тамо сам видео више напуштених појата. Неколико поточића се овде спаја и гради Шугринску реку. Први пут сам био у том крају.

Дошао сам до места где се раздвајају путеви за Ћуштицу и Мирковце. Убрзо сам изгубио пут за ово друго село, препустио се авантури и ишао у правцу југа. У Мирковцима сам био сат и по времена након Шугринског водопада.

Путем низ Мирковачки поток и преко превоја где се налази скретање на пут за Јабучко равниште, спустио сам се на превој К'лн где сам тог јутра започео своју кружну релацију. Током свог троипчасовног пешачења нисам срео ниједног човека, иако сам прошао кроз два села!

Књажевачка села Стањинац, Кална, Јаловик Извор и Шести Габар

Општина Књажевац је по површини четврта у Србији (1202 km²). Мало је мања од пиротске (1232 km²). На целој територији књажевачке општине је чак 86 насеља. Разуђеног је типа и састоји се из неколико микрорегија. Једна од њих, у њеном јужном делу, који се граничи са суседним општинама – Пирот, Бела Паланка и Сврљиг, јесте Буцак. Центар ове микрорегије, у којој је, нажалост, депопулација најизраженија у читавом књажевачком крају, јесте село Кална.

Стањинац је прво књажевачко село на које се наилази када се из Пирота путује на север. У његовом атару су две популарне природне атракције, водопад Бигар и бигрене каде на истоименом потоку.

Скретање за Стањинац, са главног пута, је на непун километар после прелепог водопада Бигар. До центра села од раскрснице има још око 1 km. Село се налази у подножју великог брда Јаловик, које се правцем југоисток–северозапад пружа у дужини од око 7 km, од Шугрина

(тзв. Шугрински Јаловик) све до Калне (Стањински Јаловик). Два Јаловика раздваја долина реке Враташнице. Највиши врх брда је на 849 m висине и налази се северно од Стањинца.

Стањинац и Јаловик су имали важну улогу у Првом светском рату. На планини изнад села водила се велика борба између српске и бугарске војске. Јаловик је био веома важна стратешка тачка и обе војске су се у једном тренутку утркивале ко ће пре стићи на његов врх. Српска војска се усиљеним маршем кретала од Пирота ка Стањинцу, али је бугарска извидница била бржа и пре њих стигла на врх Јаловика.

У тренутку када се бугарска извидница повукла, да јави да српске војске нема на видуку, Срби су се попели на Јаловик са друге стране и спремили заседу. Не знајући да се српска војска у међувремену утврдила на брду, Бугари су налетели на јаке српске снаге и тако изгубили битку. Срби су тог дана одбили три напада бугарске војске.

Бугари су дуго памтили борбу на Јаловику у Првом светском рату. Људи из Стањинца, који су за време Другог светског рата били у заробљеништву у Бугарској, причали су по повратку да су их бугарски војници тада запиткивали о тој борби и да су говорили да је то био један од највећих и најтежих пораза бугарске војске. И данас се на планини Јаловик могу видети заклони озидани од камена, стотинак година од велике битке.¹⁰⁵

У Стањинцу не треба пропустити обилазак сеоске цркве. Посвећена је Светом Кирику и Јулити и налази се на платоу у северозападном делу села. На путу до ње пролазе се стари крст, чесма, споменик палим борцима и велика зграда основне школе.

Изградња цркве почела је 1925, а завршена 1930. године када је она и освештена. На једној плочи је овековечена занимљива прича, везана за овај догађај. Црква је обновљена 2008. године. Приказане фотографије су настале у новембру 2017. године.

сл. 487: Поглед на брдо Јаловик

сл. 488: Сеоска црква у Стањинцу

¹⁰⁵ <http://stanjinac.com/Istorija>

Око 5,5 km након скретања за Стањинац улази се у Калну. Некада перспективна рударска варошица, педесетих и шездесетих година прошлог века са комплетном инфраструктуром, изграђеним стамбеним објектима и државним институцијама, данас обитава на ушћу Стањинске реке у Трговишки Тимок. Дели судбину већине села југоисточне Србије и чека боље дане, одавно најављене развојем туризма на Старој планини.

Од скијашког центра на Бабином зубу Кална је удаљена 29 km и незаобилазно је пролазно место на путу до њега. При пропутовању кроз ово село немогуће је не приметити читав блок малих стамбених зграда, у којима су некада живели рудари са својим породицама.

На око 2 km пре центра Калне, посматрано из правца Пирота, налази се важна раскрсница. Овде се лево скреће за Белу Паланку, Сврљиг и Ниш. То је путни правац који представља најкраћу везу Ниша са ски-центром на Старој планини. Управо ту, у подножју брда Јаловик, сместио се један део раштрканог села Јаловик Извор.

Већи део села налази се у самој долини Изворске реке, поред деонице пута која води на запад и према сврљишком селу Периш. Овај пут је од скретања испред Калне широк и одличног је квалитета.

Центар некада великог села је од раскрснице удаљен око 3 km. Јаловик Извор је после Другог светског рата, 1948. године, имао чак 2151 становника. По томе је био једно од највећих села у читавој југоисточној Србији. Сада је у селу пуно напуштених кућа.

У центру су зграде бившег задружног дома, месне канцеларије, продавнице. Ту је и велики споменик (посвећен мештанима изгинулим у ратовима у XX веку). Недалеко од овог места, с друге стране Изворске реке, налази се Црква Свете Петке.

сл. 489: Кална – некадашња варошица

сл. 490: Центар Јаловик Извора

Последње село из ове приче – Шести Габар, посетио сам у новембру 2019. године. Излет се одужио због посете удаљеној и необичној сеоској цркви, која је касније постала женски манастир.

Одвајање пута за ово село од пута Јаловик Извор–Периш налази се на надморској висини од 570 m и удаљено је око 2,5 km од центра

Јаловик Извора. Шести Габар се, такође, састоји из више махала, а удаљеност центра села од овог скретања је 3,5 km. Прва деоница пута је одлична, а у другом делу је нешто горег квалитета.

Док сам пешачио долином Шестогабарске реке имао сам леп поглед на Сврљишке планине. У центру села Шести Габар био сам након 40 минута хода. И ово је некада било велико село, које од шездесетих година прошлог века бележи стрмоглав пад броја становника. Још 1872. године имало је своју школу. Једно је од најудаљенијих насеља у општини – од Књажевца је далеко 39, а од Пирота 45 km.

У центру села затекао сам тужну слику – напуштену велику школску зграду и два оронута споменика. На оном, који је посвећен погинулима у балканским ратовима и Првом светском рату, списак људи је много дужи него на другом, новијем, са петокраком звездом. Тако је у већини села пиротског краја и у читавој југоисточној Србији.

Пошто сам, још на раскрсници где сам оставио аутомобил, уочио путоказ за Цркву Богородице Тројеручице, решио сам да је посетим. Кренуо сам путем из центра села и убрзо добио потврду да су до цркве преостала још 3 km. Деоницу сам прешао брзим ходом за мање од 40 минута. Пут води северозападно од села једном долином и углавном кроз шуму. Место се зове Минско крајиште. На врху долине сам стигао на превој са једном кућом и огромним миросаним храстом. Са тог места сам у правцу севера угледао другу долину, и у њеном дну, тражену цркву. Приликом спуста, на истоку сам посматрао венац Старе планине са њеним добро познатим врховима.

Црква Богородице Тројеручице налази се у делу села Шести Габар који се назива Стрезовица. Изненадила ме изгледом и величином. Очекивао сам да затекнем урушену сеоску црквицу, а дочекала ме велика, модерна и нова црква, подигнута 2012. године. Касније је прерасла у женски манастир Епархије рашко-призренске у егзилу.

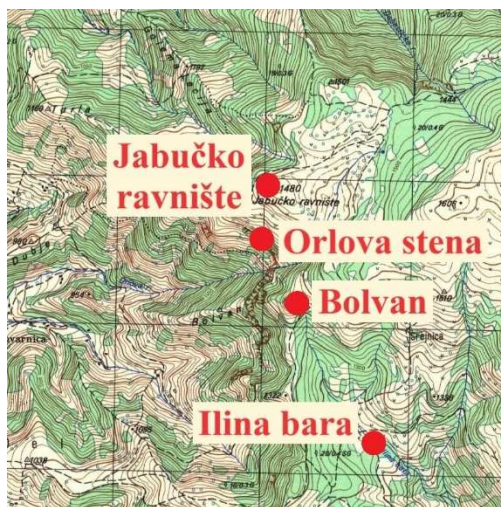
сл. 491: Центар села Шести Габар сл. 492: Црква Богородице Тројеручице

Након обиласка овог занимљивог и удаљеног места кренуо сам истим путем назад. Пред самим селом сам решио да скратим пут. Сасвим

случајно сам прошао кроз старо сеоско гробље у шуми. Био сам изненађен великим бројем надгробних споменика и крстова, који су временом знатно утонули у тло. Очигледно је Шести Габар некада био живо и развијено село, са много већим значајем него данас.

Подножје Бабиног зуба – Јабучко равниште, Орлова стена, Болван, Илина бара

На својим акцијама планинари углавном до одређеног места долазе аутомобилом, а онда крећу на успон до крајњег одређишта. Ја сам са Драганом и Аном из Власотинца, почетком јула 2022. године, од почетне тачке на Јабучком равништу (плато испод хотела „Стара планина”, 67 km од Пирота, 1490 m надморске висине) кренуо сасвим супротно – наниже. Пре водопада на Терзијској реци обишли смо нека лепа места на самој граници пиротске и књажевачке општине.

сл. 493: Јабучко равниште

сл. 494: Поглед са Орлове стене

Орлова стена је стрми одсек, који се у дужини од више стотина метара, пружа западно и југозападно од Јабучког равништа. Место је прелепо и свакоме ко се на њему нађе по лепом времену (као у нашем случају) загарантовано је максимално уживање.

Наш следећи циљ био је лако видљив са Орлове стене. То је један још истуренији и још лепши видиковац – стена Болван (1429 m). Удаљена је од Орлове стене ваздушном линијом мање од километра, али се до ње мора нешто дужим путем, који обилази долину између два места. Једним делом се иде шумским путем, који пролази изнад објекта водовода и поред једне велике трафо-станице. Завршни део кривудава води кроз шуму. На читавој деоници, коју смо прешли за пола сата, лети има пуно дивљих јагода и малина.

Болван је лако препознатљива стена, која се налази изнад пута. Успон не захтева посебан напор. Стена се састоји из два дела, од којих је онај нижи атрактивнији за фотографисање. За разлику од Орлове стене, са Болвана се може видети и делић површине Завојског језера.

Пут којим смо дошли до Болвана, пар километара ниже, дели се на два дела. Први повија ка западу и води подножјем Брезовичке чуке, брда Дубак и Граникова – све до превоја К'лн изнад Церове. Деоница од Болвана до Јабучког равништа је управо завршни део планираног пута, о коме сам већ писао. На појединим местима терен је изузетно стрм. Читава траса је најбоље видљива баш са стене на Болвану. Други крак пута се спушта до села Засковци. Ми смо га користили у повратку, након обиласка водопада на Терзијској реци.

Лево од пута, који се од Болвана спушта у правцу југа и води кроз шуму, налази се једно место које нас је својом лепотом напросто одушевило. То је ливада на Илиним барама, место на око 1230 m, где настаје лепа Терзијска река. Не би се могло рећи да она овде извире, јер се неколико поточића већ слива са падина Бабиног зуба и Јабучког равништа. Међутим, управо на овом месту те воде се спајају, а додаје им се и вода бројних извора.

сл. 495: Болван са југа

сл. 496: Илина бара

Док смо ходали преко огромне ливаде на Илиним барама, могли смо да осетимо да се трава угиба и да је на појединим деловима тло под водом. Иако је било лето, воде је било свуда. Поглед на Болван је био божанствен. Стена је ваздушном линијом удаљена око једног километра.

Тешко је било напустити ово прелепо место и кренути даље. Наниже, Терзијска река улази у шуму и уз велики пад се слива према Засковцима. Пошто је воде било у изобиљу, процена је била да треба посетити водопаде на њој. До првог, највишег, требало нам је нешто више од пола сата...

Штављенска врела и водопад Кољчин скок

Већ сам описао да сам у јулу 2022. године индивидуалном планинарском акцијом „повезао” Топли До и Бабин зуб, преко долине Рекитске реке, и спустом низ Женску страну. Ваздушно растојање између два места је око 6,5 km, а висинска разлика око 1000 m. Недуго затим, крајем августа исте године, урадио сам нешто слично, али на други, необичнији и тежи начин, и то са групом од 15 планинара, углавном из Ниша, и у организацији мог покојног пријатеља Мишела Илића.

Међутим, та великогоспојинска авантура ме је натерала да променим неке дотадашње ставове везане за планинарење. Након ње сам одлучио да више никада не идем на планинарске туре са већим групама људи, и да више никада не будем у улози њиховог водича.

Тура је била сјајно замишљена: полазак са платоа подно највишег дела Бабиног зуба, стрм успон уз Војводин венац, подножје Жаркове чуке, Прилепског врха и Тупанара, стара караула испод самог Миџора – уобичајени начин успона на овај врх, уз прелепо летње јутарње време. Велика дрвена столица на Миџору, постављена поводом Moon Fest-а, представљала је праву атракцију. На тренутак смо се осетили „господарима” Старе планине. Мој пријатељ Тони, са бугарске стране

планине, из места Железна код Чипроваца, само је улепшао боравак на врху и дао ми неку дозу подстрека и енергије за оно што је уследило.

Са Миџора сам повео групу патролном стазом која води на исток, према Орловом камену и Мартиновој чуки. Убрзо је уследио спуст у Штављачки дол, један од највећих и најдубљих на Старој планини. Са десне стране је био почетак Дугог била. Нажалост, изостао је сусрет са крдима крава и коња који обично бораве на овом месту.

Педесетак минута након поласка са Миџора стигли смо до Штављенских (или Штављачких) врела. У једном тако пространом долу, као што је Штављачки, има неколико сличних места, али су врела на којима смо ми били најјача. Чак и усред лета, из две цеви је текла велика количина воде. Ово место је било идеално за наш одмор. Налази се на надморској висини од око 1860 m.

сл. 497: Спуст у Штављачки дол

сл. 498: Штављенска врела

Вода са Штављенских врела отиче у дол у чијем се доњем делу налази водопад Кољчин скок. Идеја је била да то буде наш крајњи циљ, а да се потом успоном на Дуго било и спустом низ њега и кроз место Дел нађемо у Топлом Долу где је требало да нас чека возач аутобуса.

Међутим, током силаска у ниже делове Штављачког дола до изражаја је дошао моменат на који претходно нисам обратио довољно пажње – наша група је била веома хетерогена у погледу планинарског искуства, опреме коју је поседовала, физичке кондиције и спремности на савладавање тежих напора.

Пошто директан, стрми спуст до водопада Кољчин скок није најзгоднији, донета је одлука да до њега дођемо обилазном стазом. Кренули смо на исток и након 15 минута стигли до места које се зове Јенаков говедарник. Затим је уследио спуст низ стрму падину ка водопаду и он је потрајао пола сата. Трава је, са смањивањем висине, бивала све виша и гушћа, а терен све тежи за кретање.

У старту сам знао да лето није било право време за посету водопаду Кољчин скок. Затекли смо га са мало воде која је долазила са Штављенских врела, а која се испод водопада разливала по црвеним

стенама прилично загрејаним на јаком сунцу. Међутим, неспорна је била лепота овог водопада чак и у таквим условима.

Ово је једно скривено и ретко посећено место. Могли смо да замишљамо како изгледа у априлу или мају када се снег у вишим деловима дола интензивно топи. Али, тада је долазак до њега проблематичан и треба пронаћи прави начин, јер је водопад Кољчин скок један од најзабаченијих у сливу Јаворске реке и уопште у топлодолском крају (нешто попут водопада Вурње и Јаворовог скока).

Са приличне временске дистанце и на основу свог великог искуства, могу да кажем да је најлакши начин доласка до њега управо са Дугог била, одакле се на сам водопад и безимени поток на коме се он налази пружа најлепши поглед. Налази се на око 1450 m надморске висине, а висина главног одсека је 17 m. Због велике удаљености од Топлог Дола и неприступачности, дуго је био непознат широј јавности. У пролеће 2024. године до њега је обележена планинарска стаза из правца Чунгуља и кроз Штављачки дол. Кружна тура: Топли До–Састав река–Крмољски и Куртулски водопади–Чунгуљски водопад–Кољчин скок, једна је од најзахтевнијих на Старој планини и дугачка око 35 km.

сл. 499: Положај водопада

сл. 500: Водопад Кољчин скок

Уследила је изнуђена и, показаће след догађаја, погрешна одлука – да се група подели у повратку до Топлог Дола. Као вођа акције, то нисам смео да дозволим! Већина је, у сатима који су уследили, пут до села пронашла спустом низ поток који представља један од зачетака Јаворске реке. Друга, мања група, требало је да се од водопада Кољчин скок попне на Дуго било, а затим спусти у Ковани дол и село Топли До.

Ја сам био на челу прве групе. Од самог почетка је било јасно да ће спуст низ долину бити дуга и јако захтевна акција. Горњи ток Јаворске реке бих могао упоредити са правом правцатом џунглом – терен је стрм и незгодан, вегетација бујна, а нема никаквих знакова проласка људи.

Након сат и по времена, дошли смо до места где се долина којом смо ишли са леве стране спаја са Ранчиним долем. Надаље смо више

форсирани кретање самим коритом потока. Природа око нас је била прелепа, али нисмо имали времена за уживање у њој.

сл. 501: Дуго било изнад водопада

сл. 502: Горњи ток Јаворске реке

Готово три сата нам је требало да се спустимо до места где се Чунгуљски поток улива у Јаворску реку. То је поток на коме се налази атрактивни Велики Чунгуљски водопад. Међутим, није нам пало на памет да га посећујемо јер смо били „у трци са мраком”, који се у оваквим изолованим планинским крајевима брзо спушта и смењује обданицу.

Надаље смо до Топлог Дола имали сигурну и обележену планинарску стазу, а касније и добро познати пут. Практично смо пешке прешли цео ток Јаворске реке. Ни сам не знам колико је потрајао повратак у село, али знам да нас је тамо сачекао мрак, а да друге петочлане групе није било. Чинило се да је њихова траса требало да буде краћа и лакша, и да је сасвим реално било да они пре нас стигну у село. То се, нажалост, није догодило... Осећајући грижу савести и велику дозу одговорности за читаву групу, у једном моменту сам био спреман да позовем пријатеље планинаре из Пирота и да по ноћи кренемо у потрагу на Дугом билу. Размишљао сам и о Горској служби спасавања.

Вече у Топлом Долу је било мирно и топло, без ветра и кише, која је кратко претила још током боравка на Кољчином скоку. Ведро и звездано небо, како то само у планини може да буде, упамтио сам за сва времена... Са другом групом смо се нашли тек у поноћ у Кованом долу. Мишел је био повређен и једва је вукао ногу.

Повратак аутобусом из Топлог Дола до раскрснице испред Калне, где сам тог јутра, срећан због нове заједничке авантуре, сачекао групу из Ниша, протекао је у тишини. Растали смо се без поздрава. Понедељак је увелико почео, а старт нове радне недеље за мене мерио се сатима...

Данима и недељама касније, спавао сам лоше и имао велике главобоље, као никада у животу. Потрајало је то, чини ми се, до почетка новембра те 2022. године. Тада ми је један леп догађај вратио наду, учинио да будуће планинарске акције поново планирам са уживањем и да их припремам на најбољи могући начин...

Погранични врхови Орлов камик, Мартинова чука и Голема чука

Горенаведени врхови су далеки и изоловани на главном гребену Старе планине. То је и главни разлог зашто их планинари ређе обилазе, у односу на Миџор и Вражју главу. До њих се може доћи на два начина и из различитих праваца. Успут се пролази кроз најлепше пределе, а пејзажи остају у трајном сећању.

У септембру 2021. године дошао сам до Мартинове чуке из правца запада, са поласком од добро познатог платоа на Бабином зубу. На Миџору (2169 m) сам био након свега сат и 55 минута времена. За разлику од неких других успона на овај врх, овог пута сам се на њему нашао потпуно сâм. Више него икада, уживао сам на том месту.

Са Миџора је мој крајњи циљ био добро видљив. Удаљен је око 6 km. На потесу од Миџора до врха Ком у Бугарској, управо Мартинова чука представља највишу тачку. На скоро 40 km тог растојања ређају се бројни врхови са висином од близу 2000 m, али само два врха ту границу премашују. Један од њих јесте Мартинова чука (2011 m). На српском делу Старе планине то је трећи врх по висини.

Са највише коте на Миџору вратио сам се на патролну стазу и кренуо на исток. Мало ниже је почетак Дугог била, огромне планинске косе. Даље кретање је право уживање по лепом времену. Нема већих осцилација у висини, кривудање пута је веома благо. У видокругу су стално врхови према којима се иде. Десно доле је дубоки Штављачки дол. У даљини се могу видети: Мрамор, Браткова страна, Вражја глава, Три чуке, Копрен, Ком... Призор је изузетан.

На отприлике пола пута између Миџора и Мартинове чуке је такозвани Безимени врх (2009 m). Пут пролази близу њега и ја га нисам посећивао. Испод пута у Штављачком долу су Јенаков говедарник, а још ниже, дубоко у дну дола – водопад Кољчин скок.

Између Безименог врха и Мартинове чуке је стеновити гребен, који носи назив Орлов камик. Западни део овог масива је благ и на њему је највиша кота висине 1994 m. Од ње се на север, на територији Бугарске, спушта Ломски дел. Одвојио сам пола сата за успон на овај врх. У његовом подножју су остаци карауле војске Краљевине Југославије.

сл. 503: Патролна стаза води на исток сл. 504: Орлов камен – стара караула

До Мартинове чуке, маркантног и зашиљеног врха у позадини стеновитог дела Орловог камика, нема више од 2 km. Вратио сам се на пут, који сада пролази изнад источног крака Штављачког дола познатог под називом Ранчин дол. Ту је Чунгуљ (1692 m), планинска коса која Ранчин дол одваја од суседног Чунгуљског дола.

Пут се затим сужава и претвара у уску патролну стазу. Терен постаје изузетно стрм. Дубоко доле у дну је чувени Чунгуљски водопад. Називају га и Велики Чунгуљ, јер се око километар изнад њега уз Чунгуљски поток налази тешко приступачни Горњи Чунгуљски водопад.

Даље, у правцу југоистока, ређају се наизменично бројни долови и планинске косе које их раздвајају, све до долине Коритске реке у подножју Вражјоглавског камика и Браткове стране: Крмољ, Крмољски дол, Киселички и Куртулски дол, Иванковица, Стилов рт, Стилов дол, Одаишко лице.

Мартинова чука је лево горе, изнад стазе којом сам се кретао. Одлучио сам да напустим стазу и кренем узбрдо, ка врху. То је био најтежи део релације. Пењао сам се практично четвороношке, уз честе и кратке паузе. У даљини сам могао да видим и 14 km удаљени Бабин зуб, моје полазно место тог јутра.

На срећу, успон није био дуг и трајао је свега двадесетак минута. После тачно четири сата од поласка са паркинга, подно Бабиног зуба, или два сата након Миџора, изашао сам на пограничну Мартинову чуку. Име је добила по оближњем бугарском селу Мартиново, удаљеном око 6 km на североисток. Ово село је на свега 4 km од варошице Чипровци.

Највиша тачка је на самој граници две државе. Двадесетак метара од граничног камена на српској страни је мало узвишење у бугарском делу, које је такође обележено. Не морам да наглашавам – поглед са Мартинове чуке на територију двеју држава је изузетан.

Мој повратак до Бабиног зуба трајао је три сата. Отприлике седам сати сам тог преподнева провео у непрестаном кретању прелепим пределима Старе планине. Враћајући се, приметио сам да је излазак на

Мартинову чуку са северне, бугарске стране лакши. Бугарска патролна стаза је била у бољем стању у односу на нашу. А затим ми је постало јасно зашто се овај потес назива Орлов камик – прошао сам кроз процеп између великих стена и спустио се на главни пут изнад Ранчиног дола.

сл. 505: Уска патролна стаза у јесен

сл. 506: Врх Мартинова чука

Пешачка тура, која подразумева долазак на Мартинову чуку са западне стране – од Бабиног зуба, преко Мицора и Орловог камика, јесте лепа, али је по мом мишљењу планинарска стаза са супротне, југоисточне стране за нијансу лепша и свакако једна од најатрактивнијих у Србији.

Основно питање, које се поставља уколико се изабере овај начин успона на Мартинову чуку, јесте како стићи до превоја Белеђе и Вражје главе и сачувати довољно снаге и времена за прелазак дуге трасе до крајњег циља. Драгана и ја, у јуну 2023. године, тај проблем нисмо имали, захваљујући Драгану Ћирковићу из Дојкинаца. Место звано Ладна вода у Арбињу је после 50 минута вожње Драгановим ципом постало почетна тачка за нашу нову планинарску авантуру.

Иако Мартинова чука није највиши врх на српском делу гребена Старе планине, ја сам тамо тог прелепог летњег дана доживео свој планинарски „Олимп“, захваљујући лепоти предела кроз које смо прошли, феноменалном погледу, сјајном друштву и одличној организацији релације. Мом опуштању допринела је и чињеница да сам претходног дана ћерки Дуњи прославио пунолетство.

После проласка кроз Белчин дол и успона са превоја Белеђе на Вражју главу, вратили смо се до подножја овог врха и видиковца на Вражјоглавском камику. Густа магла нам је онемогућавала било какав поглед, али је било јасно да се појас магле помера из топлодолског у дојкиначки атар и да ћемо убрзо имати лепо време.

У подножју Вражје главе почиње патролна стаза, која је пратећи граничну линију требало да нас одведе до нашег циља – Мартинове чуке. Удаљеност између ова два места ваздушном линијом је око 7 km. Слично описаној стази преко Мицора, и ова води непосредно испод главног планинског гребена, без већих варијација у висини.

На самом почетку, испод стена на стрмим западним падинама Вражје главе, ова стаза је изузетно атрактивна а пејзажи нестварни. Зелене старопланинске ливаде биле су прошаране најразнобојнијим цвећем. Пролази се поред остатака неколико објеката. Затим крећу бројни извори са водом и поточићи, који се на стрмом терену брзо сливају у дубоке долове којима је испресецан слив Јаворске реке. Маркација постоји, али је спорадична. Сама стаза је, ипак, довољно прегледна.

Пратећи границу, патролна стаза повија на једном месту десно и улази у део где је терен најстрмији, дол испод ње најдубљи, а призори убедљиво најлепши. То је Спасова вунија, у подножју Големе чуке.

Након сат и 40 минута од изласка на стазу у подножју Вражје главе, Драгана и ја смо стигли до падина првог врха који смо желели да освојимо. То је Голема чука, висока 1957 m. Успон на сам врх, уз стрму планинску косу, потрајао је 20 минута.

Боравак на платоу, на коме се налази овај врх са прелепим погледом на све четири стране света, представљао је за нас изузетно задовољство. Уживали смо у погледу на Чипровце, које смо недавно заједно посетили, а најсрећнији смо били када је из измаглице провирила трака Дунава, удаљена ваздушном линијом око 50 km.

Прелазак са Големе на Мартинову чуку потрајао је читавих сат времена. После тачно шест сати хода од полазног места у Арбињу стигли смо на одредиште. Овог пута су владали потпуно другачији временски услови, у односу на оне у јесен 2021. године, када сам на Мартинову чуку стигао са супротне, западне стране.

сл. 507: Спасова вунија

сл. 508: Голема чука

У повратку нисмо напуштали патролну стазу. Награда за њено прелажење били су фантастични предели и пејзажи, који су нам остали у сећању за цео живот. Нису се разликовали много од оних које често виђамо на позадини (desktop-у) екрана наших лаптопова и рачунара. После три сата од почетка спушта са Мартинове чуке, били смо на превоју Белеђе, 40 минута касније у Арбињу, а након још сат времена вожње Драгановим ципом и у Дојкинцима. Савршена целодневна авантура!

Књажевачки део Старе планине – врхови Дупљак и Големи камен (Репљанска црква)

На крајњем југоистоку књажевачке општине налази се дубока долина Големе реке. Омеђана је високим врховима са своје три стране и отворена једино према западу и селу Црни Врх. Међу тим врховима су и они који спадају у највише на српском делу Старе планине – Миџор, Дупљак и Големи камен. У освајање неких од тих гребенских врхова Драгана Шопка и ја смо се упутили у рано јутро августа 2023. године. Била је то једна од наших најлепших заједничких планинарских акција.

И овог пута смо кренули са паркинга испред хотела и старог планинарског дома на Бабином зубу. Наш крајњи циљ – Големи камен или Репљанску цркву, могли смо да видимо са тог места. Рађање новог дана и незабораван приказ изласка сунца, затекли су нас у подножју Жаркове чуке. На деоници која је уследила у видокругу се појавио и Дупљак. Сlike пред нашим очима биле су нестварне.

Између Тупанара и Миџора, на раскрсници на 1950 m надморске висине, скренули смо лево ка превоју Вучје јаме и Дупљаку. Ово је најчешће коришћени начин успона на Дупљак. У наставку приче ћу описати и један други начин који планинари ређе користе.

До Вучјих јама, на 1769 m надморске висине, води обележена стаза. Муком стечена висина овде се лако губи (скоро 200 m) и то је једно од главних обележја ове планинарске релације. Долина Големе реке одавде се види као на длану. У њеном дну је бивша караула Мирица.

За силазак на превој Вучје јаме са раскрснице била су нам потребна 35 минута. Тамо се налази велики гранични камен. Бугарски планинари до овог места имају интересантну прилазну стазу, која из села Горњи Лом, на око 1000 m надморске висине, води уз тзв. Козју грбину.

Наредних сат времена минута смо провели на стази која се пење према Дупљаку по самој граничној линији. Она је одлично маркирана, захваљујући планинарима из Књажевца. Пре самог врха су огромне камене коцке. Излазак на врх је сада лакши, јер их стаза заобилази и, у односу на ону од раније, померена је мало према западу.

сл. 509: Скретање у подножју Тупанара

сл. 510: Превој Вучје јаме

После непуних пет сати планинарења, Драгана и ја смо били на врху Дупљак, који је са 2032 m висине, званично други врх на Старој планини у Србији. Истовремено, то је и највиша кота општине Књажевац. Међу планинарима који воле изазове, Дупљак је чак и атрактивнији у односу на скоро 140 m виши Миџор, удаљен од њега 3,7 km.

Овај врх карактеришу купаст изглед, стрме стране и поменуто велико камење, које је разбацано на самом врху и по његовим падинама. Са тог места ми смо имали савршен поглед на околину.

Од Дупљака смо продужили граничном линијом око 2 km, у правцу врха Големи камен. На овој деоници планинарска маркација је слабија, али није било никаквих проблема са оријентацијом. У првом делу стаза је врло лепа и лака, па нам се учинило да ћемо свој циљ остварити без икаквих проблема. Двадесетак минута након поласка са Дупљака, прошли смо Оштру чуку (1972 m).

Завршни део релације је ипак био нешто тежи. Са Оштре чуке је најпре стрм и незгодан спуст у долину која раздваја овај врх од Големог камена. У њеном дну се одваја стаза за хижу „Горски рај”, планинарски дом у Бугарској удаљен око 3 km. Затим следи завршни успон на врх који је висок 1969 m. Његов српски назив је Големи камен, а бугарски – Репљанска црква, али су и српски планинари у последње време почели више да користе његово бугарско име.

Покушавао сам, у склопу припреме за ову релацију, да пронађем неки траг и порекло назива Репљанска црква, али без већег успеха. Занимљиво је да је у неким картама под тим именом уписан сам гранични врх, а у појединим и шумовито било северно од њега у Бугарској. Десетак километара у унутрашњости територије Бугарске је село Репљане.

Највишим делом врха доминирају велике стене и оне га чине још атрактивнијим. Бабин зуб је од овог места ваздушном линијом далеко 7 km, али смо ми морали да од њега пређемо пут од 13 km и то за шест и по сати. Од Дупљака нам је за долазак био потребан непун сат.

Поглед са Големог камена је тешко описати речима. Пошто смо били на северној страни долине Големе реке, прекопута смо посматрали Жаркову чуку, Прилепски врх, Тупанар и Миџор. На истоку, осим Оштре чуке и Дупљака, у даљини је „провиривала” и Мартинова чука. У правцу запада, на пограничном гребену су: Сињина, Шиља чука, превој Свети Никола, Хајдучки и Орлов камен. Јужно од Големог камена (Репљанске цркве) је строги природни резерват „Драганиште”.

Повратак је потрајао нешто краће – око четири и по сата. Нисмо се поново пели на Дупљак, већ смо у подножју решили да га обиђемо са западне стране, преко камењара. На читавој стази нема богзна какве заштите од јаког сунца, кише или грмљавине.

сл. 511: Врх Дупљак

сл. 512: Големи камен (Репљанска црква)

Три године раније, почетком августа 2020. године, на Дупљак сам се попео са својим кумом Марјаном, из сасвим другог правца. Увек се радо сетим те планинарске акције јер је то био и остао наш најзначајнији заједнички планинарски подухват.

Кренули смо из књажевачког села Црни Врх, смештеног у долини Црновршке реке и удаљеног око 55 km од Пирота. Ово село се простире у дужини од преко 5 km уз пут који води до туристичког центра на Бабином зубу. На једном месту, на 815 m надморске висине, налази се необележено одвајање макадамског пута од оног главног за Бабин зуб. Недалеко настаје Црновршка река, спајањем Големе и Козарничке реке.

Марјана и мене је пут водио уз долину Големе реке на исток. Након сат и 20 минута хода прешли смо на њену леву обалу. У току лета она не оправдава свој назив и носи врло малу количину воде. Надаље продужава класичан шумски пут. Пошто постоји велики број одвајања и споредних путељака било је необично важно праћење маркација.

После два сата и 45 минута хода од села Црни врх, дошли смо до важног пролазног циља и места за одмор. То је караула Мирица, још један стари предратни војни објекат. Налази се на лепом платоу, на око 1490 m надморске висине, са изузетним погледом на Прилепски врх, Тупанар, превој Вучје јаме и долину Големе реке. Део Старе планине, који се

између Миџора и Тупанара одваја од главног планинског венца дуж границе са Бугарском и пружа у правцу Бабиног зуба, одавде, из подножја, изгледа као високи зид или штит.

сл. 513: Одвајање у селу Црни Врх

сл. 514: Остаци карауле Мирица

Дупљак је од Мирице удаљен ваздушном линијом свега 1,6 km. Међутим, излазак на овај врх је одатле изузетно напоран. Марјан и ја смо најпре кренули маркираном планинарском стазом, која је требало да нас одведе на превој Вучје јаме. Стазица се пробијала кроз клеку, а подручје је било пребогато боровницом и дивљом малином.

Маркација се у густој клеки убрзо потпуно изгубила и ми смо полако, крећући се стрмином, сами бирали путању. Наш сусрет са клеком, „највећим непријатељем” планинара на Старој планини, био је најгори могући, а моје искуство са њом – најтеже икада доживљено на Старој планини. Тачно сат времена нам је било потребно да савладамо 300 m висинске разлике и стигнемо на превој.

Успон на Дупљак обавили смо на исти начин као Драгана и ја у лето 2023. године. Једино су временски услови били другачији – снажне ваздушне масе су са бугарске брзо прелазиле на српску страну и магла је у појединим тренуцима смањивала видљивост на свега неколико десетина метара. Стаза није била тако добро обележена, а у самом подножју Дупљака морали смо да ходамо по великом камењу са упечатљивим светложутим и црним лишајевима на површини.

Исцрпљени до задњих атома снаге, мој кум и ја смо се нашли на врху Дупљак после пређених 11 km и скоро пет и по сати хода од Црног Врха, уз савладану висинску разлику од 1215 m. Због магле нисмо имали поглед какав смо очекивали. Сунце се само на моменте пробијало кроз ниске облаке и дозвољавало нам да накратко видимо долину Големе реке којом смо дошли. Миџор практично тог дана нисмо ни видели.

Повратак до села Црни Врх је потрајао три сата и 15 минута, истим путем као и приликом успона. У току исцрпљујућег десеточасовног планинарења нисмо срели ниједног човека!

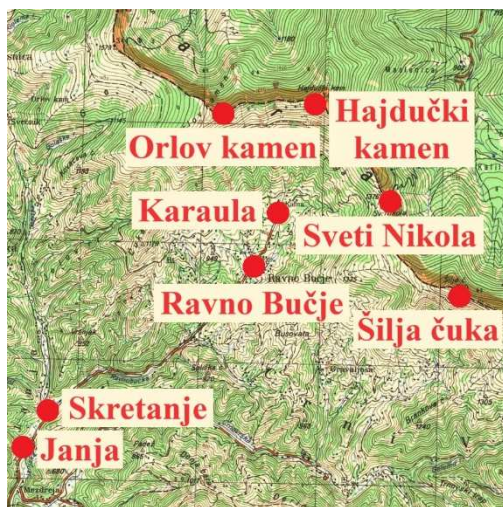
Равно Бучје, превој Свети Никола, Шиља чука

Овај крај сам истраживао у мају 2023. године. Сећам се да ноћ пре поласка из Пирота нисам спавао и да сам пут књажевачког краја кренуо врло рано. Била је то моја прва планинарска акција након смрти оца...

Тачно сат времена вожње ми је требало да дођем до скретања за село Јања, на путу за Црни Врх и Бабин зуб. Место је удаљено од Балта Бериловца 4 km и око 47 од Пирота. Пре моста на Јањској реци, где главни пут скреће десно под готово правим углом, продужава се уз реку.

Јања је недалеко од скретања, на надморској висини од око 500 m. Два главна објекта у овом селу су напуштена – велика школска зграда и продавница. У саставу школе некада су радиле пошта и месна канцеларија. Јања никада није била велико село, али је у једном периоду после Другог светског рата дошло до пораста броја становника. Разлог је био отварање рудника уранијума у околини. Међутим, експлоатација руде је трајала кратко, практично само између 1963. и 1965. године. После затварања рудника људи су почели да напуштају Јању и читав крај.

На око 600 m од центра села је раскрсница путева. Лево се продужава за Алдину Реку. Управо у околини тог села се налазио један од рудника. Ја сам скренуо десно, на пут који води у село Равно Бучје.

сл. 515: Скретање за Јању

сл. 516: Одвајање пута за Равно Бучје

Овај пут води уз Равнобучку реку. Доброг је квалитета и на њему има неколико мостова. Пред улазом у Равно Бучје је леп поглед на север

и на врх који доминира околином (Орлов камен, 1737 m). Налази се на граници са Бугарском.

Улаз у село је на 2,5 km од скретања изнад Јање. Надморска висина је 680 m. Ту је нови споменик, подигнут септембра 2022. године, у спомен на Равнобучјане настрадале у минулим ратовима, на неке славне људе који су пролазили овим крајем, као и на поједине догађаје на оближњем превоју Свети Никола. Мало даље, испод пута, је напуштена школска зграда. Равно Бучје је после Другог светског рата бројало преко 500 људи. Од центра своје општине у Књажевцу удаљено је око 40 km. У пиротској општини нема села на толикој удаљености од града.

Затим се пролази поред занимљивог скретања за некадашње старо село и свето место. Следе деоница пута много горег квалитета, дужине око једног километра, пролаз кроз напуштене куће и поред старог рибњака, кроз који још увек протиче вода. Интересантна карактеристика пута који води према граничном превоју Свети Никола јесу правилно распоређени камени стубови са означеном километражом. Указују на некадашњи велики значај овог путног правца.

Убрзо сам дошао до напуштене карауле бивше ЈНА. Иако се налази у атару Равног Бучја, носи назив „Кална”. Волим да посећујем ова места, увек ме подсети на војничке и ратне дане и на њима обавезно осетим неку празнину и тугу...

До превоја је преостало још 2,8 km. Успон је на појединим местима јак, терен песковит, а пут углавном пролази кроз шуму. Да би се војним возилима омогућио излазак на превој, пут је просечен уз више оштрих серпентина.

После нешто мање од два и по сата хода од скретања за Јању и препешачених 10 km, стигао сам на превој Свети Никола (1376 m надморске висине). Место ме одмах подсетило на Дашчани кладенац, на граници бабушничке и црнотравске општине. Попут њега, и Свети Никола је, вероватно, имао много већи значај у прошлости и представљао важну стратешку тачку и место одбране српске границе.

Са превоја се пружао леп поглед на долину Равнобучке реке и правац одакле сам дошао. Видео се и крајњи циљ моје релације – врх Шиља чука, али само његова северна, бугарска и шумовита страна. Због густе шуме и растиња, поглед у дубину бугарске територије практично не постоји. На самој граничној линији је место за одмор са дрвеним столовима и клупама за седење. Крајем августа овде се обично одржава Прекогранични сабор уз учешће људи са обе стране границе.

На пропланку се раздвајају патролне стазе. Северна води ка Хајдучком и Орловом камену. Ја сам продужио другом стазом – на југ, у правцу Шиље чуке. Она најпре иде кроз букову шуму, а затим је терен чистији и отвара се поглед на Бабин зуб и долину Црновршке реке.

сл. 517: Напуштена караула „Кална”

сл. 518: Превој Свети Никола

На једном месту стаза се завршава. Надаље је терен изузетно стрм и тежак, са великим камењем и густом клеком. Завршни успон на врх Шиља чука није нимало лак, нити једноставан. Ја сам буквално морао да скачем са камена на камен. При самом врху сам пратио граничну линију одређену положајем белих граничних камена.

После скоро три и по сата непрестаног хода, савладавања растојања од 12,5 km и висинске разлике од преко 1200 m, нашао сам се на врху Шиља чука (1711 m). И на њему, попут свих највиших пограничних врхова, доминира велики гранични камен.

Уживао сам у погледу на околину и оближње старопланинске врхове. Са источне стране били су Сињина (1768 m) и добро познати врх Големи камен или Репљанска црква. У подножју Шиље чуке су засеоци села Црни Врх. Најпознатији од њих има чудно име – Гравалџоса.

сл. 519: На стази према врху

сл. 520: Шиља чука

У повратку сам до превоја Свети Никола ишао мало измењеном трасом и гребеном како бих се сусрео са крдом од петнаестак прелепих коња. Превој је на скоро 350 m нижој висини и удаљен око 2 km. За спуст до њега било ми је потребно 40 минута. Силазак до полазног места сам обавио истим путем – преко карауле „Кална”, села Равно Бучје и Јања.

Књажевачки Буцак и Заглавак – Татрасница, Папратна, Репушница

У својој првој књизи сам писао о Габровници, селу у јужном делу општине Књажевац. Нимало лепа прича, о напуштеном рудничком комплексу и потенцијалном зрачењу услед накнадно складишеног нуклеарног отпада, изазвала је велико интересовање.

У јуну 2019. године сам био у Татрасници, селу смештеном североисточно од Габровнице, узводно уз Голему реку. То није иста она Голема река у околини оближњег села Црни Врх. Од Габровнице у правцу Татраснице продужава земљани пут. Крај је препун кошница. У време мог проласка било их је на сваком кораку. Не сећам се да сам био у селу са већим бројем пчелињака. То ми се никако није уклапало у причу о некадашњем руднику уранијума у близини.

На око километар од центра Габровнице прошао сам поред реновираног задружног дома. Прекопута њега је стара кућа у којој је некада радила месна канцеларија. Мало даље је зграда некадашње сеоске школе. Чак је и она била окружена кошницама.

Пут за Татрасницу прати Голему реку целом својом дужином. Ретка су места где је могуће видети реку, јер је она дубоко испод пута, скривена у густом растињу. Поред пута је неколико чесама. Једна од њих је посвећена пробијању пута Габровница–Татрасница.

После нешто више од сат времена хода, стигао сам до места на коме је таблом означен улаз у Татрасницу. Прве сеоске куће сам угледао тек 500 m даље. Дошао сам и до места на коме је било трагова живота – пар кућица, башта са пластеником, живина, лавез паса и бака, од које сам сазнао да је она једини становник овог забаченог села. У Татрасници је 1948. године живело 820 људи. Звучи невероватно, али село је било веће од суседне Габровнице.

Недалеко од бакине куће сам прешао преко брвна на леву обалу реке. Надморска висина је 540 m, а бугарска граница је удаљена мање од 5 km. Око километар даље је татрасничка црква. Она је била мој крајњи

циљ тог преподнева. Налази се на десној обали речице, па сам морао да прелазим још један дрвени мостић.

Црква је посвећена Светом Јовану Крститељу, а обновљена је десетак година пре мог обиласка. Ту се сваког 11. септембра окупљају људи пореклом из овог краја, на Усековање главе Светог Јована. Углавном долазе из Књажевца, Зајечара и Ниша. Место се налази на око 7,5 km растојања од регионалног пута који Пирот повезује са Књажевцем и мени је до њега требало око сат и по времена хода.

сл. 521: Улаз у Татрасницу

сл. 522: Обновљена сеоска црква

Преостала два села из ове приче, Папратна и Репушница, налазе се северније, у крају који се назива Заглавак („заглављен” између Тимока и Буцака). Ова реч означава и тешко приступачан крај, незгодан за долазак. Уверио сам се у оправданост назива новембра 2022. године, када сам ова села посетио у склопу прелепог излета са Аном и Ацом, својим колегама са посла, и њиховим сином Илијом, који је тада имао пет и по година. Две и по године раније, са Аном и Ацом сам доживео већ описану авантуру на Скоковима у кањону Раљинске реке.

До Горње Каменице смо се возили скоро сат времена из Пирота. Ово књажевачко село је удаљено 11 km од Калне и 49 од Пирота. У њему је скретање за два забачена села у Заглавку.

На излазу из Горње Каменице према Папратни је једно изузетно занимљиво место. Оно је представљало и један од разлога због кога смо се упутили у овај, не баш често посећивани, крај. Реч је о кратком кањону (не дужем од 200 m) који је у стени брда Вртача просекла Папратска река. Најзанимљивије је то што кроз уски кањон пролазе речица (у време нашег проласка у њој није било ни капи воде) и пут до наведених села.

Ономе ко није имао прилике да посети ово место учиниће се да се непосредно након последњих кућа у Горњој Каменици пут завршава, јер наилази на непремостиву препреку. Међутим, брзо се види да кроз кањон води необичан пролаз којим се може проћи пешке и аутомобилом, наравно када Папратска река то дозволи. У неким изворима ово место је

означено као Печка клисура. На излазу из кањона је већа подкапина. Нисмо пропустили прилику да је посетимо првенствено због малог Илије.

Након кањона, посматрано узводно, долина Папратске реке се шири. Ми смо деоницу до Папратне (око 8 km) прешли аутомобилом. Пут целом дужином прати ток реке и солидног је квалитета. На још пар места постоје клисураста сужења. У крају постоји више пећина, а ми смо пре Папратне посетили једну мању, која се налази изнад пута, с леве стране. Назива се Бижина дувка и стаза до ње је обележена.

Папратна се налази на надморској висини од око 470 m. У њој смо били у прилици да се сусретнемо са јединим преосталим сталним становником. Био сам зачуђен чињеницом да овде у реци има воде. Добио сам објашњење да она понире у крашком терену, низводно од села.

Током обиласка Папратне одушевио ме изглед обновљених кућа. У пиротском крају није баш тако и села у Заглавку би могла да нам буду добар узор. Доказ да ово село није потпуно заборављено је и чињеница да постоје чак 32 активна електрична бројила. То указује да власници повремено обилазе своја домаћинства, обично лети, за време празника и викенда. Фасцинирала ме та предузимљивост људи и њихова жеља да се село не угаси, већ да настави да живи на обронцима Старе планине.

У склопу великог напуштеног задружног дома је и необичан „кафић”. Овај крај често посећују ловци, па је и нормално да имају своје место за окупљање. Ту је и спомен-чесма. Све у свему, село је веома интересантно и препуно контраста.

сл. 523: Кратки кањон Папратске реке

сл. 524: Центар Папратне

Наставили смо аутом према следећем селу. Пут је био све гори. Након 1,5 km од центра Папратне стали смо и одлучили да до Репушнице продужимо пешке. Пут води уз речицу, која се овде зове Репушничка река. Она је увек са десне стране пута, на појединим местима скоро у његовом нивоу, а понегде дубоко испод њега. Деоница између два села је дуга око 7 km и подсетила ме на ону између Габровнице и Татраснице, која јој је врло слична.

До првих кућа у Репушници су нам била потребна два сата. Темпо је све време диктирао Илија. По уласку у село очекивано смо прошли поред напуштених кућа, али се након преласка дрвеног моста и доласка у центар села слика променила. Био сам одушевљен оним што сам видео: чесма, летњиковац, вода која је попут гејзира избијала вертикално навише, обновљене старе сеоске куће, дим који се вио из димњака...

Репушница је село у коме званично више нико не живи. Сталне становнике је изгубила још крајем прошлог века. Исељавању је највише допринео неповољан географски положај. Путем преко Горње Каменице и Папратне, удаљена је од Књажевца око 32 km. Постоји и други, бољи пут, који се чешће користи за долазак до села. Он полази од књажевачког излетишта Бараница (око 7 km јужно од града) и води преко Жуковца, Горње Соколовице, Градишта и Алдинца. Ова деоница је дуга 24 km. Граница са Бугарском је ваздушном линијом од Репушнице удаљена неколико километара. Центар села је на надморској висини од 710 m.

Највише пажње нама, као посетиоцима који су први пут били у овом крају, привукла је обновљена стара кућа грађена у препознатљивом стилу. Упознали смо њене власнике. У дворишту су доградили прелепе брвнаре. Ту је и табла са натписом који је посвећен тужној судбини Репушнице и нестајању великог броја српских села.

У разговору са власницима овог својеврсног завичајног дома и ловцима пореклом из Репушнице сазнали смо да село сваке године „оживи” за Свету Тројицу или Духове (празник променљивог датума, обично у јуну). Тада се овде окупљају људи пореклом из овог краја и њихови гости из свих делова Србије.

сл. 525: Репушница

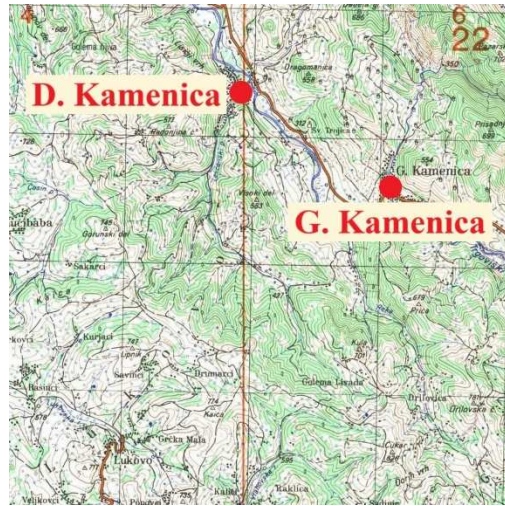

сл. 526: Центар села

Била је касна јесен, дан кратак, а ми смо били далеко од својих домова. Подно Старе планине већ у подне почиње захлађење. Брзим кораком смо се за сат и 20 минута вратили до аута. Кроз Папратну и узани кањон на улазу у Горњу Каменицу прошли смо по мраку. Били смо под јаким утиском због свега што смо видели.

Богородичина црква у Доњој Каменици код Књажевца

После отприлике 4 km од Горње Каменице, путем према Књажевцу, пролази се кроз Доњу Каменицу. На неколико стотина метара од пута у овом селу налази се место које би морали да посете, бар једном, сви они који из Пирота путују ка Књажевцу, Зајечару, Бору и другим местима у Источној Србији. То је чувена Црква Пресвете Богородице. Ја сам то учинио са својом породицом у априлу 2021. године.

Атрактивна црква, која је прославила ово књажевачко село, види се са самог пута. Привлачи велики број туриста, не само из Србије већ и из суседне Бугарске. Да би се дошло до ње, са главног пута треба скренути за центар села и прећи мост на Трговишком Тимоку. Предлажем да се на проширењу испред школе, задружног дома и споменика паркира аутомобил и пешке крене у кратак обилазак села. На први поглед је јасно да је Доња Каменица некада било велико и значајно село у овом крају. Од Књажевца је удаљена 13, а од Пирота 53 km.

сл. 527: Са пута за Књажевац

сл. 528: У центру Доње Каменице

Богородичина црква потиче из прве четвртине XIV века. Представља споменик културе од великог значаја и под заштитом је државе. Релативно је малих димензија, али и веома занимљивог и необичног изгледа. Називају је и „Тимочки Нотр Дам”. Таква црква се засигурно не може видети ни на једном другом месту у овом делу Србије, па ни шире. Неизбежно, сваки посетилац на кратко има утисак да је на

западу Европе, а не у југоисточној Србији, на траси старог војног пута који је некада повезивао Пирот и Видин у Бугарској.

Црква и даље крије бројне тајне које интригирају стручњаке. Сматра се задужбином непознатог бугарског властелина. У неким изворима се помиње и велики војвода деспота Лазара Бранковића – Михајло Анђеловић.¹⁰⁶

Припада позновизантијском стилу са елементима романо-готске архитектуре. Складне пропорције и барокни торњеви стварају утисак монументалности. Обновљена је 1958. године. Подједнако је интересантна и њена унутрашњост са добро очуваним живописом, који су у другој половини XIV века осликала два сликара.

сл. 529: Богородичина црква

сл. 530: Унутрашњост цркве

Сашку, Дуњу и мене је ова црква одушевила својом лепотом, јер је необично сликовита и колоритна. Пошто смо били на пропутовању кроз Источну Србију, одушевљење је било још веће два дана касније, када смо њену макету видели у „Парку макета” крај Деспотовца, поред малих модела много познатијих српских манастира – Студенице, Жиче, Сопоћана, Манасије...

Храм Светог Антонија Великог код Рагодеша

Након „шетње” књажевачким Буцаком и Заглавком, враћамо се у општину Пирот. Остало је да обиђемо њен западни део. Новембра 2022. године био сам у једном крају који нисам тако често посећивао раније, иако је близу Темске, родног места мог оца. Кренуо сам пешке управо из дела Темске који се налази на излазу из села према Церови и Књажевцу.

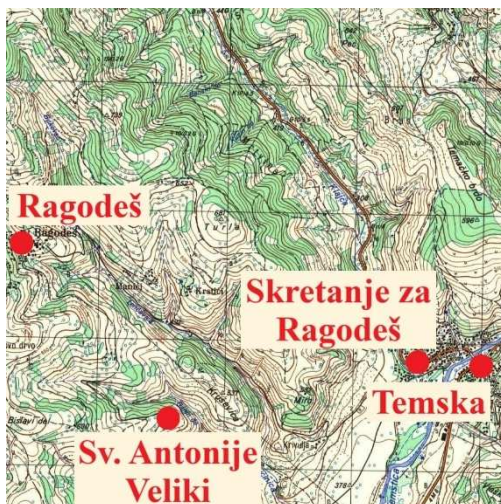
¹⁰⁶ https://sr.wikipedia.org/wiki/Богородичина_црква_у_Доњој_Каменици

Мало даље од једне лепе чесме у селу је одвајање пута за Рагодеш. До њега има тачно 5 km из Темске.

Прешао сам мост на речици Клајћи. Изненадила ме количином воде након кише која је падала претходне ноћи. Дошао сам до места где се раздвајају путеви за Куманово (лево) и Рагодеш (десно). Ова раскрсница је истовремено и оброчно место, са крстовима посвећеним Светом Петру и Павлу.

Пут за Рагодеш пролази поред једног од два гробља у Темској и подножјем брда Миро (532 m). Затим кривуда и пење се навише. Повија под правим углом и наставља у правцу Рагодеша, долином потока који се у свом доњем делу, пре ушћа у Темштицу, зове Рајчиница. У мају 2022. године пут је реконструисан и асфалтиран, тако да се сада до Рагодеша стиже много брже и лакше него раније. Лош прилазни пут је главни разлог зашто је ово село често било ван мојих истраживачких планова минулих година.

Пред самим селом је старија, али прилично добра деоница пута. Пролази се поред скретања за махалу Манићи, прелази мост на потоку који тече источно од Рагодеша и пење уз јак успон са кривинама. Леп је поглед на село Ореовица и „седло” које формирају три паралелна планинска венца – Правац, Средња глама (Марине ливаде) и Голаш, у „троуглу” између Ореовице, Копривштице и Покровеника.

сл. 531: Нови пут за Рагодеш

сл. 532: Пред улазом у село

На улазу у Рагодеш нашао сам се након 50 минута хода из Темске. Обично овде прво обиђем стару сеоску школу. Прекопута ње су један оброчни крст и задружни дом. У селу нема цркве, али се раније на овом месту налазило звоно обешено о носаче. Већ дуже времена га нема.

Пут продужава у горњи део села. Чуо сам, својевремено, поражавајућу чињеницу да је Рагодеш село са највише напуштених кућа у пиротској општини. Није тешко закључити да је ово место, удаљено од града 20 km, некада било велико и живо. Сада је велика вероватноћа да ћете током проласка срести тек неколико старих људи.

На излазу из села пут скреће лево и долази се до једног пропланка. Путоказ је потврдио да сам на правом путу до места које сам желео да посетим.

сл. 533: Пролазак кроз Рагодеш

сл. 534: Путоказ за манастир

Пролази се поред базне станице мобилне телефоније. Није случајно подигнута на овом месту. Поглед је изузетан: долина Петрове реке према Црноклишту, планина Белава, удаљени стенски одсеци на северу – Орљански и Пајешки камен, Сврљишке планине, Граниково изнад Мирковаца, Бабин зуб, Орлова стена, Болван...

Пут је био сасвим доброг квалитета, јер је вероватно недуго пре мог проласка насипан туцаником. Мени је било најважније да нема блата. Оно по чему сам запамтио ову деоницу јесте поглед на индустријску зону Пирота из помало необичног угла, као и на део ауто-пута на улазу у град из правца запада. Сунце, које се пробијало кроз облаке, чинило је слику још лепшом. Удаљеност ваздушном линијом до града је око 11 km.

Требало ми је 45 минута хода из центра Рагодеша, односно 35 минута са пропланка изнад села, да дођем до манастирског комплекса посвећеног Светом Антонију Великом. *То је био хришћански аскета (испосник) који је живео у Египту у IV веку и који се сматра оцем пустињачког монаштва и хришћанског монаштва уопште.*¹⁰⁷

Одмах сам приметио да се пажљиво уређени простор налази на веома лепом месту. Комплекс се састоји из више објеката. Новијег је датума и мало људи у Пироту и околини зна за његово постојање. Од центра Рагодеша удаљен је око 3,5 km.

¹⁰⁷ https://sh.wikipedia.org/wiki/Antonije_Veliki

сл. 535: Манастирски комплекс

сл. 536: Храм Светог Антонија Великог

Нисам се дуго задржавао на овом месту. Продужио сам путем кроз шуму, а затим низ брдо, које се спушта ка долини Темштице и Темачком односно Кумановском пољу. Претпоставио сам да је у питању стари пут за Рагодеш, којим се некада на најлакши и најбржи начин стизало у ово село из правца Пирота и Станичења, без проласка кроз Темску.

На пут који повезује Темску и Куманово сам изашао на око 1,5 km удаљености од Темске и 3 km од Куманова. Тим путем сам некада, као дете, са својим бабом и прадедом, ишао запрегом до имања на десној обали Темштице, у месту званом Куси дол. До њега постоји много бољи пут са јужне стране, који се од пута Пирот–Бела Паланка одваја недалеко од Беговог моста код Станичења. То је главни пут за Куманово.

На повратку до Темске сам посетио једно место, које сам запамтио из свог детињства. То су стара чесма и оброчни крст стар преко 200 година. Налазе се на месту где речица која долази из правца Рагодеша пресеца пут. По лепом времену, које је више личило на пролећно него на јесење и новембарско, вратио сам се у Темску и тако затворио круг после два и по сата пешачења.

Црвенчево и његова околина – излетиште Брод бар, видиковац Чавћин камик, стара црква и врело „под Белаву”

Дешавало се у мојој планинарској каријери да од неких релација добијем много више од очекивања. Такав је случај са Црвенчевом, селом које је од Пирота удаљено око 13 km, а кога сам раније сматрао само пролазном станицом на путу за Белу Паланку и Ниш и које је некако увек било у сенци оближњих већих и познатијих села, Станичења и Црноклишта.

Од свих прича у овој књизи најтеже ми је било да напишем ову коју управо читате. Не зато што је место тешко доступно – напротив, већ зато што су се ствари око њега толико брзо одигравале да сам тешко успевао да испратим све промене. Једном написана верзија је већ следећег месеца била „прегажена” и неактуелна. На срећу – у најпозитивнијем смислу.

Прича почиње у лето 2023. године, када је Црвенчево доспело у жижу интересовања локалних и регионалних медија, Пироћанаца и људи из читаве југоисточне Србије. И то све захваљујући труду и креативности само једног појединца. Нема бољег примера о томе колико је мало воље, ентузијазма, подршке и улагања потребно да нас покрене из летаргије и доведе до остварења онога о чему смо годинама маштали.

Поносан сам што је реч о мом колеги Душану Живковићу и што сам имао ту привилегију, да захваљујући личном познанству са њим, међу првима пренесем причу о Црвенчеву на свој блог и чујем планове које је он имао непосредно пре њихове реализације. Има доста сличности са причом са другог краја Пиротског округа, из села Штрбовац подно Суве планине – о ангажовању мештана да до свог села асфалтирају пут.

За мене је све почело доста раније, октобра 2022. године, када ми је Душан први пут лично представио своје село и интересантна места у његовој околини. Други део приче се везује за лето 2023. и сам почетак 2024. године, када су нека од места која сам претходно посетио са њим достигла невероватну популарност и када смо их заједно поново обишли.

Фотографије које следе углавном су настале током тих мојих каснијих посета, када сам се дивио ономе што је урађено за релативно кратак временски период. Оно што је најважније, прича се ту није зауставила и Душан је, захваљујући својој креативности и љубави према родном селу, стално обогађује новим елементима. Места о којима ћу писати званично су се наша у оквиру туристичке понуде Пирота и добила пуну подршку локалне самоуправе за даље уређење и развој. Ово је најбољи пример који треба да следе бројна друга села.

У јесен 2022. године ми смо најпре први пут заједно обишли место Брод бар на Нишави. Већ следећег лета, то је постало једно од најпопуларнијих излетишта и купалишта у околини Пирота. Налази се југоисточно од села, испод ауто-пута и железничке пруге, на месту где

река прави заокрет, удаљава се од планине Белава и прилази ближе Црвенчеву. Овде је у прошлости Нишава мењала свој ток, па се тако део атара Црвенчева са пољопривредним површинама нашао на њеној левој обали и постао тешко доступан становницима овог села.

На месту где је подигнут Брод бар, Нишава прави речно острво и обилази га у два рукавца. Због тога је одувек било погодно да се овде пређе на другу обалу реке. Од некадашња три „брода”, остао је активан једино средњи и на њему је лети, за време ниског водостоја, могуће прећи реку трактором или је прегазити.

Већ при нашем првом обиласку Душан је био решен да од овог места, раније познатог само мештанима и пиротским риболовцима, направи атрактивно место за купање. И то не само за себе и своје пријатеље, већ да га промовише и несебично стави на располагање свима који воле природу и реке.

Све што је до тог тренутка направљено било је од дрвета, без икакве употребе вештачких материјала. Душан се тога придржавао и током каснијег уређења Брод бара. Иначе, сам долазак до овог места је одлично обележен путоказима из правца Црвенчева.

сл. 537: Брод бар на Нишави

сл. 538: Делић Душановог „раја”

У Душановом друштву, путем уз Водни дол и преко места Пачеваљћа, обишао сам и старији, горњи део Црвенчева, изнад новијег дела села, који је смештен уз пут према Црноклишту и Белој Паланци. Пели смо се на брдо Бајир, са кога се пружа леп поглед на околину и на коме се налазе миросани храст и крст из 1869. године. Душан ми је у близини показао и лепу стару кућу, у којој је својевремено радила сеоска школа. Касније су деца похађала наставу у једној згради на крају Водног дола, у највишем делу села.

Од фебруара 2024. године, туристичка понуда Црвенчева је обogaћена и путнике између Пирота и Ниша „поздравља” са брда изнад села велики дрвени орао раширених крила, дело Душанових спретних руку. Ту је и платформа са које је леп поглед на Белаву и Ђурђевпољску котлину. У даљини се могу видети Сува планина и Сврљишке планине.

Место се зове Чавћин камик и до њега, из подножја брда и са самог скретања за Црвенчево, од главног пута води одлично обележена и интересантна стаза. Успон уз брдо траје десетак минута. Душан ми је објашњавао да је реч о осунчаном месту, на коме су се одувек окупљале и храниле чавке (вране, гаврани), па отуда и назив.

По лепом јесењем времену 2022. године обишли смо и махалу која се налази западно, ближе Црноклишту. То је најстарији део Црвенчева. Зове се На Трап и до њега смо дошли лошим каменим путем. Село је иначе име добило по глиновитој земљи црвене боје, погодне за израду цигли, а управо овде су се налазила њена највећа налазишта. Иначе, стари назив је Црвенче, а продужени облик се формирао тек у новије време.

У махали На Трап Душан ми је показао место где се некада налазила чувена поткивачка радња Граде Ћулувеје. Из свих села у широј околини сељаци су овде доводили своју стоку на поткивање. Мајстор Града је посао развио након Другог светског рата, а његова радња је била активна до осамдесетих година прошлог века. Напуштене зграде данас само подсећају на некада живо и пролазно место. Мало изнад њих су остаци најстаријих кућа у Црвенчеву, грађених од карактеристичне црвене земље. Имао сам осећај да се налазим у „музеју на отвореном”.

На крају тог дана Душан ме одвео до своје брвнаре, у месту Делин дол, на граници атара Црвенчева и Црноклишта. Ту, на свега 150 m од пута према Црноклишту, био сам у прилици да видим његове чувене дрвене фигуре животиња, највише птица. Амбициозно је са мном делио планове о туристичкој популаризацији свог села, а ја нисам ни слутио да припрема „терен” за нешто тако лепо и значајно.

сл. 539: Видиковац Чавћин камик

сл. 540: Некадашња поткивачка радња

Већ у јануару 2023. године са Душаном сам обишао део атара његовог Црвенчева, који се налази испод саме планине Белава, на левој обали Нишаве. Пошто се између села и овог краја испречила река, која у време топљења снега и испуштања воде из акумулације Завојског језера зна да буде прилично велика, морали смо да дођемо дужим, обилазним путем – из Станичења. Он је кривудавац и препун блата.

Прошли смо кроз крај који се назива Мотавија (или „Метовија” – потиче од „Метохија” и указује на средњевековни манастирски феуд). Сматра се да је то била првобитна локација села. Измештање на десну обалу реке говори о томе да је богати метох био стална мета пљачкања и разарања и да је паметније било сместити село у скривене долове данашњег Црвенчева.¹⁰⁸

Овде је земља плодна и раније се интензивно обрађивала. Ту су се некада налазиле и сточарске појате. Могу се видети остаци старог речног корита Нишаве. Идући низводно, на запад, поље се шири и ми смо се убрзо нашли на једном мистичном месту. Практично „под Белаву” налази се стара црква посвећена Светом Илији. Сматра се да потиче из XV века. Душану и мени је од Станичења било потребно 50 минута да дођемо до ње. У време наше посете била је у веома лошем стању и без крова.

Занимљиво је да је, слично оближњој цркви у Станичењу, и ова мењала свог патрона и име. Некада је носила име Свете Петке, а затим су је мештани Црвенчева прекрстили и наденули име свеца, на чији се дан (2. август) овде окупљају сваке године. Морам да признам да раније нисам знао за њено постојање и да је све то што ми је Душан показао тог сунчаног зимског дана за мене представљало велику новину.

Недалеко од црквице је врело, чија је вода цевима спроведена до самог села на другој обали Нишаве. Душан ми је казао да оно никада не пресушује, а сликовито ми је објаснио како је комплексан посао превођења његове воде на десну обалу Нишаве реализован у пракси. Низводно од овог места Метовија се сужава и Нишава се приближава стрмим северним одсецима Белаве. Нешто ниже према Црноклишту долина се поново шири и тамо се на Нишави налази мост.

Душан и ја смо у зиму 2023. године овде дуго причали о његовим даљим плановима везаним за село, а посебно за обнову сеоске цркве, која је у духовном смислу од велике важности за овај крај. Он није седео скрштених руку, чекајући да се нешто деси само од себе. Покренуо је пројекат код надлежних служби за обнову цркве и добио благослов нишког владике. Са својим пријатељима је организовао рашчишћавање терена и место је убрзо добило сасвим други изглед. Први пут је у јануару 2024. године, после дуже времена, организовано паљење бадњака, а мештани су превожени циповима преко Станичења. Врело је уређено, те је добило изглед какав такво значајно место и заслужује.

Фебруара исте године, када сам поново са Душаном обишао ово место, у плану су били постављање крова на цркви и велики дрвени крст на оближњој стени са ноћним осветљењем. Испод Брод бара се назирало место будућег висећег моста који је требало да олакша прелазак на другу

¹⁰⁸ Драган Митић: „Корени Шона”; Бела Паланка, 2023.

обалу реке и приступ старој сеоској цркви. Већ у септембру 2024. године viseћи мост је био готов.

Радови на цркви су завршени и пре тога, у лето. Она је тада коначно добила кров, а мештани Црвенчева су своју славу обележили окупљањем поред ње. Тако је, после више деценија, поново засијала светиња Светог Илије. Намерно нисам поставио слику реновиране цркве, у жељи да је сами пронађете и уверите се у оно што је Душан са својим пријатељима урадио за свега неколико година.

сл. 541: Црква Св. Илије пре обнове

сл. 542: Црвенчевско врело

Белопаланачко село Клење

Посетио сам га децембра 2017. године. Место одакле сам до њега кренуо пешке налази се на путу који повезује Пирот и Белу Паланку, између села Љубатовице и великог моста на Нишави поред кога је скретање за Чифлик. Удаљено је од Пирота око 22 и од Беле Паланке око 8 km. Обележено је путоказом. Из Беле Паланке до Клења иначе постоји други, главни пут дужине око 5,5 km, који креће од петље источно од варошице и води поред велике фарме и преко ауто-пута.

Свега неколико стотина метара од мог полазног места налази се једна од три мини-хидроелектране на Нишави у општини Бела Паланка. Име јој је „Жута стена”. Друге две се налазе низводно од Беле Паланке – код Вргудинца и испод села Црвени Брег. Реч је о проточним хидроелектранама. Прати их фама да су подигнуте у тајности, под велом изградње оближњег ауто-пута и измештања корита реке Нишаве. У време њихове градње, овдашња јавност је била фокусирана на одбрану река на подручју Старе планине и у Ракити, а била је актуелна и пандемија корона вируса. Тако су МХЕ на Нишави ступиле на јавну сцену практично „на мала врата”, а тај чин смо, очигледно, сви ми у Понишављу, најблаже речено, преспавали.

Неоспорне су чињенице да је цела прича о подизању МХЕ на Нишави планирана дуготрајно и веома темељно, као и то да људи из белопаланачког краја нису показали ни делић забринутости нити отпора. Утисак, коме се не можемо отргнути, је да ће све три вероватно дуго и успешно радити захваљујући дотоку воде у Нишаву са Завојског језера и колебању нивоа воде. Време ће показати какве ће то последице оставити на животну средину у реци која је синоним за југоисток Србије.

Да се вратим селу Клење. Ја сам од скретања до њега имао око 2,5 km прилично лошег пута. Отприлике на километар од полазног места је велика брана на Нишави. То је Клењска брана. Улога јој је да штити насеља у Белопаланачкој котлини од високог водостаја Нишаве у пролеће. Нажалост, овде се зауставља и огромна количина смећа, које се у реку баца узводно. Има пуно канала, а онај највећи преводи део воде са бране до старе Трајкове воденице.

сл. 543: Клењска преливна брана

сл. 544: Трајкова воденица

На даљем путу до села, најпре се пролази поред великог моста на Нишави који формира ауто-пут, а затим се иде испод његових трака. Одмах након тога се улази у село Клење. То је одувек било једно од мањих паланачких села. Некада је представљало турски чифлик.

Мени се ту десио и један необичан догађај. Наиме, по уласку у село, нисам продужио право, ка центру, већ сам скренуо десно, узбрдо.

Намера ми је била да обиђем и фотографишем велики стари миросани храст на оближњем брду. Често сам га посматрао са ауто-пута, приликом проласка поред Клења. Својом појавом ме мамио да га посетим. Међутим, на моје велико изненађење, на брду није било никаквог храста. У једном моменту сам помислио да сам на погрешном узвишењу, јер их у околини Клења има неколико. Испоставило се да сам био на правом брду, али да је миро посечен непосредно пре мог доласка и да су сви остаци огромног дрвета одмах уклоњени. Помало разочаран спустио сам се у село...

У центру Клења, на раскрсници путева и поред једне напуштене фарме, налази се оброчни крст посвећен Светој Петки (Параскеви). Одавде сам кренуо у правцу запада и стигао у најинтересантнији део села. Ту се на једном платоу налазе лепа, необична чесма и напуштена сеоска школа. Мештани чесму зову Војна, а у њеној близини су се некада налазили бунари.

сл. 545: Чесма у Клењу

сл. 546: Напуштена сеоска школа

У селу Клење, на локацији Гушчевица, где је постојао велики средњовековни Манастир Светог Николе, прича се предање о његовом уништењу. Према њему, Турци су упали у манастир, поклали све затечене људе, побијене монахе бацили у бунар, преко њих манастирска звона и затрпали их шупом. Отад, веле мештани, на дан тог зверства, када се легне на земљу манастиришта и прислони се ухо на тло, чује се звоњава манастирских звона.¹⁰⁹

Мене је од напуштене школске зграде у Клењу пут водио у правцу северозапада. После нешто више од пола сата нашао сам се у суседном селу Букуровац. Прошао сам поред старе белопаланачке депоније испод овог села, а затим сам се до Клења вратио крећући се уз жичану ограду поред самог ауто-пута.

¹⁰⁹ Драган Митић: „Корени Шона”; Бела Паланка, 2023.

Големи врх и Сулигата (Сврљишке планине)

Крај се налази северно од Беле Паланке, а врхови поменути у наслову су видљиви са ауто-пута из правца Пирота. Налазе се у крајњем југоисточном делу Сврљишких планина, познатом под називом Рињска планина. Попео сам се на њих у априлу 2019. године.

До места на коме сам оставио аутомобил и кренуо пешке, требало ми је око 40 минута вожње од куће у Пироту. Налази се на старом путу Бела Паланка–Сврљиг, који је дуго времена, током изградње Коридора 10, био у очајном стању. То је била последица функционисања неколико великих каменолома на падинама Сврљишких планина. Дебео слој утабаног уситњеног материјала преко асфалта, облаци прашине и незгодни сусрети са великим, до врха натовареним камионима, били су свакодневница. Данас је ситуација другачија, пут је ревитализован и одличног квалитета, па је право задовољство проћи овом деоницом.

Зауставио сам се на отприлике 4,5 km од моста на Нишави код Беле Паланке и на пар километара пре села Доња Глама. Овде се од главног пута с леве стране одваја путељак који је требало да ми олакша успон на Големи врх. Надморска висина овог места је 570 m.

Убрзо сам схватио да ми тај пут неће бити од превелике помоћи, па сам решио да га напустим и кренем узбрдо. Изашао сам на планинску косу дугачку око 2 km, која је водила право на врх. Стрмина је била прилична па сам морао да правим честе и кратке паузе. Те тренутке сам користио да посматрам Белопаланачку котлину, Суву планину са њеним добро познатим врховима и местима (Дивна горица, Преслап, Рженац, Трем, Соколов камен), као и планину Страње са Шљивовичким врхом. Десно у односу на мој правац кретања били су Бандол и благи врх Арњоса (708 m), а лево – дубоки Влашки дол.

Уживао сам у цвркату птица и раскошу пролећног цвећа. Највише је било приземних јоргована, перуника и жутог планинског цвећа. Временски услови су ми у почетку били наклоњени. Време је било облачно и без јаког сунца. Појасеви магле у подножју су брзо и непредвидиво мењали свој положај.

сл. 547: Скретање на стазу

сл. 548: Са успона уз планинску косу

После тачно 55 минута од почетка планинарења, био сам на Големом врху (1022 m). Налази се тачно изнад села Горња Глама. Овде сам направио кратку паузу и разгледао трасу до мог крајњег одредишта, које било удаљено око 3 km на север. То је врх Сулигата (или Велика Сулигата, 1153 m).

Идеја је била да деоницу, између два врха, не пређем гребеном, на коме има више дубоких вртача, већ да ходам левом страном, уз Влашки дол. У једном тренутку сам наишао на неки пут, али сам га брзо изгубио на тешком и једноличном терену састављеном од мешавине камења (често високог и веома оштрог) и земље, која је на површини обрасла ниском травом.

Овај крај добро познају белопаланачки ловци. Од 2003. године овде се сваког фебруара организује традиционална хајка на вука, уз учешће више стотина ловаца из Беле Паланке и њихових гостију из Србије и иностранства.

Сулигата ми је била све ближа. Већ сам правио план како да приђем са југозападне стране. Овде сам наишао на пут који ме одвео до подножја самог врха. У току завршног успона, који је трајао свега десетак минута, могао сам да видим неке од највиших врхова на Сврљишким планинама. Најизразитији је био Ковна.

После 50 минута хода од Големог врха, по врло тешком терену, односно сат и 50 минута након поласка са почетне тачке, нашао сам се на Сулигати. Северно од ње је био још један врх, приближно исте висине. На истоку сам, кроз маглу, могао да видим обресе маркантног Пајешког камена, чији је највиши део сличне висине (1162 m). Дубоко доле било је чувено белопаланачко четничко село Козја.

Ако ми је време до тада ишло на руку, од момента када сам се попео на највишу тачку своје релације, све се преокренуло. Са запада се прикрадало невреме, а највиши врхови Сврљишких планина нестали су у густој кишној измаглици. Муње су паралеле небо у даљини. Јака киша и хладан ветар затекли су ме на врху. Због тога сам журно кренуо назад.

Морам да признам да сам се мало уплашио, јер сам био незаштићен, на брисаном простору. Тумарао сам подножјем, док нисам пронашао пут за који сам био сигуран да води у правцу Бабиног Кала и Горње Гламе. Успон на Сулигату је овим путем сигурно лакши и бржи од оног који сам ја изабрао.

сл. 549: Сулигата са Големог врха

сл. 550: На врху Сулигата

Тачно сат времена након поласка са врха био сам на улазу у Бабин Кал. Предстојало ми је још 5 km хода до полазног места главним путем по хладној и правој јесењој киши. Успут сам прошао кроз Горњу Гламу и поред напуштене Доње Гламе, села својих предака са очеве стране.

Овај крај је познат по експлоатацији метала која потиче још из праисторијског периода. Посебно је била богата и жива у средњем веку. Иначе, реч „глама” означава „злато”. Важну улогу у самом процесу добијања злата, те трговини златом и гламским сребром (сребро са примесама злата, прим. аут) имали су дубровачки трговци.¹¹⁰

Белопаланачки Буџак – Бабин Кал и Козја

Белопаланачки Буџак је мањи крај у изворишном делу Сврљешког Тимока који обухвата територију неколико белопаланачких села: Козја, Пајеж, Витановац, Мирановац и Мирановачка Кула. Кроз овај крај пролази регионални пут Бела Паланка–Сврљиг. На истоку и североистоку се граничи са Трговишким Буџаком (у сливу Трговишког Тимока) који је дуго времена имао назив Пиротски Буџак. Иначе реч „буџак” је турског порекла и значи угао, ћошак, закутак, а крај је тако

¹¹⁰ Драган Митић: „Из историје рударства Средњег Понишавља”; Пиротски зборник бр. 31; Пирот, 2006.

назван због свог изолованог, удаљеног, периферног и забаченог географског положаја у односу на средишта околних котлина (Пирот, Бела Паланка, Сврљиг и Књажевац).¹¹¹

Под ову микрорегију могли бисмо да убројимо и село Бабин Кал. Оно се простире уз пут у дужини од око 2 km. Удаљено је од Беле Паланке око 14, а од Пирота 41 km. Центром села можемо сматрати његов део на излазу, према превоју Бабина глава и Мирановачкој Кули. Ту су спомен-парк са два споменика и велика зграда сеоске основне школе. Нажалост, ђацима је одавно затворила своја врата и у врло је лошем стању. Од шездесетих година прошлог века, број становника у овом крају се нагло смањивао. Ту је, за време Другог светског рата, пролазила демаркациона линија, установљена у јулу 1941. године, која је раздвајала Недићеву Србију од Бугарске.

Ово место је Милану Јовановићу и мени било полазна тачка за одлазак до 3 km удаљене Козје, јуна 2020. године. Пре него што смо кренули пут овог села, обишли смо занимљиво место на улазу у Бабин Кал, из правца севера. То је крст посвећен Светом архангелу Гаврилу.

сл. 551: Спомен-парк у селу Бабин Кал сл. 552: Улаз у село из правца севера

Деоницу до Козје Милан и ја смо препешачили за 35 минута. Успут смо прошли кроз једну истурену и опустелу махалу села Бабин Кал, која се назива Падина. Испод ње је долина која се пружа ка северу. У њој настаје Сврљишки Тимок. Са пута је леп поглед на маркантни

¹¹¹ Градимир Маринковић: „Белопаланачки Буџак”; Београд, 2008.

Пајешки и нешто нижи Орљански камен. Одушевио нас је велики број стабала трешње поред пута за Козју. Биле су зреле и веома слатке. Не сећам се да сам их негде виђао у већем броју.

Козја је смештена у подножју једног купастог узвишења, на надморској висини од око 690 m. У топографску карту је то брдо уписано под именом Зелечица. Некада су се на њему палиле логорске ватре уочи Првог маја, а омладина из Козје се надметала са омладином из Пајежа која је ватру палила на Пајешком камену. Свако се трудио да његова ватра буде већа и лепша. Испод самог брда је је напуштена фарма која је била активна до првих година овог века. Касније су ловци из Беле Паланке почели да је користе као своју базу.

Високо горе, западно од Козје, издижу се врхови на источним огранцима Сврљишких планина: Сулигата, Ковна, Ковина, Кула, Големи и Оштри врх (сви висине преко 900 m). Неки део тог пространства називају и Козјанском планином.

Крај карактеришу површински и подземни крашки рељеф, а заступљеност различитих крашких облика је већа него на било којој другој планини Источне Србије. Са простране заравни дижу се поменути, већином голи, врхови, а између њих су многобројне вртаче различитих облика и димензија, углавном 10–15 m дубине и пречника 30–50 m. Различитих су облика – бунарасте, карличасте или тањирасте, често обрасле високом шумском вегетацијом. Дна вртача су махом уравњена и најчешће покривена дебелим слојем глине који је према ободу све плићи. Између вртача су обично плитке, ребрасте шкране. Највише вртача је у козјанском атару. У неким од њих се краће или дуже време задржава атмосферска вода. Раније су коришћене за појење стоке.

Подземни крашки рељеф представљен је већим бројем јама (које мештани зову „пропас“, „дувка“ или „пештер“), као и мањим пећинама типа окапина (удубљења на стеновитим одсецима у којима су се у време непогода раније склањали чобани). Некада је у атару села Козја и Витановац било десетак јама. Њихова дубина углавном није прелазила десетак метара, али је било и неколико дубљих јама. Неке од њих су временом прекривене обрушеним материјалом. Најпознатија јама је Мезилица, југозападно од Сулигате, која се састоји од једноставног вертикалног канала дубоког 18 m. О дешавањима око ових јама у народу је остало много узбудљивих прича и легенди. Наводно се у дубини неких од њих чује ток воде и осећа хладан ваздух. Сматра се да неке имају везе са јаким крашким врелима у подножју, нпр. са Крупачким врелом.¹¹²

На улазу у Козју ме сачекало једно пријатно изненађење. Сеоска црква и њена звонара су биле обновљене, те су добиле нови сјај у односу

¹¹² Градимир Маринковић: „Белопаланачки Буџак“; Београд, 2008.

на онај који су имале приликом моје претходне посете. Црква је подигнута 1904. године и посвећена је Вазнесењу Господњем.

Село Козја спада у старија насеља и први пут се у писаним документима помиње у XV веку. Сматра се да се одувек налазило на садашњој локацији. Било је повремених напуштања села, више пута је Козја спадала на само неколико кућа, али се увек подизала...

Козја је по ослобођењу од Турака, 1878. године, била центар Козјанске општине у чију је састав улазило неколико околних села. Прва школа у Козји је отворена око 1925. године. Дуго времена школа је радила по кућама у селу, све до 1957. године када је саграђена нова планска школска зграда. Због малог броја ђака школа је затворена 1978. године.

У центру села, код великог задружног дома, 1983. године, подигнута је спомен-чесма са спомеником палим борцима у Народно-ослободилачком рату 1941–1945. године.¹¹³

сл. 553: Црква у Козји

сл. 554: Задружни дом и споменик

Центар села представља контроверзно место на коме се наводно, у фебруару 1944. године, одиграо један немили догађај. Нисам могао а да Милану не испричам ту тешку причу...

Према једној верзији, која је дуго сматрана и једино исправном, овде је од стране четника зверски убијен Конрад Жилник Слободан, члан Окружног комитета КПЈ за Ниш и један од оснивача Озренског и Топличког партизанског одреда. Указом Јосипа Броза Тита из 1953. године, постхумно је проглашен за народног хероја. Овом догађају, као и трагичној судбини породице Жилник, која се пред Други светски рат доселила у Ниш из Словеније, посвећен је документарни филм „Последњи Жилник“, из 2009. године, који је делом сниман и у самој Козји. Иначе, Конрад Жилник Слободан је био отац Желимира Жилника, нашег познатог филмског редитеља и сценаристе.

Да ли је потребно да напоменем да, у светлу свих дубоких подела којима је оптерећен српски народ, постоји и друга верзија овог догађаја?

¹¹³ Градимир Маринковић: „Белопаланачки Буџак“; Београд, 2008.

По њој, читава претходна прича је измишљена. Под батинама и тортуром, сељаци су били приморани да дају такву изјаву у пиротској Озни (Одељење за заштиту народа). Конрад јесте био партизански активиста, али је ухваћен од стране четника у покушају да се пребаци у Бугарску. Осуђен је због злочина које је починио у алексиначком и нишком крају. Наводно није заклан већ је стрељан и сахрањен по пропису.

Рињска планина – врхови Ковина и Ковна

Посета једном делу Сврљишких планина новембра 2022. године, за мене је представљала велики изазов и испоставиће се – право откровење. Као и током свих ранијих одлазака у највиша белопаланачка села, Доњи и Горњи Рињ, пешке сам кренуо из центра Моклишта, са 390 m надморске висине.

После тачно једног сата хода био сам поред чесме у центру Доњег Риња. За разлику од претходних, брзих, пролазака кроз то село, овог пута сам обишао и стару напуштenu школу. Налази се непосредно изнад чесме и у лошем је стању.

На путу према Горњем Рињу сам прошао поред фарме „Борјана”. Пут ме затим водио поред места на коме се некада налазила школа, заједничка за два Риња, а на коме је сада спомен чесма. Мало навише је занимљив крст из 1918. године, са натписом на руском језику.

Са превоја између два села посматрао сам огранак Сврљишких планина северно од села Горњи Рињ. Поред Крушевице (1142 m), могао сам да осмотрим и врхове на које сам кренуо – Ковину (1205 m) и Ковну (1167 m). Раздваја их Перишка падина.

Од моје последње посете Горњем Рињу, у јулу 2015. године, ништа посебно се није променило. Кад год се нађем у овом селу, бринем о томе да ли ћу икога видети. На срећу, овог пута сам срео људе који су обављали завршне послове пре повратка у Белу Паланку. Од њих сам сазнао жалосну чињеницу да током последњег пописа, у октобру 2022.

године, у селу вероватно није пописан ниједан стални становник. Овде једино повремено пролазе ловци, дрвари и ретко планинари попут мене.

Од ових људи сам добио неопходне информације за даље кретање, јер је терен северно од Горњег Риња за мене био потпуно непознат. Током ранијих долазака у овај крај, Горњи Рињ ми је увек представљао крајњи циљ. И у овом селу сам затекао тужну слику школске зграде. У још горем стању је од оне у, 1,5 km удаљеном, Доњем Рињу.

Био сам решен да се попнем на врхове северно и северозападно од села на Рињској планини. Она се овде уздиже попут зида висине 400 m. Успон сам започео недалеко од последњих сеоских кућа и из самог подножја Ковине. Било је јасно да циљ нећу остварити лако и да ћу до неких 1050 m висине морати да се пробијам кроз шумски појас.

сл. 555: Рињска планина са превоја

сл. 556: У подножју врха Ковина

Срећом, грабова шума није била претерано густа и ја сам без већих проблема проналазио места у њој за пролазак навише. У горњем делу сам изашао на нешто чистији терен, па чак и на неку давно зараслу планинску стазу. Са сваким новим метром надморске висине поглед на југ је био све бољи. У подножју сам могао да видим објекат који нисам могао да приметим из самог села – фарму, односно летњиковоца у склопу „Борјане”. Од ње, у правцу југозапада, наставља се дугачка долина према селима Врандол и Црвена Река, у долини Нишаве. Са приближавањем врху проналазио сам све занимљивије облике крашког рељефа. Када сам изашао на неку врсту платоа, упутио сам се ка заобљеном врху Ковина. Стигао сам тамо после тачно сат времена успона.

Овде сам могао да сагледам истовремено сву лепоту и суровост Сврљишких планина. Имао сам утисак да се налазим на површини Месеца – непрегледна заравњена површ са ретким растињем, избраздана великим бројем вртача и осипана белим камењем. На западу је виша и истуренија Гулијанска планина, са Зеленим врхом као својом највишом тачком. Северно од Ковине су Снежни врх (1143 m) и Седлар (1159 m). Тамо сам уочио крдо коња. На истоку је леп и маркантан врх Ковна, мој следећи циљ. Далеко иза Ковне је мени добро позната Сулигата, а северно

– долина која води у правцу Козје и назива се Градиње падина. Изнад ње је такозвана Равна планина са Големим врхом (1252 m).

Два врха сличних имена, са разликом у висини од 38 m, раздваја око 600 m ваздушне линије, али и једна огромна и дубока вртача. Она ка југу прелази у долину (Голема падина) и спушта се у правцу пута који повезује Горњи Рињ и Козју.

За прелазак са Ковине на Ковну било ми је потребно 15–20 минута опрезног кретања по врло тешком терену. Ковна је врх прекривен камењаром. Са ње сам могао да видим стари пут, који повезује Белу Паланку и Сврљиг, а иза њега Пајешки камен и Стару планину. Долазак на овај врх из Моклишта је потрајао скоро четири сата. Прошао сам кроз пуст и ненасељен крај, није било никаквих планинарских маркација нити извора са водом за пиће.

сл. 557: Поглед са Ковине на Ковну

сл. 558: Врх Ковна

Спуст у подножје сам обавио на други начин у односу на успон, укосом и постепено смањујући висину. Изашао сам на пут између Горњег Риња и Козје и после свега 45 минута био у центру Горњег Риња. Повратак са Ковне у Моклиште је трајао укупно два сата.

Зелени и Црни врх на Сврљишким планинама

Површина коју обухватају Сврљишке планине захвата око 430 km². Највиша кота је Зелени врх (1334 m), изнад сврљишког села Гулијан. У оквиру једне незаборавне авантуре, освојио сам га са Миланом Јовановићем и својим зетом Дарком у августу 2019. године.

Успон на Зелени врх је подразумевао дуге и опсежне припреме. Сврљишке планине планинари ређе обилазе у односу на Стару или Суву планину. Нама, Пироћанцима, ти крајеви нису довољно познати, а сам

терен је захтеван и тежак за планинарење. На овај врх се може доћи на више различитих начина и ниједан од њих није лак: из белопаланачких села Крупац или Долац, те гребеном са врха Плеш (за који полазно место могу да буду сврљишко Белоиње, белопаланачко Градиште или чак Сићевачка клисура и Ћирин пролаз). Ми смо, међутим, изабрали да успон започнемо са 550 m надморске висине у селу Лозан, удаљеном око 15 km од Сврљига на исток. Путем преко Темске, Церове, Јаловик Извора и Периша, ово село је удаљено од Пирота око 56 km.

На једној раскрсници у Лозану одваја се пут који води у „срце” Сврљишких планина. Прошли смо испод Големог камена (970 m) и имали леп поглед на северне падине Сврљишких планина и села у долини Сврљишког Тимока. Пут је затим почео да кривуда и после сат времена хода били смо поред једне лепе чесме. Овде се главном путу прикључује онај који води из суседног села Гулијан. Надаље се пут пење уз брдо, серпентинама, у виду цикцак линије. Убрзо смо изашли на зараван која јасно раздваја два планинска масива – Рињску и Гулијанску планину.

По проласку кроз борову шумицу, стигли смо до места званог Бара. Од полазне тачке у Лозану било нам је потребно око сат и 40 минута хода (око 7 km). Овде се на надморској висини од 1020 m налази мала фарма тј. колиба са ограђеним простором за животиње. Пар стотина метара даље су велика чесма и планинска кућица. На чесми је спомен-плоча, постављена у част Сврљишког партизанског одреда, некада најјаче партизанске јединице у овом делу Србије.

сл. 559: Сврљишке планине

сл. 560: Чесма у месту Бара

Надаље смо имали доста проблема са оријентацијом и кретањем по изузетно тешком терену. Црни врх је на истоку и јасно је видљив, али је Зелени врх југозападно, заклоњен и не може се видети. Не морам да наглашавам да нису постојале планинарске маркације. Преостало нам је да се помажемо картом и апликацијама на својим мобилним телефонима.

Првобитни план је био да од Баре кренемо путем на југ, пређемо на јужну, белопаланачку страну Сврљишких планина и Зеленом врху приђемо са југоистока. Међутим, после неких 600 m пут се завршио, а стазица која се у почетку распознавала брзо се изгубила у густом растињу. Наводно је ту некада пролазио пут, којим су мештани сврљишког краја прелазили у Горњи и Доњи Рињ, Моклиште, Црвену Реку и Белу Паланку. Тај пут одавно не постоји.

У једном моменту смо решили да скренемо под правим углом десно. Највеће препреке у даљем кретању су нам биле велике и дубоке вртаче, чије је дно по правилу било утонуло у густу вегетацију. Због тога смо морали да их обилазимо и да на то трошимо енергију и време. Касније смо сазнали да је у овом делу Сврљишких планина пре десетак година буктао велики шумски пожар. Последице су биле евидентне: огољена усправна стабла, читава дебла и гране које труну по вртачама, прекривена травом и трњем. На таквом терену морали смо да пазимо буквално на сваки корак, јер је додатну опасност представљало оштро камење прекривено растињем. Предео ме подсетио на Видлич, северне падине Вучја и Високу стену изнад В'зганице.

Са повећањем надморске висине терен је срећом био чистији и имали смо све лепши поглед, пре свега на венац Суве планине. Није нам сметао нешто јачи успон јер смо знали да се полако приближавамо циљу наше релације. Сам Зелени врх је тешко уочљив, док се практично не дође на десетак метара од њега. На њему смо били после три сата и 40 минута од поласка из Лозана односно сат и 50 минута од места Бара. Утрошили смо много енергије за прелажење изузетно тешког терена, раскрварили руке и ноге од трња...

Зелени врх није изразит попут оних на које смо навикли у пиротском крају. Због шуме и растиња на три стране света, практично не постоји никакав поглед, осим на југ – у правцу Суве планине, Белопаланачке котлине и долине Нишаве. Врх се налази на самој граници општина Бела Паланка и Сврљиг, видљив је са обилазнице око Беле Паланке на магистралном путу односно са ауто-пута између Беле Паланке и Црвене Реке. Град Ниш је удаљен ваздушном линијом 30 km.

Овде је за време Другог светског рата била база Сврљишког партизанског одреда и ту се налазио велики војни логор. Занимљиво је, да је најближи извор питке воде био на удаљености од чак 3 km (вероватно у месту Бара). По незгодном терену, пуном стрмих гребена,

вртача и увала, некеме је било потребно чак четири сата да оде по воду и да се са драгоценим теретом врати у партизански логор.

Повратак са Зеленог врха није био ништа краћи и лакши од успона. До Баре смо стигли „пречицом”, а ја сам на тешком и опожареном терену успео да изгубим и свој мобилни телефон. На срећу, пронашао сам га и осетио велико олакшање, после двадесетоминутне агоније кроз коју сам прошао. У Лозану смо били после скоро четири сата од поласка са врха. Авантура коју никада нећу заборавити!

сл. 561: Црни врх у даљини

сл. 562: На Зеленом врху

Три и по године касније, у неким сасвим другачијим временским условима, са Миланом сам поново прошао кроз „пакао” Сврљишких планина, у намери да освојимо Црни врх (1270 m), трећи по висини на Сврљишким планинама и највиши у њиховом источном делу.

У почетку је све било слично као раније: долазак у Лозан (овог пута преко Беле Паланке, Бабиног Кала, Мирановачке Куле и Периша – 62 km), добро познати пут у планину и успон северном страном током кога је кишу заменио снег. На месту Бара затекли смо стотинак промрзлих и гладних говеда, црних планинских буша, коња и свиња мангулица. Несвакидашњи, истовремено необично леп и тужан приказ...

Црни врх је био високо горе изнад чесме на Бари, где смо Милан и ја правили паузу. Уследио је најтежи део наше акције. Кренули смо главним путем неколико стотина метара на југ, а затим скренули лево. Идеја је била да Црном врху приђемо са његове блаже, јужне стране.

Бирали смо место где ћемо напустити пут, скренути под правим углом лево и кренути ка самом врху. Ваздушном линијом он није био далеко – око 1,5 km. Међутим, прелажење тог растојања није било нимало лако, због хладног времена, снега, магле и дубоких вртача које смо морали да заобилазимо. Снег је био све дубљи са приближавањем врху – на појединим местима и до колена. Ветар нам је наносио снег у лице, а руке и прсти би зебнули чим бисмо скинули рукавице у намери да проверимо свој положај на навигацији мобилних телефона. Наша авантура тог дана стала је у тих 40 минута најтежег могућег успона...

Руку на срце, такве временске услове смо очекивали и прижељкивали јер нам је циљ био да Црни врх освојимо у екстремним околностима и да тако проверимо своје могућности. На врху смо били након два и по сата од поласка из Лозана. По лепом времену, са њега би се пружао леп поглед на преостале врхове Рињске планине, на Гулијанску планину са Зеленим врхом, на Стару планину, Тресибабу и Ртањ. Овог пута је све то изостало. Фотографисали смо се и радовали заједничком успеху, иако прсте на рукама и лице нисмо осећали од хладноће.

сл. 563: Стока у подножју Црног врха

сл. 564: „Залеђени” Црни врх

Силазак са Црног врха смо обавили његовом западном страном. Магла се на моменте разилазила и ми смо имали одличан поглед, али већ пар секунди касније све би заклонила бела „завеса”. Веома смо се обрадовали сусрету са власницима стоке. Они су из Сврљига и рекли су нам да сваког другог дана долазе ципом да нахране гладна грла.

Спуст са Црног врха до главног пута је потрајао 25 минута, а повратак у Лозан сат и 45 минута. У подножју су владали неки сасвим другачији временски услови у односу на оне на врху – у Лозану нас је затекла киша, а време налик на пролеће у Белој Паланци и Пироту.

Ореовац и кућица на стени

Ореовац је село у општини Бела Паланка, које је од центра варошице удаљено око 5,5 km у правцу југа. Налази се на падинама планине Страње и њеног Поповог врха (798 m). Условно, надморска висина села је 630 m. После Другог светског рата, 1948. године, Ореовац је имао 438 становника, почетком овог века (2002. године) та бројка је пала на 54, а сада их је свега десетак. О депопулацији најбоље сведоче бројне напуштене куће у селу.

Иако до Ореовца води сасвим солидан пут, који је у својој другој половини макадамски, Драгана Шопка и ја смо до њега, у новембру 2023. године стигли пешке. Полазно место нам је била Бела Паланка. Претходно смо обишли Белопаланачко врело, стару Цркву Вазнесења Господњег и Извиђачки дом поред Коритничке реке, пели се на Велико Курило (545 m), силазили до чесме на Головршини и споменика у Јанкиној падини на старом путу Бела Паланка–Пирот... На путу за Ореовац су нам пажњу привукли леви, занимљиви и духовити путокази до села.

У Ореовцу смо имали два домаћина, чика Зорана и чика Мику. Они су нас најпре повели у обилазак свог села. У центру је бивша четворогодишња школа, која је својевремено страдала у пожару. Некада је овде наставу похађало око 40 ђака, а сада је школска зграда потпуно руинирана и препуштена урушавању. Поред школе је чесма. Током получасовног обиласка упознали смо скоро све становнике села.

сл. 565: Улаз у Ореовац

сл. 566: Детаљ из села

Најзанимљивији део наше релације десио се у наредних сат и по времена. Драганин и мој циљ била је посета атракцији која је прославила Ореовац и читав овај крај. „Чардак ни на небу ни на земљи”, „Небеска викендица”, „Орлово гнездо”, „Архитектонско чудо” – само су неки од наслова који се могу пронаћи на интернету (уколико се претражују појмови из наслова ове приче). Жеља нам је била да обиђемо кућицу на стени, боравимо у њој и из прве руке добијемо податке о њеној изградњи.

Ова јединствена грађевина у нашој земљи, а вероватно и шире, налази се на отприлике пола пута између превоја на Великом Курилу и

Ореовца, тј. на око 1,5 km испред села. Подигнута је на јужним падинама Поповог врха и удаљена око 200 m од пута. Нема пролазника на путу за Ореовац који накратко не застане и не загледа се у правцу кућице.

Такође, нема медијске куће ни телевизијске екипе у Србији која није интервјуисала чика Мику Павловића, власника, идејног творца и градитеља кућице на стени, и направила причу о његовом необичном грађевинском подухвату. У намери да своје дечачке замисли спроведе у дело, својевремено му је највише помагао баш Зоран Михајловић. Драгана и ја нисмо могли да изаберемо боље саговорнике за своју причу.

Неколико година раније, Општина Бела Паланка је чика Мики просекла пут до његове викендице и тако му олакшала приступ. Међутим, у време када је она грађена, почетком осамдесетих година прошлог века, пута није било. Сав грађевински материјал и алат неопходан за градњу, укључујући тешке цакове цемента и песка, морали су да буду на леђима ношени уз брдо. Наша посета је била прилика да се два добра друга, и човека у поодмаклим годинама, подсети како је све то изгледало пре више од 40 година.

Градња је, заједно са припремним радовима, трајала две године. Није било струје, дизалице, електричне мешалице... Уз стену високу 12 метара мајстори су морали да поставе дрвену скелу и да, најпре штемовањем, саму стену поравњају. Поједини делови стене који су отпадали били су тешки више стотина килограма. Један од „изума”, који су свакодневно користили, била је ручна мешалица за бетон, својеврстан музејски експонат који најбоље сведочи о њиховој довитљивости.

Улазак у кућицу на стени је посебан доживљај који захтева и максималну опрезност. А шта тек рећи за осећај који имате када се нађете у просторији од осам квадратних метара која виси на стени и пркоси законима физике? Кућица се наслања на стену ширином од свега 25 cm, док су преостала 2,5 m у ваздуху! Најинтересантније је то што је кућица ослоњена о свој кров и грађена од крова ка поду. Најпре је фиксирана бетонска плоча, а потом су за њу причвршћени зидови, под и тераса. Поглед са терасе је тешко описати речима: Сува планина, долина Коритничке реке, Дивљанско језеро, Манастир Светог Димитрија, Ореовац, Шљивовички врх...

Чика Мики не смета што на својој викендици нема струју, воду, телефон. Ово је за њега посебно место, јер је на велику стену недалеко од Ореовца долазио као дечак да посматра околину. Још када је имао 12 година, „пројектовао” је кућицу у својој глави. Већ у 24. години живота почео је да остварује свој дечачки сан, откупивши земљиште на коме се налазила стена. И тако, дуже од четири деценије, његова кућица одолева ветру, киши и невремену, одушевљавајући све оне који се нађу у њеној близини. Постоје и планови за проширење, изградњом кухиње и подрума.

Пећина у оближњој стени би могла, по чика Микиним замислима, да се користи као природни фрижидер и да обезбеди природну климатизацију.

сл. 567: Кућица на стени

сл. 568: У подножју

Када смо Драгана и ја практично заборавили да смо над дубоким амбисом, милина је била слушати причу двојице добрих и вредних људи. Међу бројним папирима и нацртима нашла се и понека песма, написана управо на овом месту у тренуцима инспирације. Скучен простор, који је делило четворо људи, убрзо је учинио да атмосфера постане отворена и пријатељска. У једном тренутку се и запевало. Био сам фасциниран како боравак на овом необичном месту надахњује и испуњава људе.

Био ми је потребан ваздух. Осетио сам потребу да изађем на узану терасицу и осмотрим околину. Поглед је био феноменалан. Доле, у дну, пресијавала се на сунцу површина Дивљанског језера. Учинио ми се да сам видео и једног лабуда који га је прелетао. Занео сам се у размишљању. Био сам срећан због савршено организоване акције и истраживања у коме смо Драгана и ја уживали.

Она је куцала на стакло терасних врата и звала ме да уђем унутра. Требало је да кренемо назад, најпре у Белу Паланку, па у Пирот, а Драгана на крају у своје Власотинце... Пре самог поласка наши домаћини су нам приредили још један незабораван доживљај. Одвели су нас до места одакле је све почело – на бетонску плочу изнад крова.

сл. 569: Поглед са терасе

сл. 570: На плочи изнад крова

Више ништа није било исто. Неке ствари су се дуго након тога циклично понављале. Само делимично сам схватио зашто је то морало да буде тако. Понекад вам најситнији детаљи одреде судбину. Помирио сам се са тим да морам да будем јак, да се борим и самом себи помогнем кад ми је тешко. Знао сам да нико неће моћи то да уради уместо мене...

Доња и Горња Коритница, Коритничка клисура (Ждрело)

Најкраћа веза између Беле Паланке и Бабушнице води кроз изузетно леп крај, долином Коритничке реке и поред Дивљанског језера. На 7,5 km од скретања у центру Беле Паланке, или 2 km од проласка кроз село Дивљана, налази се Доња Коритница. Ово место је од Пирота удаљено око 38 km.

У новембру 2019. године сам урадио оно што обично чиним када се нађем у Доњој Коритници. Оставио сам ауто на улазу у село и кренуо пешке путем кроз његов горњи део. Већ после неколико минута, био сам на месту где су се некада налазиле најзначајније грађевине – задружни дом, продавница и месна канцеларија. Велики број старих и напуштених кућа указивао је на чињеницу да је ово некада било велико и јако село. Школа у њему постоји од 1869. године.

Пут затим напушта Доњу Коритницу и следи неколико стотина метара „празног простора” који раздваја два суседна села. Шумовите падине Суве планине одавде делују импозантно. С друге стране, на исток, леп је поглед на Шљивовички врх на коме се налази бивши војни објекат.

У центру Горње Коритнице су зграда амбуланте и велика основна школа, још већа од оне у Доњој Коритници. Села су наводно добила име по свом коритастом положају у долини између Суве планине и Страћа.

Увек сам волео да направим кружну релацију и да по силаску на регионални пут Бела Паланка–Бабушница кренем десно – низ Коритничку реку, према Доњој Коритници и месту где сам оставио ауто.

У јесен 2019. године сам, по уласку у Доњу Коритницу, приметио нешто што је у то време било изузетно актуелно и што ми се није допало. Најпре је то био водозахват. Затим, у дужини од неколико стотина метара, уопште није било реке јер је једноставно била „спакована” у цеви. Како сам ишао кроз село, схватио сам да је све то за потребе „Електране Коритница”, подигнуте 2017. године. Био сам збуњен јер добрим делом године снага Коритничке реке није довољна ни за покретање обичног воденичког точка, а камоли турбина мини-хидроелектране. Изразио сам сумњу у рентабилност самог постројења. Истовремено, било ми је жао што је уништавање природних водотокова, као пошаст модерног доба у Србији, захватило и мој крај.

Непосредно испод МХЕ „Коритница” је скретање на пут за Ракош. Прекопута је споменик палим борцима, као и највећа воденица (од неколико које су некада биле активне) на Коритничкој реци. После отприлике сат времена хода кроз два села, затворио сам круг и био спреман за наставак путовања овим лепим крајем.

сл. 571: Сеоска кућа (Д. Коритница)

сл. 572: Школа у Г. Коритници

Воде у Коритничкој реци има сасвим довољно, чак и у јесен. Уосталом, на тој реци је, неколико километара ниже, испод села Дивљана, формирано вештачко Дивљанско језеро. Међутим, ситуација са водом је сасвим другачија изнад Горње Коритнице, у клисури Ждрело.

Коритничка клисура почиње одмах по изласку из Горње Коритнице у правцу Бежишта и Бабушнице. Пре уласка у клисуру, с десне стране пута је уређено врело. Десетак метара даље, у самом кориту реке, налази се још једно, јаче врело. На овом месту, у сушном периоду године, практично настаје Коритничка река. Истовремено, узводно у Коритничкој клисури нема готово ни капи воде.

Нећу погрешити ако кажем да вода кроз ову клисуру протиче само у пролеће, након отапања снега на источним падинама Саве планине и западним обронцима Страња. То се дешава и након јачих летњих пљускова или дужих кишних периода у јесен. Тада, изузетно, на источној (шљивовичкој) страни Ждрела проради и неколико бујичних водопада.

Том приликом се велика количина воде обрушава са стрмих падина на сам пут, а затим и у корито реке. Ово је најизраженије у пролеће.

Висинска разлика, између улаза у клисуру код Горње Коритнице и излаза низводно од села Бежиште, износи нешто преко 100 m. На кратком растојању у клисури се налази неколико мостова, а на самој реци се налазе бетонске бране које штите оближња села од бујичних вода. Отприлике на средини клисуре је објекат водовода. Неоспорна је чињеница да и сама Коритничка река понире у својој клисури на одређеним местима. Пролазак пешке кроз Ждрело, целом његовом дужином (око 2 km), коритом Коритничке реке, никада нисам реализовао.

сл. 573: Улаз у Коритничку клисуру

сл. 574: Пут кроз Ждрело

По изласку из Коритничке клисуре следи скретање за последња белопаланачка села у овом делу општине – Бежиште и Шљивовик. Затим се пролази кроз Ресник и преко превоја Бела Вода. Раскрсница у Доњем Стрижевцу, где се раздвајају путеви за Бабушницу и Пирот, од краја клисуре је удаљена око 6,5 km. Читава кружна релација је погодна за бициклисте (Пирот–Црноклиште–Бела Паланка–Коритничка клисура–Доњи Стрижевац–Блато–Пирот) и дугачка је око 68 km.

Мало и Велико коњско, Смрдан, Пасарело (Сува планина)

Неколико пута сам обилазио ова места. Почетком новембра 2018. године, непосредно после активирања мог блога о пиротском крају, Манастир Светог Димитрија у Дивљани је куму Марјану и мени био полазна тачка за одлазак до тог прелепог пространства. Четири године касније, крајем децембра 2022. године, када сам био у лепом друштву три планинарке из Власотинца (Драгане, Ане и Милице), до места из наслова приче смо дошли из сасвим другог правца – са излетишта Три локве.

Фотографије у овој причи ће бити комбинација та два незаборавна планинарења.

Одвајање на стазу за Пасарело је између Дивљанског манастира и децјег одмаралишта, поред спортских терена. Налази се на 475 m надморске висине и на 35 km удаљености од Пирота. Добро је обележено путоказом и надаље постоје планинарске маркације.

До Пасарела води пут, односно стаза, у дужини од око 11 km. Већим делом се пролази кроз шуму и савладава висинска разлика од скоро 1050 m. За то су Марјану и мени била потребна три и по сата хода. Добра околност је та што до одредишта нема већих скретања, а повећање надморске висине је углавном постепено и не превише захтевно. Релација доста подсећа на успон на Преслап и Дивну горицу, са скретања изнад села Мокра.

Морам да нагласим да је у почетном делу доста изражена сеча шуме па сам са Драганом Шопком у августу 2023. године, када сам последњи пут пролазио овом деоницом, био сведок настанка бројних нових шумских путељака. У једном делу они су нам правили сметњу, у смислу да смо губили главни пут и били принуђени на тумарање. Касније није било проблема. Ово наводим због тога што се изглед појединих крајева брзо мења услед људске активности и често постају непознатљиви путеви којима се некада пролазило. Информације које сте добили од других планинара или на интернету тада постају неупотребљиве јер се не слажу са ситуацијом коју затичете на терену.

Пут је тврд, са каменом подлогом. У јесен је покривен лишћем, што је Марјану и мени због проклизавања представљало и мали проблем током повратка. Са порастом надморске висине отвара се поглед према селу Мокра и Белој Паланци, а у даљини према Старој планини и Сврљишким планинама.

После отприлике два сата хода долази се до проширења у буковој шуми на коме је једна колиба. Мало даље је пропланак где се са десне стране прикључује пут са, око 4 km удаљеног, Преслапа. Тај пут пролази испод Рженца (1459 m), атрактивног одсека између Дивне горице и Пасарела. На пропланку је и лепо одмориште, окружено четинарима.

Недалеко одавде, излази се на место које ме одувек одушевљавало својом лепотом и мирноћом. То је прелепа крашка увала Мало коњско.

Састоји се из неколико вртача и са свих страна је окружена листопадном и четинарском шумом. Налази се на надморској висини од око 1280 m. Овде се могу срести крда полудивљих сувопланинских коња и крава.

Са овог места лево, у правцу југоистока, креће тешко уочљив шумски пут којим се брзо стиже до још једне крашке увале и познатог пашњака у крају. То је Велико коњско. Димензије су му, сходно имену, доста веће у односу на оближње Мало коњско и спада у ред највећих вртача на Сувој планини. Условно је на 1270 m надморске висине и нагнуто је ка југозападу. На северу је врх Гавран (1366 m), а високо горе на другој страни долине је Трештен (1470 m). Иза њега се налази чувена Ракош-чесма, најважнији извор воде на Сувој планини.

Велико коњско је било пролазно место за Драгану, Ану, Милицу и мене у повратку са Пасарела и Смрдана. Тада смо, најпре, прошли кроз Мало па кроз Велико коњско и кружном путањом се вратили на пут за Три локве. У шуми, источно и изнад Великог коњског, може се скренути на пут за Дивљански манастир.

сл. 575: Мало коњско

сл. 576: Велико коњско

Изнад Малог коњског води обележена стаза кроз шуму до подножја Смрдана. Њен почетак је у јужном делу увале, насупрот путу којим се долази из правца Дивљанског манастира. За излазак на зараван испод врха Смрдан (1467 m), на коме се налази планинарски дом „Чика Дане”, потребно је највише пола сата. Он је стедиште нишких планинара и изграђен је у првој деценији овог века. Нажалост, помало оставља утисак недовршеног објекта.

Чика Данетов дом је добра полазна тачка за освајање околних врхова. Потребна су свега 20 минута за успон на најближи Смрдан и повратак на велику ливаду. Поглед са Смрдана је прелеп јер се коначно са њега, после неколико сати планинарења, пружа прилика да се види главни венац Суве планине који подсећа на високи зид.

У шуми испод Смрдана је један плитак бунар (или каптирани извор) по коме је врх добио име. Пошто је прилив воде у њега слаб, она

није добра за пиће и пре употребе се мора дезинфиковати. То је један од ретких извора воде на овако великој висини на Сувој планини.

сл. 577: Планинарски дом „Чика Дане”

сл. 578: На врху Смрдан

Ливада у подножју Смрдана је од Пасарела на удаљености мањој од једног километра. Обележена стаза води кроз шуму. На једном месту је одвајање на другу стазу, којом се стрмо наниже кроз букову шуму може сићи до изворишта Топоничке реке и села Космовац. Пре Пасарела се пролази поред торова за чување оваца.

Излазак на Пасарело, феноменални видиковац на 1522 m надморске висине, где се Сува планина увија попут потковице и својим краћим бочним краком залази у Белопаланачку котлину, за сваког планинара који први пут долази на ово место представља непоновљив доживљај. Бржи и лакши начин за долазак је од места Три локве, најважнијег раскршћа локалних путева на Сувој планини. Одатле је за успон на Пасарело потребно око сат и по времена. Иначе, термин „пасарело” у планинарењу обично означава узвишени прелаз или пролаз који спаја два планинска врха.

Тешко је описати речима оно што се види са Пасарела. У питању је један од најлепших видиковаца и једно од најатрактивнијих места у овом делу Србије. Главни и највиши део Суве планине је у видокругу целом својом дужином – почев од Мосора на западу, преко Соколовог камена, Трема и Ђорђине чуке. На југу је доминантан врх Големо Стражиште. У правцу севера, на другу страну од Пасарела, јесу поменути Смрдан, Рженац, превој Преслап и Дивна горица. Северозападно од Пасарела је понор дубок чак 850 m. У подножју су долина Топоничке реке, Влашка пољана и Космовац. Мало даље низ Топоничку реку је белопаланачко село Топоница.

Растојање ваздушном линијом од Пасарела до Дивне горице је 4,7 km, а до Трема 5,8 km. У даљини се могу видети венци Сврљишких планина и Старе планине. Далеко на северу је Ртањ са карактеристичним врхом у облику пирамиде. Треба имати на уму да на Пасарелу готово увек дува ветар јер се овде укрштају ваздушне масе из различитих праваца.

сл. 579: Излазак на Пасарело

сл. 580: Поглед на венац Суве планине

Црква Пресвете Богородице и Шупљи камен код Вргудинца

Вргудинац је удаљен од центра Беле Паланке око 6,5 km и свега 500 m од скретања са магистралног пута Пирот–Ниш. Село се налази у подножју истуреног дела Суве планине, који се на Пасарелу одваја од њеног главног планинског венца и дубоко залази у Белопаланачку котлину. Смештено је у долини једног потока.

У горњем делу села су задружни дом и спомен-чесма. Проширење на коме се налазе (370 m надморске висине) било ми је полазна тачка за освајање Дивне горице (1389 m), једног од најатрактивнијих врхова на Сувој планини, у јулу 2023. године. Планинарска стаза је обележена и користи се за традиционалне Ђурђевданске успоне на овај врх. Мени су за то била потребна нешто више од два сата времена.

У повратку ми се указала прилика да познавање овог краја обогатим не једном, већ са две нове приче. Вргудинац се „право ниоткуда” показао као једно изузетно занимљиво село и указао ми на то да још увек имам много тога да учим о крају у коме живим. Две независне приче које су се догодиле једна за другом учиниле су мој излет до овог белопаланачког села незаборавним.

Већ у почетку свог успона на Дивну горицу, у непосредној близини села, приметио сам одвајање једног пута у правцу запада. На неких 500 m удаљености он се завршавао на месту, које је у навигацији мог мобилног телефона било означено као „Никета Ремезијански”. Помислио сам да је у питању неко старо црквиште посвећено првом ранохришћанском просветитељу на овим просторима и епископу ремезијанском, који је живео у Ремезијани (данашњој Белој Паланци) крајем IV и почетком V века наше ере.

Тако сам након спушта са Дивне горице кренуо у део Вргудинца у коме до тада нисам био. Изашао сам на сасвим квалитетан пут који је до места на врху долине водио из центра села. А онда сам, на своје велико изненађење, приметио контуре цркве за коју нисам ни знао да постоји. Убрзо сам се нашао на проширењу испред, зидом ограђене, црквене порте. Ту се налази јак извор воде са коритом од камена и бетона.

Било је очигледно да се налазим пред прелепом црквом, чија је обнова била у пуном јеку. У самој цркви су били мајстори које нисам желео да прекидам у раду. Касније, по повратку кући и претражујући интернет, сазнао сам да је реч о цркви подигнутој 1907. године. Посвећена је Успењу Пресвете Богородице и њена обнова је започела 2019. године.

У претходном периоду црква код Вргудинца је била напуштена и у врло лошем стању. Захваљујући труду и несебичности добрих људи, пореклом из овог краја, требала је у најскорије време да засија неким новим сјајем јер су се радови приводили крају. На Велику Госпојину, 28. августа 2023. године, било је планирано да се обави освећење овог храма. Мало је рећи да сам био одушевљен оним што сам видео.

Занимљиво је да се недалеко од цркве налази и стара сеоска школа. Сазнао сам да су постојали планови да се и она обнови и да буде оспособљена, у сврху службе будућој цркви. Пријатно изненађен због свега што сам доживео у претходних пола сата, вратио сам се до центра Вргудинца за свега десетак минута.

сл. 581: Нова црква код Вргудинца

сл. 582: Прелепи звоник

Следи друга прича... Годинама сам био уверен да сам, последњег дана, за мене важне и незаборавне 2018. године, југоисточно од Вргудинца, пронашао чувени Шупљи камен. Изглед самог места које сам тада обишао, а које је у топографским картама означено као Камен (426 m), савршено је одговарао опису места о коме сам читао у литератури.

Међутим, враћајући се из Вргудинца, након успона на Дивну горицу и обиласка, до тада мени непознате цркве, у разговору са једним старијим човеком у селу, на моје помињање Шупљег камена он је показао руком у сасвим другом правцу. Тада ми је синило... Сетио сам се да сам деведесетих година прошлог века, на својим бројним путовањима аутобусом на релацији Пирот–Београд, због студија, посматрао велику стену са отвором (прозорцем) у средини, недалеко од пута. Очигледно сам је у зиму 2018. године тражио на погрешном месту. Овог пута сам одмах знао да се налази у сасвим другом делу атара Вргудинца, ближе Црвеној Реци. Није било шансе да не одвојим мало времена и не обиђем ово место. Мештани верују да је тамо пронађено велико благо...

У близини села Вргудинац, у општини Бела Паланка, налази се брдо Шупљи камен. Занимљива је легенда везана за настанак овог брда. У повратку са ратног похода на Бугарску 1018. године, византијски цар Василије II је застао на Цариградском друму између данашњег Пирота и Ниша. Својим војницима је наредио да ископају подземне просторије у које је похранио огроман ратни плен, тежак по процени 300–400 kg. Шљунак, којим је у то време посипан пут, искоришћен је да се изнад овог места подигне вештачко брдо и да оно буде обележено отвором у облику срца. То је била главна одлика Шупљег камена, до лета 2000. године, када је брдо делимично порушено.

Наводно је једна инжењерска јединица Војске Југославије била на тајном задатку па је она, под изговором изградње пута, уклонила читаво брдо. По неким сазнањима, „радове” је посећивао лично генерал Небојша Павковић, тадашњи начелник Генералштаба Војске Југославије.¹¹⁴

Из Вргудинца сам се спустио колима до магистралног пута и кренуо у правцу села Црвена Река. Око 2 km ниже од Вргудинца је надвожњак на ауто-путу. Шупљи камен се налази недалеко од овог места, за које сам ја дуго био уверен да представља обичан каменолом.

На локацији бившег Шупљег камена био сам након свега пет минута и уверио се у веродостојност горенаведене приче. С друге стране, до овог места од магистрале води сасвим добар асфалтни пут. Касније сам кући дошао до закључка да је место под тим именом уписано и у топографску карту (346 m), али ја на то раније нисам обраћао пажњу...

¹¹⁴ Са некадашњег сајта www.jovanarandjelovic.edu.rs/Летопис школе „Јован Аранђеловић” у Црвеној Реци

сл. 583: Скретање испод надвожњака

сл. 584: Некадашњи Шупљи камен

Влашка пољана и извориште Топоничке реке

По мом мишљењу, један од најлепших крајева на територији Пиротског управног округа (а да није у питању Стара планина) налази се у општини Бела Паланка, у „скуту” који формирају главни венац Суве планине и њен бочни, северни крак. Много пута сам га обилазио и увек уживао боравећи у њему.

Обично је место где сам остављао аутомобил и даље, са ранцем на леђима, кретао пешке, било село Топоница и мало проширење насупрот задружном дому и спомен-чесми. Током последњих посета, да бих добио мало на времену и скратио растојање, продужавао сам још око 2,5 km одличним асфалтним путем према Космовцу. Ново полазно место би било на 585 m надморске висине, на пропланку где је информативна табла о уласку у специјални резерват природе „Сува планина”.

Километар након овог места престаје асфалтни пут. Даље до Космовца, као и кроз само село, води обичан макадам. Успут је немогуће не загледати се у гребен Суве планине, њен највиши врх Трем и чувене кулоаре који воде ка њему.

Са платоа у Космовцу, у правцу југоистока, продужава кривудава и врло лош пут који често зна да буде прекривен блатом браон-црвене боје, карактеристичним за овај крај. Управо тај пут води у један од најскривенијих делова Суве планине, подно Смрдана и Пасарела.

Са овог пута је изванредан поглед на Дивну горицу, Преслап и Рженац. Високо горе десно, на самом гребену су: Ђорђина чука, Големо лице, Пасарело, Смрдан... Највише пола сата је довољно да се из Космовца дође до места где треба прегазити Топоничку реку и прећи на њену десну обалу.

сл. 585: Гребен Суве планине

сл. 586: Топоничка река

У марту 2024. године сам, по преласку Топоничке реке, продужио путем лево за Влашку пољану. У почетку је шумски пут био веома лош, а касније је био бољег квалитета и омогућавао ми је леп поглед низ долину Топоничке реке. Безброј малих потока се сливало са падина Рженца. На једном месту је скретање на обележену стазу којом се може на Преслап и даље на Дивну горицу.

Пут на једном месту повија десно и продужава до појате са неколико помоћних објеката. Око 300 m даље је пропланак који се зове Влашка пољана. Налази се на 805 m надморске висине, удаљена је 4 km од Космовца и налази се тачно испод Преслапа, превоја између Дивне горице и Рженца. Од полазног места између Топонице и Космовца, мени је требало око сат и по времена хода.

Влашка пољана је прелепо и осунчано место које ми се свидело на први поглед. Некада је представљала иступрену махалу или сточарско насеље Космовца, у којој је после Другог светског рата живело око 40 људи. Данас их и у самом Космовцу има мање – највише 30. На овом месту сада има свега неколико кућа.

На Влашкој пољани су се одувек окупљали сточари, ловци, дрвари, планинари... Нажалост, ово место је све ређе посећено, посебно у зимском делу године. Одавде је прелеп поглед на венац Суве планине са Тремом и Соколовим каменом.

сл. 587: У подножју Преслапа

сл. 588: Влашка пољана

Годину дана раније, у априлу 2023. године, посетио сам најтајанственији део овог прелепог краја са Аном Николић, колегиницом са посла и планинарком пиротског „Видлича”. Полазно место нам је, такође, била Топоница. По проласку кроз Космовац и преласка на десну обалу Топоничке реке, скренули смо десно, на стазу која води навише, уз реку. Маркације надаље не постоје.

Први пут сам био у овом крају и први утисак на мене оставили су обиље воде, мноштво поточића, лепе зелене ливаде и крдо крава на испаша. По преласку на леву обалу реке, имали смо утисак да се налазимо у неком старопланинском долу, а не на северним падинама Суве планине. Шумски пут нас је још једном вратио на десну обалу Топоничке реке и ту смо ушли у право „царство” сремуша.

Занесени разговором нисмо ни приметили да се жубор воде више не чује и да се речица више не прелива преко камења обраслог маховином. Корито Топоничке реке је најједном постало суво! Од места где смо прегазили реку (где се на другу страну одваја пут за Влашку пољану) прешли смо 1,5 km за око 30 минута.

Истраживали смо необичну појаву. Десетак метара наниже вода се јављала на неколико места и Топоничка река је започињала свој ток. Вода је била изузетно бистра, а камење је, у комбинацији са зеленом маховином, стварало несвакидашњу слику. Дошли смо до закључка да извориште реке није фиксно, као што смо навикли да видимо на другим местима. Ми смо затекли избијање воде на око 780 m надморске висине, али у време топљења снега и влажнијих периода године извориште се помера навише. Свој најнижи положај достиже у лето и јесен.

У повратку смо решили да кренемо уз поточић, који је једина притока Топоничке реке на деоници коју смо прешли. Брзо смо дошли до места на коме се налази тзв. Космовачки водопад. Висок је око 3 m. Неопходне информације за долазак до њега претходно нам је дао мој пријатељ из Ниша, Дејан Чупић.

Баш овде, уз Стушку падину, може да се започне нимало лак успон на грбен Суве планине и да се изађе близу места где се налази планинарски дом „Чика Дане”, између Смрдана и Пасарела. Ову руту понекад користе нишки планинари за освајање поменутих врхова.

сл. 589: Прелепа слика

сл. 590: Извориште Топоничке реке

Грбен Суве планине – Ђорђина чука, Трем, Соколов камен, Мосор

Највиши део Суве планине, који из Космовца изгледа као својеврсни зид или штит, најатрактивнији је за планинаре на читавом њеном венцу. Они најспособнији и најхрабрији успевају да се на њега попну са северне стране, из самог подножја, кроз пролазе између Ђорђине чуке и Трема (тзв. Блажини другови и Ипсилон кулоар) и да на тај начин осете све чари алпинизма. И сами сељаци из Космовца и суседних села су некада изводили стоку ка врховима Суве планине кроз Латинску врвину и пролаз Лесни рт, тачно испод врха Големо лице (1663 m), што је данас тешко замисливо.

Најлакши и најбезбеднији начин за успон на овај део Суве планине је са паркинга на Бојаниним водама, омиљеног излетишта Нишлија. Место се налази на око 865 m надморске висине, удаљено је 67 km од Пирота (око сат и по вожње) и 25 km од центра Ниша. Нажалост, до њега

води деоница од око 5 km изузетно лошег пута од Горње Студене. Редовна аутобуска линија саобраћа из Ниша само до овог села.

Стаза до Трема је непрекорно обележена и нема никаквих брига по питању оријентације. Пошто је близу највећег града Јужне Србије, који има врло развијену планинарску традицију и велики број планинарских друштава и планинара, на стази практично увек има некога, што није случај рецимо са Старом планином. С друге стране, савладавање висинске разлике од око 940 m није нимало лако. Слободно могу да кажем да је освајање Трема теже од успона на 360 m виши Миџор.

Остаће ми у пријатном сећању успон на Трем, који сам обавио са Миланом Јовановићем и зетом Дарком, првог дана септембра 2019. године. У почетку се са Бојаниних вода иде макадамским путем, подножјем Соколовог камена. После отприлике пола сата хода, на обележеном месту се скреће на шумску стазу. Овде се налази Љубина чесма и то је последње место, на путу до Трема или Соколовог камена, на коме се планинари могу снабдети водом.

Даље се иде најпре кроз букову шуму, а затим се стаза сужава и терен је нешто чистији. Ка северу је леп поглед на масив Сврљишких планина, а на југоистоку се већ може видети горостасни Трем. Ова стаза се назива „Краљев пут”. После нешто јачег успона, поново кроз букову шуму, излази се на Девојачки гроб, важну раскрсницу планинарских стаза. Лево, у правцу истока, иде се на Трем, а десно (запад) на Соколов камен. Девојачки гроб је тачно на половини пута између Бојаниних вода и Трема и налази се на надморској висини од око 1320 m, на превоју између два велика масива Суве планине, који су видљиви издалека.

„Краљев пут” је просечен у време краља Милана Обреновића, од Бојаниних вода до Космовачких коруба. Наиме, краљ Милан је био страствени ловац, посебно на медведе којих је у то време било пуно на Сувој планини. А у Космовцу је био неки ловац по надимку Мечкар, који је уловио много медведа. Када је краљ Милан чуо за Мечкара, те да је он једини који је више медведа уловио од свог краља, пожелео је да га упозна.

Краљ Милан и Мечкар су тако постали велики пријатељи и заједно су ишли у лов на медведе. Кажу, мада је то само легенда, да је Милан наредио просецање овог пута да би лакше могао ићи у лов. Идеја са овим путем је била добра и то је требало да буде најкраћа комуникација људи из тог краја ка Нишу. Градња пута је престала са абдикацијом краља Милана Обреновића 1888. године.¹¹⁵

Са Девојачког гроба се отвара леп поглед на југ, у правцу Запања и Бабичке горе. Следи тежа половина релације до Трема. Треба савладати 500 m висинске разлике на релативно малом растојању. Нама је за то

¹¹⁵ Братислав Петровић, Бела Паланка, 2023.

требало око сат и по времена. Стаза је каменита, тврда и у појединим деловима веома стрма. Честе паузе су неопходне. Са порастом висине све је лепши поглед на град Ниш, Јастребац, Ртањ, Стару планину, заплањска села, као и на „море” пластеника у околини Лесковца и Власотинца.

У свом завршном делу стаза је мекша. Јужне падине Суве планине су обрасле травом, док је северна страна окомита и скоро под правим углом се спушта у крај изнад белопаланачког села Космовац.

Ми смо на врху били после скоро три сата хода од Бојаниних вода. Ово је једна од најлепших и најатрактивнијих планинарских стаза у Србији, а о успону на Трем (1810 m) маштају многи српски планинари. На врху готово увек дува јак ветар. Поглед је фантастичан и допире до територија Бугарске, Македоније и Косова. Велика је вероватноћа да се на Трему сусретнете са неким од планинара и да у неформалном разговору размените своја планинарска искуства.

сл. 591: Превој Девојачки гроб

сл. 592: Највиши врх Суве планине

Постоје и други начини за излазак на Трем, рецимо јужном страном из гацинханских села Калетинац, Сопотница и Горњи Душник. Ја сам са Драганом Шопком, у августу 2023. године, успео да до њега дођем из правца југоистока, са 6 km удаљеног Пасарела. Претходно нам је требало око три и по сата да на овај превој и феноменални видиковац дођемо од Дивљанског манастира.

У почетку су обележја на стази између Пасарела и Трема била коректна, али се касније маркација губила или је била веома бледа и ретка. Најпре смо ишли самим ободом стенског одсека, а касније на нешто већој удаљености од њега. Кретање овом деоницом могао бих да упоредим са ходањем по површини Месеца, због изузетно тешког терена препуног вртача и увала. По тим такозваним валогам, читав крај са леве стране стазе према Трему, површине 57 km², Јован Цвијић назвао је Валошје. Са јужне и западне стране ову, занимљиву и пуну предеону целину, ограничавају Големо Стражиште, врх Комин (1682 m) и Трем.

Кретање на овој деоници додатно отежавају густа трава и клека, а нама су главни непријатељи поред њих били и јако сунце и висока

температура. Не постоји никаква заштита од непогода. Ипак, и на тако једноличном терену успут се наилази на нека занимљива места, као што су јаме и благи врхови које су планинари обележили наслаганим камењем. За долазак на Ђорђину чуку нам је требало два сата и 40 минута од Пасарела. Са овог врха је сјајан поглед на Сврљишке и Стару планину.

Између Ђорђине чуке и Трема су један већи расед и дубља попречна долина. Ту се на самој ивици стенског одсека налази дубока јама. На Трему смо били после четири сата и 10 минута хода од Пасарела или скоро осам сати од Дивљанског манастира (око 20 km).

*Део Суве планине од Пасарела до Трема је потпуно безводан. Недалеко од Трема је пећина Ледници. Она се налази усред литице и окренута је ка северу. До ње се силази стрмом и надасве опасном, тесном стазом. Преко зиме ветар навеје снег у пећину и он се ту задржи па га током пролећа и лета, до Светог Илије, експлоатишу сточари из Калетинца. Секу га секирама на коцке, конопцима праве упртаче као на ранчевима и на леђима га износе из пећине. Затим га стављају у лимену бурад где се на сунцу топи. Тако долазе до воде за појење стоке.*¹¹⁶

Драгана и ја се са Трема нисмо вратили истим путем. Спустили смо се преко Девојачког гроба и „Краљевим путем” до пута за Бојанине воде, одакле нас је Ивица из Нишке Бање колима вратио до Дивљанског манастира. На томе ћу му увек бити захвалан.

сл. 593: Валоже са стазе према Трему

сл. 594: Трем са Ђорђине чуке

Ако се по изласку на Девојачки гроб скрене десно, ка северозападу, после отприлике сат времена се може стићи на врх Соколов камен (1523 m). Приликом једног таквог успона, у септембру 2020. године, на „Краљевом путу” сам упознао искусног планинара Ивицу Стефановића. Он је тада био на свом 199. успону на Трем, што је за мене био невероватан податак. У годинама које су уследиле Ивица и ја смо остварили неколико заједничких планинарских акција, а он је број успона на највиши врх Суве планине увелико пребадио преко 200.

¹¹⁶ Братислав Петровић, Бела Паланка, 2023.

Тада смо се растали на Девојачком гробу и ја сам сâм продужио ка Соколовом камену. Стаза до овог врха води дијаметрално супротно у односу на Трем. Неупоредиво је лакша – краћа је, мањег нагиба, урасла на појединим деловима у високу траву, али и даље одлично обележена. При врху стаза води по самом гребену. Леп је поглед на део Заплања, ближе Гацином Хану. На северу је, дубоко доле у подножју, леп поглед на белопаланачко село Вета и необични Ветански манастир.

На врху Соколов камен, обележеним „пирамидом” од камена, био сам после два сата хода од поласка са Бојаниних вода. Интересантно је да се неколико стотина метара даље, у правцу Ниша, налази врх сличне висине. На њему је метална ознака попут оних које постоје на другим врховима „Нишке трансверзале”. Главна предност Соколовог камена у односу на виши и атрактивнији Трем је лепши поглед на сам град Ниш.

Тада сам послушао Ивичин савет и наставио даље гребеном Суве планине. Жеља ми је била да се до Бојаниних вода, где сам оставио аутомобил, вратим преко Мосора и тако направим кружну туру. То је била права авантура јер ме стаза водила низ веома стрм терен. Успут сам имао поглед на села у околини Гациног Хана, као и на саму варошицу.

Један део трасе сам ишао по гребену и деоница ме подсетила на успон „по оштрици ножа” на Бежениште, највиши врх планине Гребен у општини Димитровград. Стално се иде наниже (Мосор је око 550 m ниже у односу на Соколов камен!), али је пролаз на појединим местима баш тежак. Северне падине Суве планине су овде јако шумовите.

У свом завршном делу, стаза прелази на јужну страну планине, почиње равнији терен и улази се у букову шуму. После скоро сат и по, веома захтевног спуста са Соколовог камена, стигао сам на зараван на којој се налазе антенски стуб и раскршће планинарских стаза. Право се продужава за Мосор, на север се иде за Бојанине воде, а на југ се спустом може у села Јагличје и Копривница. Пре Мосора је још једно скретање – за Доњу Студену и Нишку Бању. Стаза која повезује Соколов камен и Мосор назива се „Соколов пут”.

Тако сам се, усред врелог септембарског дана, нашао у подножју вертикалне стене која се назива Мосор. Због умора и врућине одустао сам од успона на сам врх. Одмарао сам и уживао у погледу на Соколов камен и Трем у његовој позадини, на јужне падине Суве планине, Заплање, Бабичку гору, Селичевицу, Гаџин Хан... До Бојаниних вода сам се вратио лепом шумском стазом.

Првог дана 2024. године сам остварио своју дугогодишњу жељу и попео се на Мосор. Кренуо сам поново са паркинга испред некадашњег планинарског дома на Бојаниним водама, али сада низ пут – ка Горњој Студени. После неколико стотина метара сам скренуо на планинарску стазу која води кроз шуму. Одлично је маркирана. У најнижем делу је

било много блата. У даљем напредовању ка Мосору прошао сам кроз крај са много посечене шуме. Био је леп поглед низ долину према Студени.

После 40 минута од поласка поново сам био испод огромне стене, овог пута решен да се попнем на њу. Са јужне и југоисточне стране је готово вертикална и неприступачна. Успон се обавља североисточном страном Мосора и траје десетак минута. По влажном времену он може да буде ризичан због клизавих стена. Почетни, нижи део стазе је захтевнији. Све је лепо обележено. Заравњени врх се налази на висини од 984 m.

У правцу Ниша, низ гребен Суве планине, наставља се стазом ка Црном камену и Нишкој Бањи. Мосор је, иако неупоредиво нижи у односу на Соколов камен и Трем, веома атрактиван видиковац. У мом случају, Трем је био у облацима. На врху сам срео Јелицу и Драгана, младе планинаре из Ниша. Свет је мали. Кроз разговор смо брзо установили да имамо заједничке пријатеље.

Тако ми је започела 2024. година. Тада сам знао да ће Мосор бити у наслову моје друге књиге, чије сам писање већ био започео... Повратак до Бојаниних вода потрајао је око 50 минута.

сл. 595: Соколов камен (обележени врх)

сл. 596: Поглед са Мосора

Видиковци надамак Ниша – Кусача и Јечава

Између ауто-пута и магистралног пута на деоници између Ниша и Црвене Реке, северно од главног венца Суве планине и јужно од Сићевачке клисуре, налази се брдовито подручје које можемо сматрати делом Суве планине. Заузима површину од око 60 km². Његова највиша тачка је истакнуто брдо Облик изнад Островице (901 m). Међутим, једно од најатрактивнијих места и уједно један од најлепших видиковаца на територији Ниша, налази се у његовом крајњем западном делу. То је

Кусача или Вис (771 m), изнад леве обале Нишаве, на њеном изласку из 16 km дуге Сићевачке клисуре.

Кусача се може видети са паркинга испред Манастира Свете Петке у Островици, у проширењу између два дела Сићевачке клисуре. Ја сам се пео на њу августа 2021. године, из села Куновица, удаљеног од Пирота око 68 и од центра Ниша 18 km. Пут за ово село ме водио преко Просека и Јелашнице. Полазно место за мој успон на Кусачу било је на 535 m надморске висине.

Интересантно је да се Сува планина у прошлости звала управо Куновица, по врло распрострањеном дрвету кун (данашњи назив је клен). Једно од обележја успона на Кусачу је леп поглед на венац Суве планине и атрактивна места на њој: Мосор, Соколов камен, Девојачки гроб и Трем. Стаза до видиковца је, од почетне тачке у селу, дугачка око 3 km. У почетном делу није било маркација. Оне су се појавиле тек касније, приликом завршног успона на стенски одсек. Стазу сам прешао за 45 минута и нисам имао никаквих проблема са сналажењем.

Најпре је успон благ и пријатан. Предео је испресецан великим бројем путељака, али то не треба да брине јер се сви касније спајају у један, који води на Кусачу. Пролази се кроз плитку долину која се назива Коњарник. Након ње је успон нешто јачи.

Кусача није маркантни врх већ одсек који се полако спушта према југу и југозападу. При самом крају успона, стази из Куновице се прикључује обележена планинарска стаза која полази из оближњег нишког села Манастир. Ово малено место се налази у самом подножју Кусаче и до њега се долази уским путем из Просека. Нишки планинари често за успон на Кусачу бирају управо ову стазу.

Излазак на сам врх представља леп доживљај. Најпре се отвара поглед на град Ниш, Нишку Бању и планину Јастребац. Кажу да се у даљини може видети и Копаоник. На супротном крају је завршетак Сићевачке клисуре. Тачно испод су викенд-насеље и МХЕ „Сићево”.

Док сам се кретао рубом одсека имао сам све лепши поглед на село Сићево и Сврљишку планину са врховима Вишеград и Градац. Нешто даље од њих, у правцу истока, је Плеш, врх за који ме вежу лепе успомене. Испод села Сићево је стара брана на Нишави, а на левој обали реке, изнад Островице, је поменуто заобљено брдо Облик.

Мој дужи боравак на Кусачи и уживање у незаборавном погледу спречио је изузетно јак ветар. У Куновици сам био после 40 минута. Тако сам избегао јако сунце и боравак на отвореној планинској коси у најтоплијем делу летњег дана.

сл. 597: Успон на Кусачу

сл. 598: Феноменалан видиковоац

Тачно насупрот Кусачи, у Сићевачкој клисури и изнад десне обале реке Нишаве, на Сврљишким планинама, смештен је атрактиван видиковоац Јечава (596 m). Тако се два сјајна видиковца на различитим планинама (Кусача и Јечава) налазе тачно један прекопута другога.

На Јечаву се може изаћи на неколико начина и са различитих страна. Ја сам у новогодишње јутро, првог дана 2024. године, пре успона на Мосор, дошао на ово место из Сићева, тачније са превоја који се налази на 2 km од центра овог села и на 520 m надморске висине. Он раздваја Сићево од суседне Пасјаче. Скретање за Јечаву је обележено инфотаблом са свим неопходним подацима о Сићевачкој клисури.

Пут води кроз њиве. Блатњав је и омеђан тракицама постављеним од стране планинара. Следи кратак успон на травнати плато. Са тог места је леп поглед на нишка села Јасеновик и Врело, у подножју Калафата. На супротној страни се отвара поглед на Облик и Кусачу (Вис).

Највиша тачка Јечаве је одмах лево и изнад пута, али је много лепше продужити право и најпре изаћи на најзападнији део овог видиковца. Баш на ово место планинари често долазе из Просека, села на самом улазу у Сићевачку клисуру из правца Ниша, стазом преко Пењских ливада. Моја варијанта успона, из правца Сићева, била је доста лакша.

Почиње уживање у прелепом погледу на најзападнији део Сићевачке клисуре, на магистрални пут и железничку пругу Ниш–Софија, као и на венац Суве планине од Нишке Бање, преко Црног камена и Мосора, све до Соколовог камена. Крајње десно је град Ниш.

Ја сам ишао у правцу истока самом ивицом гребена. Видиковци су следили један за другим. На северним падинама Кусаче сам могао да видим село Манастир, као и Манастир Ваведења Пресвете Богородице у Сићеву. Дубина кањона је преко 350 m.

На Јечави се може ићи по рубу кањона у дужини од око 800 m. Мени се чинило да, са сваким учињеним кораком, места постају све атрактивнија. Велике стене у подножју су попримале све чудније облике, а поједине су личиле на занимљиве фигуре. Постоји и једна пећина чији улаз није баш приступачан.

После двадесетак минута уживања у лепим пејзажима, вратио сам се на пут који ме одвео до места где сам оставио ауто. Тамо сам био после свега 15 минута. До Сићева пешке треба још двадесетак минута.

сл. 599: Поглед на Кусачу са Јечаве

сл. 600: На рубу дубоког кањона

Стари римски пут између Сићева и Градишта

Антички Via Militaris је био најважнији саобраћајни правац у овом делу Балканског полуострва, који је повезивао некадашње градове Сингидунум (Београд), Наисус (Ниш), Сердику (Софија) и Константинопољ (Истанбул). Сматра се да је траса кроз Србију завршена 33. године нове ере и да је стара око две хиљаде година. Пут је био широк девет корака (око 6 m), делимично поплочан и насут песком.¹¹⁷

Када су Османлије покориле Србију, наставиле су да се крећу путевима које су на њеном тлу изградили Римљани. Тако је Via Militaris („Војни пут“) постао тзв. Цариградски друм. У делу између Наисуса и Ремезијане (Беле Паланке), једна његова траса је водила ободом Сићевачке клисуре, изнад десне обале реке Нишаве.

У фебруару 2023. године сам остварио своју жељу и прошао ову атрактивну деоницу, „спојивши“ планинарском релацијом нишко село Сићево и белопаланачко Градиште, на њеним супротним крајевима.

¹¹⁷ https://sr.wikipedia.org/wiki/Цариградски_друм

Друштво су ми правили Драгана из Власотинца и Ивица из Нишке Бање, који је имао улогу водича.

Наше полазно место је било у центру Сићева. Након обиласка неколико његових знаменитости (Црква Светог Илије, велики споменик на платоу изнад цркве, видиковоц са платформом и прелепим погледом на Сићевачку клисуру), нашли смо се на траси старог римског пута источно од села. Прошли смо поред сеоског гробља, скретања које нишки планинари често користе за успон на Вишеград, Градац и Плеш, као и поред чувених сићевачких винограда, обасјаних сунцем на јужним, присојним падинама Сврљишких планина. Имали смо леп поглед на оба видиковца о којима сам писао у претходној причи – Кусачу и Јечаву.

сл. 601: Почетак пута код Сићева

сл. 602: Кусача (лево) и Јечава (десно)

У почетном делу, на траси старог римског друма, нема већих осцилација у висини. Затим се савладавају две долине које се спуштају према проширењу, у коме су део села Островица и Манастир Свете Петке Иверице. Прва је Маркова падина, где се са десне стране прикључује планинарска стаза која води од манастира и оближњег викенд-насеља.

После тачно једног сата хода, стигли смо до ловачке колибе где смо направили прву дужу паузу. Иза овог места је друга долина – Дубока падина. Иако је било зимско доба године крајолик је био прелеп, а поглед феноменалан. Затим смо чешће пролазили кроз шуму. На моменте бисмо губили маркацију из вида, али смо се брзо и лако враћали на праву стазу.

Сат времена након ловачке куће, стигли смо до једног видиковца на стени, тачно насупрот великог брда Облик. Са њега је одличан поглед на Островицу, каменолом подигнут 1886. године за потребе изградње

железничке пруге, као и на део Сићевачке клисуре ближи Белој Паланци – Градиштански кањон. Ту смо срели групу нишких планинара, а на моје велико задовољство међу њима је био и мој пријатељ Новица Андрић.

сл. 603: Падине Сврљишких планина сл. 604: Видиковац изнад каменолома

Надаље је било више растиња и трња на путу па је и пролаз био нешто тежи. Зарадили смо и по коју огреботину на лицу и носу... Траса „Војног пута” се у овом делу удаљава од Сићевачке клисуре и води самим подножјем Сврљишких планина. Високо горе је врх Плеш (1257 m).

После 50 минута од видиковца изнад каменолома, или три сата и 20 минута од поласка из Сићева, стигли смо до места где смо скренули под правим углом десно. Ту постоји и путоказ, али је тада био слабо уочљив. Прошли смо поред још једне ловачке колибе, коју сам запамтио са врло захтевног успона на Плеш, са својим кумом Марјаном у пролеће 2016. године. Деоница до Градишта ми је одатле била добро позната. Терен је каменит и тежак за кретање, са густо распоређеном маркацијом.

Лепо смо могли да видимо тешко проходни кулоар Коритиште. Драгана се присећала свог успона на Плеш и проласка кроз њега. Високо горе је највиши део Сврљишких планина са врховима: Голубињак, Зановачки врх, Тумба, Радев камен, Зелени врх... Сви смо, везано за њих, имали неке своје приче и искуства. Све су се сводиле на то да је ова планина изузетно незгодна и тешка за планинарење, али да баш то даје и драж планинарским акцијама на њој.

На путу до Градишта прешли смо један од ретких потока на овој страни Сврљишких планина. Ту је и чесма поред које сам одмарао са Марјаном, седам година раније. У селу смо прошли поред пуно напуштених кућа и обишли обновљену Цркву Свете Петке. Претходно сам на овом месту био са Миланом Јовановићем у јануару 2020. године. Растојање од 14 km између два села на различитим странама кањона – Сићева и Градишта, Драгана, Ивица и ја смо прешли за мање од пет сати.

На узвишењу изнад цркве је познати видиковац. Заједно са оним у Сићеву, представља место са најлепшим погледом на Сићевачку

клинсуру. И овде је подигнута платформа за туристе. Још бољи поглед је са стене, изнад стуба базне станице једног од мобилних оператера.

Затим смо се до магистралног пута у самој клисури спустили на исти начин, који смо Милан и ја користили три године раније. То је уска планинска стаза која из Градишта води у Вељи дол и до Ћириног пролаза, омиљеног међу планинарима. Спуст, који је потрајао 25 минута, омогућио нам је још мало уживања у погледу на Сићевачку клисуру.

сл. 605: Највиши део планине

сл. 606: Ћирин пролаз

На оближњем паркингу, између петог и шестог тунела из правца Пирота и Беле Паланке, претходног јутра смо оставили аутомобил. Преостало нам је да се одвеземо у 9 km удаљено Сићево. До њега смо дошли Ивичиним аутом. Из садашње перспективе, то је била једна лепа и одлично организована планинарска акција.

Нишка страна Сврљишких планина – Вишеград и Градац

Мој избор планинарске акције, за магловито јутро последњег дана јула 2022. године, пао је на крајње западни део Сврљишких планина и врхове на којима до тада нисам био. Посебно ми је био интересантан Градац, због чињенице да представља највишу коту на територији Ниша.

Сећам се да сам имао непроспавану ноћ и да ми је требало да обиђем нови крај, где нема пуно људи. Управо због тога ми се овај део Сврљишких планина учинио идеалним. Ни најмање ми није засметало то што, током тог недељног преподнева, на стази која је прилично популарна међу нишким планинарима, нисам срео готово никог. Понекад самоћа изузетно прија и помаже у доношењу важних одлука...

Мој успон је почео из нишког села Ореовац. Од скретања са пута, који Ниш повезује са Сврљигом, Књажевцем и Зајечаром, удаљено је око

5 km. Успут се пролази кроз Пасјачу. У непосредној близини је превој Грамада, који Сврљишке планине одваја од планине Калафат северно од Ниша. Удаљеност Ореовца од Ниша је око 20, а од Пирота 67 km. Центар села је на надморској висини од 560 m.

Одмах по изласку из Ореовца почиње нешто јачи успон. Због магле нисам успео да видим вишеградску стену, југоисточно од села, и да евентуално кренем неком планинарском стазом ка њој. Продужио сам излоканим и вишеструко крпљеним сеоским путем. На једном месту је престао асфалт и ја сам упао у блато. Доста кише је пало претходних дана и минуле ноћи па је, иако је било лето, све подсећало на јесен.

После 2,5 km од поласка, стигао сам до места где сам скренуо десно горе, ка Вишеграду. Наредна деоница је константно водила узбрдо и то у виду изломљене линије. Ја сам на њој избројао тачно десет лакат-кривина. Због магле сам био ускраћен за било какав поглед на околину.

Око 25 минута ми је требало да дођем до пропланка, на коме се налази прво залетиште за параглајдере. Очигледно, по ономе што сам видео, у плану је било неко такмичење на међународном нивоу. У нормалним околностима са овог места је сигурно леп поглед на Ниш.

Даље је терен нешто равнији. Са приближавањем Вишеграду, кретање постаје ограничено, јер се на његовом врху налази војни објекат. Свега неколико стотина метара од првог залетишта, дошао сам и до другог места са истом наменом. Налазио сам се на висини од око 1015 m. Поменути војни објекат (релејна станица) по магли је изгледао попут зграде из неког филма страве. Подсетио ме на сличан објекат на Шљивовичком врху, али је за разлику од њега овај на Вишеграду активан.

Било је јако изражено струјање ваздуха. Залетишта за параглајдинг нису случајно постављена баш овде. Ваздушне масе су се брзо пребацивале с једног на други крај планине. Био сам сведок „борбе” сунчевих зрака и магле. На моменте је светлост надвладала и ја сам имао много бољу слику места на коме сам се налазио.

После краћег одмора био сам на путу који води на исток, према врху Градац. Удаљеност између два врха ваздушном линијом је око 1 km. Појавила се и планинарска маркација. У подножју врха Градац она ме усмерила на планинарску стазу која је требало да ме одведе до циља.

сл. 607: Вишеград – војни објекат

сл. 608: Поглед на Градац

Када сам у октобру 2024. године, са Ивицом из Нишке Бање обавио успон на врх Плеш, са поласком из Сићева и јужним падинама Сврљишких планина, у повратку смо се са пропланка на Вишеграду спустили у село Сићево, за око сат времена стрмом и одлично обележеном планинарском стазом, која обилази огромне стене. Та стаза, у супротном смеру, по изласку на Вишеград, продужава за врх Градац.

Завршни успон се обавља добро обележеном и помало запуштеном деоницом. На врху сам био након пола сата од поласка са пропланка испод релеја на Вишеграду и после нешто мање од два сата од поласка из Ореовца. Градац (1062 m) је означен као контролна тачка број 11 на „Нишкој трансверзали”. Нажалост, густа магла ми је онемогућила леп поглед на околину. Само пар сати касније временске прилике су биле много повољније.

сл. 609: Стаза према врху Градац

сл. 610: Највиши врх на територији Ниша

Навигација ми је показивала да се у долини, источно од врха Градац, налази Црква Светог Јована. У жељи да је посетим, спустио сам се стрмом, обележеном планинарском стазом са источне стране врха. У подножју сам видео пут који води у правцу 5 km удаљеног Плеша. Старо црквиште, на коме се некад налазила црквица, пронашао сам у шуми после краћег лутања непознатим крајем.

У јесен 2023. године, Ивици и мени је требало око сат и 15 минута да се са Плеша спустимо до подножја врха Градац. Тада смо посетили и некада популарно излетиште, источно од овог врха, које је у време нашег проласка деловало помало запостављено. Место се зове Маркове букве.

сл. 611: Црквиште испод врха Градац

сл. 612: Излетиште Маркове букве

Масив врха Градац се правцем запад–исток простире у дужини од око једног километра и његов обилазак са северне стране није уопште лак. Разлог је тај што, у почетку сасвим добар и проходан пут, обилази врх исувише ниско. Ја сам, у жељи да не изгубим висину, кренуо да се пробијам кроз шуму. До места одакле сам лепо могао да видим објект на Вишеграду требало ми је двадесетак минута.

Временски услови су били неупоредиво бољи у односу на магловито јутро током доласка. Са једног места, између Вишеграда и врха Градац, имао сам леп поглед на околину, чак и на варошицу Сврљиг у процепу између два брда. На падинама једног од њих налази се позната Преконошка пећина.

Виртуелна шетња крајем, који годинама обилазим и истражујем, овде се завршава. Током спуста кривудавам путем са Вишеграда и повратка у Ореовац, у лето 2022. године, донео сам одлуку да „прогутам свој понос” и некада започнем са писањем своје друге књиге. Током претходних неколико година, прикупио сам довољно материјала. Осетио сам да би била права штета да га не поделим са људима који воле природу, Пирот и његову прелепу околину. Идеја је дуго сазрела у мојој глави, тако да сам са писањем започео доста касније, у децембру 2023. године...

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Др Јован В. Ђирић: „*Географија Пирота (аспект примењене географије, први део)*”; Пирот, 1965.
2. Историјски архив у Пироту: „*Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја (зборник радова)*”; Пирот, 2018.
3. „*Пиротски зборник 25-26*”; Пирот, 2000.
4. Др Стеван М. Станковић: „*Пирот и околина (запис о завичају)*”; Пирот, 1996.
5. Сашка Велкова, Мила Панајотовић: „*Шалом из Пирота*”; Пирот, 2015.
6. „*Пиротски зборник 47*”; Пирот, 2022.
7. Најдан Р. Ђорђевић: „*Понор (хроника села)*”; Пирот, 2001.
8. Негован Тодоровић: „*Лужница (становништво и насеља)*”; Бабушница, 2016.
9. Негован Тодоровић: „*Стрижевац (Горњи и Доњи)*”; Ниш, 2000.
10. Милован Митић: „*Село Ресник – лужнички*”; Бабушница 1999.
11. Мирослав Г. Стаменковић: „*Богдановац – село са четири махале*”; Бабушница, 2012.
12. Станоје Петровић, Томислав Митић, Радомир Ђирић: „*Село Вава*”; Београд, Бабушница, 2012.
13. Радомир Костадиновић: „*Црна Трава и Црнотравци*”; Лесковац, 1968.
14. Миле Јоцић: „*Село Стол*”; Бабушница, 2015.
15. Радмила Влатковић: „*Заштићено споменичко наслеђе Пирота*”; Пирот, 2012.
16. Душан Ђурић: „*Јасенов Дел*”; Пирот, 2006.
17. Драгомир Гоша Анђелиновић, Милисав Миша Здравковић, Велимир Веља Ђорђевић: „*Лужничко село Црвена Јабука*”; Црвена Јабука, новембар 2002.
18. Срећко С. Станковић: „*Монографија о подизању споменика и неимарство црнотравског краја*”; Београд, 2022.
19. Снежана Бранковић: „*Прошлост мог завичаја – предања, приче, догађаји*”; Пирот, 2012.
20. Видојко Петровић: „*Пресека*”; Бабушница, 2022.
21. Документарни серијал „*Цркве и манастири у царибродском крају*”, аутор Ивица Иванов; Димитровград, 2022.

22. Цветко Д. Иванов: „Борово – истини и легенди”; Димитровград, 2004.
23. Цветко Д. Иванов, Саша Костов, Весна Николов, Људмила Зидарова: „Вера и камик – цркве и манастири”; Димитровград, 2018.
24. Весна Николов: „Оброчни крстови у димитровградском крају”; Гласник Етнографског музеја, 2009.
25. Јордан Маринков: „Стара планина / Горњи Висок / Привредни потенцијали”; Димитровград, 1996.
26. Георги Здравков, Слободан Сотиров: „Сенокос – село које не сме да нестане”; Пирот, 2012.
27. Др Стеван М. Станковић: „Географија Понишавља”; Београд, 1997.
28. Драгован Стојадиновић Суле: „Водопади Србије”; Крагујевац, 2013.
29. Костић Г. Велимир: „Хроника села Брлог”; Ниш, 2004.
30. Недељко Тодоровић: „Рсовци”; Пирот, 2018.
31. Др Јован В. Ћирић, Витомир Живковић: „Крупац (Географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат)”; Пирот 1974.
32. Борисав Николић: „Гостуша”; Пирот, 2011.
33. Вукашин Петровић, професор: „Велика Лукања – од постанка до потапања”; Пирот, 1985.
34. Давор Лазаревић: „Пиротски качкаваљ (прича о најпознатијем српском сиру)”; Пирот, 2021.
35. Др Иван Храјач: „Хрватски планинар” (гласило Хрватског планинарског друштва), 1926.
36. Драган Митић: „Корени Шопа”; Бела Паланка, 2023.
37. „Пиротски зборник 31”; Пирот, 2006.
38. Градимир Маринковић: „Белопаланачки Буџак”; Београд, 2008.
39. „Пиротски зборник 39”; Пирот, 2014.
40. Казивања и записи:
 - Миомир Станковић, Барје Чифлик
 - Братислав Петровић, Бела Паланка (Шљивовик)
 - Саша Аранђеловић, Бабушница
 - Чедомир Голубовић, Пирот (Брестов Дол, Бабушница)
 - Драгана Димитријевић Шопка, Власотинце (Градска, Црна Трава)
 - Александар Аца Раденковић, Пирот (Стрелац, Бабушница)
 - Милета Стојановић, Вава
 - Спира Манић, Пирот (Сиња Глава)
 - Цветко Иванов, Димитровград (Барје)

- Валери Велков и Невена Јанчева, Чипровци (Бугарска)
- Лидија Игић, Пирот (Изатовци, Димитровград)
- Владимир Манић, Ниш
- Милан Симоновић, Ниш
- Зоран Јовић, Пирот
- Бранислав Божиловић и Сениша Мадић, Пирот (Бела)
- Владица Пејчић Сирманички, Пирот (Гостуша)
- Борисав Николић, Пирот (Гостуша)
- Зоран Цветковић, Пирот (Велика Лукања)
- Саша Голубовић, Пирот (Рудиње)
- Милан Панић, Пирот (Рудиње)
- Саша Јоцић Рама, Садиње (Засковци)
- Ивица Голубовић, Пирот (Топли До)
- Душан Живковић, Црвенчево
- Мика Павловић и Зоран Михајловић, Бела Паланка (Ореовац)
- Ивица Стефановић, Нишка Бања

41. Чланци са интернет портала и сајтова посвећених пиротском крају:

- <https://www.pirotskevesti.rs>
- <https://sr.wikipedia.org>
- <https://en.wikipedia.org>
- <https://www.facebook.com>
- www.vodopadisrbije.com
- <https://www.bastabalkana.com>
- <http://www.sabornapirot.org>
- <http://stanjinac.com>
- <https://sh.wikipedia.org>
- www.jovanarandjelovic.edu.rs

42. Електронска карта Пиротског управног округа „Pirotski_district”
(https://sh.wikipedia.org/wiki/Pirotski_okrug)

43. Топографске карте 1:25000, 1:50000 и 1:100000; Војногеографски институт (ВГИ), Београд

44. Географска карта Пирота и околине (електронско издање)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

908(497.11 Пиротски крај)

МИТИЋ, Горан, 1973-

Од Дашчаног кладенца до Светог Николе и од Кома до Мосора :
(наставак књиге „Лепа, занимљива и мање позната места у пиротском крају”
из 2018. године) / Горан Митић. - Пирот : Народна библиотека "Пирот", 2025
(Pirot : PI-PRESS). - [16], 378 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 200. - Стр. [5-6]: Рецензија / Жељко Анђелковић. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. [379-381].

ISBN 978-86-83843-84-8

а) Пиротски крај

COBISS.SR-ID 169681673